

MAGYAR
MŰVELŐDÉS
TÖRTÉNET

I. KORSZAK

ŐSI MŰVELŐDÉS

KR. U. 1000-IG

Hallgatóinak kézikönyvül írta

Dr. Erdélyi László

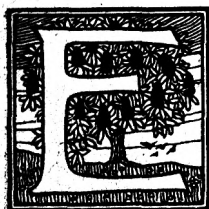
egyetemi ny. r. tanár

Ára 4 korona.

Kolozsvár 1915

Előszó.

kézikönyv kiadásának legjobb igazolása az, hogy hallgatóim a félévi eredményről sokkal szebb sikerekkel számolnak be most, mint előbb. A szorgalmasabbak ezentúl is jegyezgetnek, de ez a jegyzés az előadás kinyomtatott anyagának előzetes átnézése után már szabatosabb és csak a kiegészítő magyarázatokra szorítkozik.

Tökéletes kézikönyvet adni ma, mikor az új tudomány, a magyar művelődéstörténet még megalkotásra vár, lehetetlen. Egyelőre meg kell elégednünk a történeti irodalmunkban immár felszaporodott, sokféle értékű művelődéstörténeti adatok összegyűjtésével, megrostálásával és mindvégig következetes rendszerbe való összefoglalásával. Maradandóbb becsű kézikönyvet egy ember majd csak akkor írhat e téren, ha korszakonként átvizsgálják szakemberek munkafelosztással Magyarország történetének forrásait és ugyanazok, kik az egyes korszakok forrásaiba jól beleélték magukat, minden érdemleges adatot kellő kritikával megismertek, regesztáztak, egyszersmind fel is dolgozzák. Tervszerű vállalkozással néhány év szorgos munkája megteremtheti így Magyarország művelődéstörténetének mindenkorra alapvető, maradandó, klasszikus becsű forrásművét, amelyet aztán már könnyű lesz további részlettanulmányokkal tökéletesíteni és másrészt kisebb művekben, szebbnél-szebb alakban összefoglalni, népszerűsíteni, közkinccsá tenni.

Addig is kötelességünk a rendszer megalkotására fölhasználni a magyar történeti és rokontárgyú irodalmak művelődéstörténeti anyagát, megállapításait, az egyes korszakok önálló tanulmányozásában gyűjtött tapasztalatokkal együtt, hogy a speciális részletmunkák legjava és az összefoglaló rendszerezés egymást fokról-fokra támogassák a tökéletesedésben. Ha

sikerül majd ezen kézikönyv első kiadását, mely az előadásokkal párhuzamosan készült és ivenkint jelent meg, ennél fogva itt-ott egyenetlenségeket mutat, hiányoktól és ismétlésektől sem ment, az egész munka befejezése után átdolgozni, akkor majd remélhetőleg a közvetlen szükségleten felül is kielégítheti a jogos várakozásokat.

Már most vittem bele helyesebb, világosabb felfogást a Tartalomba, amelyre külön felhívom a figyelmet, mert legjobban tájékoztat a tárgyalás egész rendszeréről és gondolatmenetéről.

Kolozsvárt 1915. március 1.

Dr. Erdélyi László.

Tartalom.

Lap

ELŐSZÓ — — — — —

III

BEVEZETÉS

1. A történelem fogalma. Legelemibb jegye a *változás*. Gyakorlati okokból a tudomány megoszlik. Legfontosabb ok a forrásismeret és módszeres ügyesség természetes *szűkebb köre*. Forrásismeret dolgában a történelem közel áll a philológiához. Más rokontudományok. Miben áll a kölcsönösségek? A történelem tulajdonképeni *tárgya*. Mennyiben tárgya az ember s anyaga az írott adat? Mit jelent a *fejlődés*? mit föltételez? A történelem három *célja*, s három fejlődésfoka: a referáló, pragmatikus és genetikus történetírás. A történelem *eszménye* mint követelmény.

3—4

2. Az egyetemes történelem korszakai. A nagy anyag tagolásra szorul. Az okos tagolás *rendszerre* törekszik. A rendszer *egységei* a társadalmak, *keretei* a tér és idő, *tagjai* az egység részei, céljai, eszközei, nagy mozzanatai. Az egyetemes történetírás *kezdeté*. A ókor ismerte a nevet, de koiné historiája voltaképen nemzeti történet. Az emberiségtörténet első rendszere a *synchronikus* rendszer. A középkori *biblikus* monarchia- és aetas-rendszer. A keresztény évszámítás középpontja. A négy monarchia rendszerének áttörése a népvándorlással és a frank monarchiával. *Kulturális* kor-rendszer philológiai alapon. A hármasság rendszer kibővítése. Lorenz kísérlete *absolut*-rendszer alkotására a három nemzedék statisztikai törvénye alapján.

4—7

3. Nemzeti történelmek korszakai. A fejlődés minden népénél külön megy végbe, nem egy időben. Nemzetinél *nagvobb egész* csak a nyugateurópai történelem. A sociologiai típusok *három kora* a Hegeli fejlődésfokok helyett. Mindegyik kor két részre válik: a kialakulás és a teljes érvényesülés korszakára. *Hatos korszak-rendszer* van Breysignél. Lamprecht social-psychikai hatos rendszere. A gazdaságtörténet hasonló rendszerei Blüchernél, Hildebrandnál, Schmolernél.

7—9

4. A nyugateurópai történelem korszakai. Attila korszakalkotó jelentősége. Az erkölcsi hatás főtypusa I. Leo pápa.

Velők záródik a *törzsi életrend* kialakulása, mely teljes uralmon van 450—750 között. Egység helyett osztozkodások. A pápaság szentesíti a Pippinidák uralmát s kezd kialakulni a *rendi felfogás*, mely aztán teljesen uralomra jut 1050—1350 között az egyházi rend szervezésével, lovagsággal, tartományi rendekkel. A sacerdotium s regnum mellett harmadik tekintély a studium. A renaissanceszal indul meg a *nemzeti állam* eszméje, sajtó útján a laikus tudomány, népies irodalom. Nemzeti motivumai voltak a reformationnak. A vallás politikai eszközzé lesz. A nemzeti eszme uralma 1650—1950 közt. Milton és Hobbes jelentősége. E korszak-rendszer gyöngéje, érdekes észrevételei 10—13

5. **Magyarország történelmének korszakai.** Nyugateurópához képest másfélszázados késések. Ott a korszak tetőpontra jut, itt kezdődik; ott bomladozik, itt uralomra emelkedik, de zavartan. A *törzsi* életrend után *rendi* felfogás kezdődik 900-ban (?), 1200 körül már teljesen érvényesül, 1500-ban kezd átalakulni *nemzetivé* s ez jut uralomra 1800 körül, hogy három századon át érvényesüljön. Érdekességei. Mi következik aztán, a *nemzetköziség*? vagy megszűnés? 13—15

6. **Társadalom és művelődés.** Az egyes korszakokon belül is van helye az idő, tér és a tétel szerint való tagolásnak. A *tematikus beosztás* alapja vagy az okozati, vagy az alárendeltségi viszony. Legtágabbkörű tétel: az emberi *társadalom* története. Mi a társadalom? Mi a társaság? hányféle? Melyek a természetes, szükséges társaságok? melyek a tökéletes társaságok? miért tökéletesek? Az ember viszonya az *államhoz* és az egyházhoz. A társadalom tágabb és szűkebb körei idő, tér és tagjai szerint. Az állam és társadalom viszonya. A társadalom és *művelődés* viszonya. A Hegeli kultúrtörténet pantheismusa. A Gondviselés szerepe a világtörténelemben. — — — — 15—17

7. **Művelődéstörténelem és államtörténelem.** Kultusz és kultúra, művelődés- vagy *társadalomtörténet*. Ennek szűkebb körei. Az államtörténelem sajátos tárgya. Benne a művelődéstörténet *kiegészítő rész*. Viszont ennek is van sajátos tárgyköre, amelyben az állami intézmények mint kultureredmények és kultúrtényezők nem mellőzhetők. *Munkafelosztás* a két tudomány között. Művelődéstörténet vagy régiségtan. Más az *archaeologia*. Amaz írott forrásokból merít, ez technikai forrásokat tanulmányoz. A művelődéstörténelem főforrásai. *Módszerében* meg kell különböztetni a philológiai és a történeti részt. Helyes-e a konk-

rét deduktív módszer alkalmazása? Mellőzhető-e az induktív módszer? *Történetbölcselet* és *sociologia* megkülönböztetve a művelődéstörténelemtől. Az anatomia és biológia hasonlata. *Historia* mennyiben *magistra vitae*? Igaz-e, hogy senki sem tanul belőle? Művelődéstörténeti és államtörténeti *rendszer* viszonya, hasonlata — — — — —

17—21

8. Magyarország művelődéstörténelmének rendszere. Csomópontok a történeti hullámvonalrendszerben. A magyar történetben *kétségtelen korhatárok* a kereszténység és a reformáció befogadása s a rendiség megszűnése (1000, 1526, 1848). A másfélszázados *elkésések* általánosítása téves. A kulturalis sokféle fejlődésben legáltalánosabb hatású *korszakalkotó tényezők*: a kereszténység, feudális rendiség, vallási reformáció, gazdasági reformáció és parlamentarismus. Mi bennök a közös elv, a felosztás rendszerének egységes alapja? Korszakokon belül *a fejezetek rendszere*: a történelem statikája (1—4. fej.) és dinamikája (5—12. fej.), a történelem tényezői és működésük — — — — —

21—22

I. ŐSI MŰVELŐDÉS. Kr. u. 1000-ig.

Bevezetés. A magyar történetírás *főtárgya* rokonérzés, pragmatikus tanulság, világirodalmi munkafelosztás szempontjából. A magyar művelődésnek idegen ősei. — *Források.* Legrégibb föld- és néprajzi tudósítások. A történelmi kor kezdete. A *római* korszak forrásai: feliratok, emlékiratok, földrajzok, térképek, archaeologiai maradványok. Az *ujgur*, 25
onujgur történet forrásai: türk feliratok, sinai, perzsa, török krónikák. A *hunnok* első említései sinai és kelet-római forrásokban. Ammianus, Priskos, Sidonius, Jordanes. Az *avar* korszak forrásai: Prokopios, Theophylaktos, Theophanes, Einhard. *A magyar történelem arab forrásai*: 28
Dsaiháni, Ibn Rosztel, Gardézi, El Bekri. A baskirokról s más ős-szomszéd népekről szólnak: Ibn Fadhlán, Isztakhri, Ibn Haukal, Maszúdi. *Görög források*: Georgios, Leo Grammatikos, Bölcs Leo Taktikája átírva Herakleios császárnak 619—630-ban titkon írt műéből, Konstantinos Porphyrogenetos. *Nyugati források a honfoglalás előtt*: 31
Annales Sithiensens, *Conversio*, Nagy Alfred. *Honfoglalásról*: *Annales Fuldenses*, Regino, bajor püspökök levele. *Kalandozásokról*: Liutprand, Johannes Diaconus, Montecasinói krónika, Widukind, Sz. Udalrich és Bruno élete, Flodoard, Cambrayi püspökök története, *Casus Sancti Gallibani* IV. Ekkehard, Waldrum verses levele. *Szláv források*: Konstan-

tin és Metód-legenda, magyar-bolgár adat egy Prologban, Nestor. *Magyar források : ősforrás* Isidorus, Josephus, Hieronymus, Jordanes nyomán gepid-avar közvetítéssel, alán-bolgár-kazár reminiscenciákkal, szász-thüringiai színezéssel, Viterbói Gottfried és Gembloursi Siegebert Jordanes-kivonatának felhasználásával, a magyarokra vonatkozólag Reginoból s az Anonymusnál régibb Gesta Ungarumból, magyar családi mondákkal átszótt igric-diákénekekből; *Anonymus*, az ősforrás révén ismert Reginoból és folytatásából, hagyományos igric-énekekből, stb.; *Kézai* az ősforrás 1270 körüli szerkezetéből önálló betoldásokkal, s a saját kora tapasztalataiból; *Pozsonyi krónika* sajátos adatai. — — — — — 23—45

- 1. Az ősi művelődés földje és népei.** Erős természetes határok. Nyugati kultúra és keleti új népelemek utjai. Központi beolvadásra utal az ország *vízrajzi egysége*. Az őszszefutó völgyek kevésbé előnyösek a kiviteli kereskedelemre. Arányos *függőleges tagoltság* egymásra utalja a részeket s érthetővé teszi a fokozatos művelődést. Az ország természetes középpontja. A művelődés csomópontjai. *Hegyszerkezet, éghajlat* dolgában európai középpont, mégis külön földrajzi egység. Földrajzi jellegének megfelelő történelme. Az egészet csak *három nép tudta egyesíteni*. Ázsiai, altáji eredetűk. Ujgur, *on-ujgur* és tokuz-ujgur; a hiungnu és tukiü (turk) a sinai forrásokban, a hunnok Európa keleti szélén, Persiában. Új sinai hódítás. Tokuzujgur-hunn erősödés. Hódító föllépése Európában, Pannoniában. — Pannonia *őskorának* első ismert népe a kelta, Daciaé az agathyrs és dák. Közbeékelődött a jazyg. A római hódítás Illyricumban. Pannonia provincia szervezése, felosztása, középpontjai. Dacia meghódítása, szervezése, felosztása, középpontjai. A dákok nem rómaiásodtak el. A karpok és gótok betörése Daciába, a rómaiak távozása. Germánok, sarmaták betörése Pannoniába. Karpok s más barbárok betelepítése. A római feliratok megszűnése. — A *hunn* nép mongolos jellege. Fejedelmei. Az összes barbárok egyesítése. A legkeletibb alattvalók. A keletrómai limes rombolása. Betörés Thermopylaeig. Követjárás föld- és néprajzi adatai. Attila galliai s itáliai hadjárata. Örökösseinek osztozása, kiverése. Utolsó adatok a hunnokról. A germán törzsek osztozása. Keleti gótok, gepidek, herulok, rugiak. Keleti avarok, szabirok és ongorok mozgalma a Kubanig. Egy századdal utóbb altáji turkok és ál- 62

avarok hódítása. Népjellegök. A langobardok Pannoniában. Langobard-avar szövetség. Gepidia bukása. A langobardok távozása. A legnagyobb avar fejedelem. Szlovén tömegek. Első bolgárok a Dunánál. Utolsó gepidek. Névte- 65
 len avar fejedelmek. Avar hringek. Pannoniai bolgárok. A szlávok felszabadulása. Horvátok és szerbek délen. A hunn népek elszakadása az avaroktól bolgár főség alatt. *Frank* hódítás Pannoniában. Utolsó adatok az avarokról. 67
 Szláv uralom Nyitrán és Pannoniában. — *Magyer* fejede- 63
 lem a Kubannál az ősi vallás hőse. Onogorok magyar neve. A Don-tői bolgár birodalom feloszlása. Bolgár-turk 66
 hatás a magyar nyelvben. Kivándorlás Bulgaria és Ungaria Magna területére, másrészt Onogoriába, a későbbi Lebediába, Előd földjére. Kazár viszonyok. Kazár-turkma-
 gyar szövetség a besenyők ellen. A kabarok csatlakozása a magyarokhoz. Besenyők ékelődnek a kazárok és magyarok közé, kik Etelközbe nyomulnak, másrészt Persisbe vándorolnak mint sabartoi asphaloí = fekete ugrok. Kiewi és dunai bolgár hadjárat. Morvai és pannoniái kalandozás. A *honfoglalás* befejezése. Három monda a honfoglalásról. A magyar törzsek elhelyezkedése Konstantinos szerint s a törzsfők foglalása krónikáink és Anonymus szerint. Az összes adatok kombinálása. Támogatja ezt a 78
 a megyék, püspökségek, nyelvjárások elhelyezkedése is. Gyepütlévk. A honfoglaló magyarság száma. A megszállás stratégiai tervszerű. Botond-monda. *Kalandozások* kulturális hatásai. Időrendi és földrajzi határaik. Szláv 85
 viszonyok. Frank-szláv várak fennmaradása. Magyar várispánságok igazi eredete. — — — — — 45—88

2. A közhatalom feje. Legkiválóbb történelmi tényező. Ősi hagyományok a fejedelmekről. *Dák* fejedelmekről tudtak a rómaiak, de nem a középkori népek. Krónikáinkban is Dacia = Dania. *Római* császárok Pannoniában. Történet és hagyomány a *hunn* fejedelmekről. Gepid-avar közve- 91
 tités. Balambér, Bendeguz. Etele kardja. Buda halála. Hunn monarchia. Soknejűség. Attila egyénisége a német mondában. Szigorú, igazságos, jólétesült, fölényes alkudozó; emberei hűségesekek, noha idegenek; ő maga egyszerű, de tiszta, palotája, lakomája diszes, udvari élete szertartásos. Hire, szerencséje nagy, tervei világgraszlók. Aëtius, Marcianus katonai bátorsága, I. Leo pápa erkölcsi 95
 nagysága imponál neki. Az utolsó menyegző. Fejedelmetetés. A testvérviszály bűnhődése. Az utolsó hunn

fejedelmek. A nagy hunn király világtörténelmi jelentősége. *Germán* örökösei: gót, gepid, herul fejedelmek. Az ősi vallás hunn, *onugor* hőse, a nép névadó fejedelme. Langobard és gepid fejedelem ádáz küzdelme. A legnagyobb *avar* khagán. A jogur és Tudun vergődése a nagy frank római császárral szemben. Az avar fejedelmi kincsek sorsa. *Szláv* hercegek, morva nagyfejedelem. Országosztás következményei. Patriarchalis törzsfőuralom a magyaroknál. Lebed-Előd tekintélyi elsősége a törzsszövetségben. Örökös monarchia, fejedelem-választás kazár mintára. Kende, gyila és harka. Árpád családja, birtokai. Unokája és a harka, Turkia harmadik fejedelme a bizanci udvarban. Kritikus évszámítások az első fejedelem körül. Árpád sírja. Nagyfejedelmi cím: megas archon, senior magus, „nagyur”. Árpád utódainak neve: Solt, Faisz, Taksin, *Gyécsa*. Ez utóbbinak jellemzése. Vitás felesége. Politikus vallásváltóztatás. A véres-kezű. Székhelye, fiának megkeresztelése. Miért *Stefán*? Szent Adalbert látogatása és nyilatkozata. Radla a magyar udvarban marad. A fejedelmi örökösnek biztosítása a főemberek gyűlésén. Császári rokon a trónörökös neje. *Gyécsa* halála. Koppány somigyi dux vérfertőző terve, lázadása a *gyerek* fejedelem ellen. A nagykorúság kezdete. Ki volt *Tar Szerind*? Győzelem helye, megtorlás. A négy főhely kapuja. — — — 88—106

- 3. Vallási szervezetek.** A népek művelődésében legrégibb tényező. A *dák*ok istenített papja, az ősi törvényhozó. Druidák a keltáknál. *Római* provinciális papi s vallási testületek. Sacerdos arae Augusti. Pontifexek, flamenek, augurok és haruspexek collegiumai. Augustalisok. Előljáróik, házuk. Kézműves és kereskedő collegiumok, temetkező egyletek. Istentiszteletők. Keleti vallások szentélyei. Kereszténység első nyomai. Pannonia tele keresztény institutiókkal. *Sirmium metropolis*. Archaeologiai keresztény emlékek. Pécsi cubiculum, öt bazilika. *Ujgur* shamanismus kámokkal. Jósások. Ég-tisztelet a hiungnuknál, *hunnok*nál, mint a szumi-roknál, török-tatároknál, mandsuknál. Zend vallási hatás a hunugurokra. *Attila* kardja és a skytha kardtisztelet. Jóslat *Attila* családjáról. Jóslok a *catalaunumi* csatában, a hunn táltosok. *Aquileiai* madárjóslat. Magyar hunn fejedelem az ősi vallás megmentője keresztény testvére ellen. *Avar* eskü. Természetimádás kardtisztelettel. A bokolabrárs árulása. Kereszténység az avaroknál. *Salzburgi* érsekség és *passaui* püspökség Pannoniában. A

szláv hercegségek keresztény egyházai. Szent Cirill és Metód. Szláv írás és liturgia. Moravia és Pannonia érseke. 111
 Szláv papság kiüldözése. A magyar ősi vallás. Hatott-e reá a perzsa dualizmus? Ég isten, ördög. Manó, tündér. Áldozóhelyek: áldókut, bálvány, (idnap, üdleni, üdvez) ügyfa, egykő, egyház. Táltosok, boszorkány. Bűbáj, ige, igéz, réül. Lóáldozat. Zsidó és mohammedán hatás volt-e? Az első keresztény hatás. Első magyar keresztény. Első keresztény térítő, püspök magyar földön. Tartósabb hatású térítők, a magyarországi latin írás és olvasás tanítói olaszok-e vagy szlávok? Óvelencei keresztény műkifejezések. Az s, c kiejtése. Legrégibb ünnepek, egyházak szentjei. *Bolgár* szláv a kereszt, szombat, karácsony, ótestamentumi személynevek. Róm. kath. *szlovén* a miloszt, pakal, a latin keresztnevek sok változata. Salzburgi érsekség szlovén papjai Pannoniában. Szlovén szolgák észrevétlen térítő hatása. *Német* térítők bejövetele, diplomatiái eredmény. Piligrin törekvése, eszközei, eredményei. Csalódása előnyös. A magyar fejedelem megkeresztelője. A prágai szent püspök szerepe. Radla bencés, Domokos érsek. Az első magyar apátság. *Olasz és cseh* bencések — — 106—116

4. A világi társadalom osztályai. Az agathyrsok birtokközössége, előkelők. Kelta urak és szolgák, aristokratiák. Dák süvegese és fővegnélküliek. *Római* census öt osztálya. A decuriok senatori osztálya. Foglalkozás szerinti osztályok collegiumai. Colonusok, limitaneusok, foederatusok. A *hunn* fejedelem udvari emberei. Idegenek helyzete. Barbár testőrök, pohárnokok, dalnokok, bohócok, lovas hírnökök, révészek. Főember lakása, fürdője, neje, szolgálói. *Avar* előkelő követek. *Szláv* főnökök, előkelők, nép, foglyok. *Magyarok* szláv rabszolgái. Előkelők gazdagsága, vértézete. Földosztás a szolgák és marhák száma szerint. A szabadok és szolgák melyik osztályába jutottak a honfoglaláskor itt talált lakosok? Első királyoktól adott régi szolgák, szolgálóosztályok. A régi szláv várak szabados milesei, civisei. Az udvornici, tavarnici eredete. Már Gyécsa előtt fejedelmi birtokokon élnek, bizonyára Árpád foglalása óta. — — — — — 116—122

5. Alkotmány és törvényhozás. Az alkotmány tágabb és szűkebb jelentése. A *törvényhozás* mint történelmi productum, factor és functio. A *római* provincia tartományi és városi gyűlései. Megszűnésök oka. *German* törzsek gyűlései. Idő, hely, feladat, pap, fűrst, nép. Frank hadigyűlés, végre-

hajtó közegek. *Magyarok* tanácskozása. Választógyűlések, Vérszerződés kritikája. Szeri gyűlés, etymologikus monda. Biráskodó közgyűlések, hadigyűlések. Összehívásuk, a határozatok sanctioja. *Alkotmány*: patriarchalis törzsfőuralom, oligarchikus törzsszövetségben változó vezetéssel; örökklő monarchia törzsfőktől korlátozva, theokratikus monarchia főpapi és tiszti tanáccsal, zsinatokkal — — 122—124

6. **Hitélet és szellemi művelődés.** A római vallás indifferen-tismusa. Ara Augusti. Gazdag provincialisok áldozati ajándékai római isteneknek. Ősi kelta és dák istenek. Áldás és csapás római istenei. Pantheus. Titokzatos keleti istenek. Egyetemes vallások. Kereszténység. Római *iskolázás*. Orbis doctrinae, artes liberales. Trivium, quadrivium. Az iskolázás eszménye. Olvasás, írás, számolás elemei. Abacus. Litterator és litteratus vagy grammaticus. 126 Donatus és Priscianus. A tanítás egyéb eszközei. Rhetori, jogi, orvosi főiskolák. Homo elegans. Hatósági ellenőrzés. A tanítók állami képesítése, jutalmazása. Rhetori iskolák megszűnése. A *keresztény* nevelés eszménye. Katechumenek iskolája. Katechetikai iskolák. Bencés könyvek, monostori iskolák. A középkori műveltség atyja. Codexírás. Plebániai iskolák, gregorianus énekiskola, Sz. Chrodegang kanonok-iskolája. Schola palatina a frank császár udvarban. Vitatkozások. Monostori kanonoki kettős iskolák. Hatásuk *Pannoniában*. A mosaburgi apátság pusztulása. Titkos keresztény hitélet a magyar kalandozások korában. Pili-grin térítő eredményei. *Ősmagyar hitélet*. Tűzimádás, hamujöslás. Áldozatok helyei, áldomás. Lóáldozat és keresztény maradványa. Farkas-, kutyaeskü. Ráolvasások. Az áttérés motivumai. Gyécsa felfogása a kétféle áldozatról. *Ősmagyar szellemi művelődés*. Nevelés, fegyelmezés. *Magyar nyelv*. Finn-ugor rokonsága, s ennek első felfedezője. A nyelvrokonság bizonyítékai alaktani és szóbeli egyezések, másrészt szabályos elváltozások, hangtani egyezések. Szóegyezésekben a legősibb számnevek, testrészek, családtagok, természeti tárgyak és jelenségek, kezdetleges cselekvések nevei. Kezdő hangok, képzők. Föltehető-e a török-fajta magyar nyelv elfinnugorosodása? A finnugor nyelv ugor ága. Indogermán hatás. Török beolvadás többször: Irtishnél, Kubannál stb. Az ótörök jövevényszavak egy része bolgár. Uralaltáji rokonság. A műveltségbeli haladás kifejezői a csoportosan meghonosodó jövevényszavak. Elvont fogalmak, szóköz-

ség. *Regösök* énekei. Priskos, Anonymus, a Pozsonyi 134 krónika stb. adatai. Magyar dal St. Gallenben. Az ősi vándor regösöket mikor helyezték felügyelet alá? Népi regölésben a láncos bot, varázsige, ördög, januári kolendák, folyóvízben csodafiuszarvas, réülés (hej regülejem). *Rovásírás*. Technikája: merev vonalak, jobbról-balra, bústrophedon. Rovásírásból eredt a sémi arami írás. Nád-toll-tintairás a görögöknél, itáliai népeknél haladást jelentett. Az ótörökök keleti és görögös nyugati rovásírása egyesül a középtörök uiguroknál 500 körül. Felirataik a VII. VIII. századból. Ezen inkább görögös rovásírás maradt meg a székelyeknél az ujkor elejéig. A székelyírás emlékei. A magyarságnál csak szám- és tulajdonjegy rovásnak maradt nyoma, betűrovását hamarosan kiszorította a latin írás. A „betű” és „rovás” eredete. A székelycsángó kétsoros rovás rokonsága. Egyszerű és páros számrovást a hazai és szomszéd népek a magyartól vették át. Nyilrovás. Ósmagyar *ornamentika*. Állati, növényi motívumok, stilizálva, mértani alakokkal vegyesen, bővös symbolumokként is alkalmazva. A honfoglaló magyar sírok műtárgyainak díszítései: szívalakú polip (később pávatoll), istenfű és a kettőből alakított rosetta. Rokonsága a skytha, sassanida, bizanci díszítmód elegyítése a Feketetenger északi partvidékén. A magyarok ruhát, faépületrészeket, szerszámokat is díszíthettek így. Attila fapalotája szintén faragásokkal díszes. A székelykapu 124—139

7. Kormányzat és belügyi közigazgatás. Mi a kormányzat? Főhatalom, végrehajtóhatalom, belügyi közigazgatás mint a közrend őre. *Római* provinciális kormányzat. Legatus. Dux limitis és praeses. Corrector, procuratorok. Székhelyeik. A közigazgatás kerületei: civitas, regio. Adó- és katonaszedés. Municipium és colonia decurioi, tisztviselői. Onegis állása a *hunnok*nál. A *magyarok*nál főkormányzó a gyula. A voivodok és zsupánok. A törzsek és nemzetségek autonómiája. A törzsek neve. Voltak-e városok a kalandozás korában? — — — — — 139—142.

8. Külügy és hadügy. *Diplomatia* és ultima ratio. *Dák* követek a római császár előtt. Fegyverrel kicsikart hódolat. A *hunn* fejedelem fölényes diplomatiája. A békeföltételek fokozása. A követek rangja. Hűség és vesztegetés. A büszke versengés. Óvatosság és illendőség. Meglepő értesültség. Orgyilkos terv leleplezése. Ridegség és udvariasság, vendégségek, ajándékok. Háborús ügy, a legtávolabbi

összeköttetés. Erkölcsei fölény és katonai bátorság hatása. *Avar* követségek. Mongolos viselet, hunn tolmácsok. Büszke 144
 ajánlat foederatusi díjért, földért. A római követ rangja. Kitérő felelet. Ifjak követsége. Császári pompa, sértő válasz. Langobard-avar szövetség és Gepidia bukása. Pannonia megszállása. Szerény ajándék a khagánnak. A föltételek fokozása. Fürdőépítésre kívánt római ácsok hidakat építenek. A hitegetés, pogány-keresztény eskü. Hiteszegés. Hátralékok kifizetése és zsoldemelés. További pusztítások. Követ letartóztatása. Örökszövetség, hitszegő merénylet. Új békeszegés. Bajor szövetség, frank hódítás. Első *magyar* diplomatiái tény a kazár szövetség. Fenn- 147
 hatóság terve. Római szövetség a bolgárok ellen, túszyokkal biztosítva. Egy klerikos követsége, a besenyő ellenes szövetség terve. A magyar diplomácia jellemzése Leo Taktikájában. Bizalmatlan, óvatos, titkolódzó, föltételeit fokozza. Követség a honfoglalás mondájában, földvásár ajándékokkal. — Magyar *hadi szervezet*. Általános védkötelezettség. Nemzeti zászlóaljok, törzsi főzászló alatt lovas hadosztály. Harcvonalak, tartalékok, járőrök, küllő- 149
 nítmények. A kabar lovasság szerepe. Fegyelem, felszerelés: ló, fegyverzet, vértet. *Taktika*. Egyezett a régibb turk, avar, s az egykorú bolgár harcmóddal. Felállítás, harctér, támadás, üldözés, áldomás. Színlelt hátrálás nyilazással, a fölbomlott ellenséges hadrend tönkretétele. Harmadik harcmód a törbecsalás. Az egyszeri vereség még nem legyőzetés. Harci erények, vezéri tulajdonságok, 152
 korukat megelőző stratagiái elvek. Haditanács, fővezér és alvezérek viszonya. Az Anonymus-féle *honfoglalás* hadtörténeti értéke. A honfoglalók önbizalmának alapja. A honfoglalás tíz részlete. *Kalandozások* célja és jellege. Az első olasz hadjárat. A bajor támadás ideje, helye, kudarca, 155
 jelentősége. Az első augsburgi csata. Az első vereség. A kalandozások szélső határai. A st.-galleni táborozás. A riadei csata és jelentősége. A második augsburgi csata döntő fordulatot jelent. Politikai és taktikai hibák. A kalandozások elérték céljokat. Magánvállalatokká fajultak. Kijózanodás. A fejedelmi hatalom megerősödése. — Magyar *diplomácia* a honfoglalás után. Bajor egyesség ára. Farkas-, kutyaeskü. Magyar szótartás, vendégszeretet, szövetségi hűség. A törzsfők diplomatiái befolyása, bizánci levelek a turkok fejedelmeihez. A besenyő hatalom meg-
 ítélése. Magyar főemberek a bizánci udvarban. A qued-

linburgi követség. A bajor herceg megsegítése. Bajor házasság a magyar diplomácia betetőzése — — — — — 142—161

- 9. Adó- és pénzügy.** Ingyenes közszolgálat. Belső *adók* nincsenek, magyar birtokos nem adózik, legfőlebb ajándékot ad. Idegen népektől szereznek zsákmányt, hadisarcot, éviadót fegyverszünetért, s foederatus zsoldot. Római-frank *vámok*. Colonusok *földbére*. Szolgák terményszolgáltatásai. Honfoglalók sirjaiban talált *pénz-nemek*. Dirhem vagy drachma eredete, súlya, értéke. A frank font és márka eredete. A bizanci siliqua denarius vagy germán saiga harmada a frank dénár. A bizanci arany solidus harmada az arany triens, s ezzel egyértékű a frank ezüst solidus. Arany solidusnak felel meg majd a magyar pénza. A frank dénár egyértékű kisebb mása lesz a magyar dénár — — — 161—165

- 10. Gazdasági élet: őstermelés, ipar, kereskedelem.** *Palaeolith* barlanglakás, tűz, miskolci kőszakócák. *Neolith* cölöplakás, háló; sárosi gabonás urna; orsó, szövőszék, tű; fazekasság korong nélkül, ornamentikával, agyagmintázás, szobrászat; ékszerek, fegyverek, szerszámok, lengyeli lelet. Vándorlás vagy kereskedelem. Az emberi művelődés nagy lépése a fémkor. Átmeneti rézkorszak. Virágzó nagy bronzkorszak műhelyei, raktárai, szakmái. Ón és arany. Hallstatti vaskorszak. A vas első ismerői, terjedése a görögök-nél, s a Duna mentén. Bronztrébelés. Vas zabla, kard bronzsal. La Tène-korszak népe, kardja, torquesei, zománcozása, érmei, kereskedelme; fazekaskorong, szekér. *Római* utak, középületek, szőlőültetés, földművelés vízlevezetéssel, bányák és pénzverés, földadóztatás, iparos és kereskedő collegiumok, iparművészet, városi házak. Barbár építmények, mint „római sáncok“, Csörszárók, négy vidéken. Római kori barbár ipar és iparművészet készítményei: daróci kard, törteli üst; a fenéki sírmező griffes, indás ornamentikája, kosaras függő; a herpályi paizsdudor, a szilágy-somlói aranycsészék. A nagyszentmiklósi kincs avar korából való. A rómaiság kipusztult. Pusztasága miatt hagyták ott a keleti gótok Pannoniát.

Frank gazdálkodás. Minden lakatlan föld a királyé. Castellumok, az egykori provinciai cohorsok kis táborai, mint curtisok (cohortis). Latinok szolgai viszonyban. Faviskók a római villák mellett. Rómaiaktól nem ismert germán állatnevek. Szláv állatnevek a germán nevekben. Húsételek a római növényételek mellett. Szőlő-, bortermelést a latinok, szerzetesek tartották fenn. Germán gazdálkodás két formája:

határközösség, uradalom. A rokonok, szomszédok joga. Irtásjog, *decimae novalium* és *emphytheusis* a római jog- 174
ban; legelő- és irtásvám frank királyi jog, *regale*. Udvar-
telek joga, *allod*. Birtok elhatárolása, *elidegenítés*, nyomo-
zás, önségély. Frank *uradalmi rendszer* pótolja az állami
bevételeket, eltartja a tisztviselőket és katonákat, szervezi
a munkát, föllendíti a földművelést. Az uradalmak terü-
letén szolgatelkek mellett sok a szabadbérlet-telek. *Liberi*,
quos colonos vocant. A szabad határközösségek legtovább
védik a szabadságot és egyenlőséget. A korlátozás, egyen-
lőtlenség kezdete. A *regalek* kiterjesztése és átruházása 176
földesurakra. A karolingi uradalmi rendszer a késő-római
villarendszer folytatása. Földművelés és ipar kapcsolata a
palatium körül. *Curtis*, *curticulum* és *pomerium* erődí-
téssel. Uradalom feladata. Hetesek, hónaposok. A szállás-
teher. Hadifelszerelés, hadi, őrségi és követségi szolgálat.
Grangia, *camerariusok*, *cellerariusok*. *Ministeriales* (junio-
res), *maiores*. Asztalnok, lovászok, stb. főtisztjei külön
jövendelmek kezelői. Központ összeköttetése az uradal-
makkal. Szolgák, telkek, területek arányszáma. Voltak már
szabados *colonusok* is. *Manoperae*, *carroperae*. Egy foga- 178
tos nap a. m. három kézi munkanap. *Triduana servitia*,
főleg vetéskor, aratáskor, a munkaidő fele. A *szabadbér-
lők* szolgálata helyett készpénz. Állatszolgáltatás, sertés-
vám. Terményszolgáltatás. Készpénz főleg egykori római
területeken. Szövetek szolgáltatása. Legfontosabb iparos
osztályok. Munka és szolgáltatások értéke. A telekjövede-
lem csökkenése. Szabadok, *colonusok* *hűbéres függésbe*
jutnak. Az egyházi és királyi birtokok óvása. *Censualisok*.
Közbirák és vogtok. Elnyomás. Urbéri összeírások, pana- 180
szok. Szabadok monostori ortalom alatt. Uradalmak pótol-
ják a hiányzó állami functiókat, bíraskodást, közigazga-
tást, utépitést, városi piacot, munkásbiztosítást, szegény-
gondozást. *Erdő- és vízhasználat*. *Állattenyésztés*, teletetés,
takarmány. Vágóhónap. Háziállatok, állattolvajok bünte-
tése. *Földművelés*. Égető- vagy fűgazdálkodás, trágyázás
jelentősége. Szerszámok, gabonanemek, szőlő, gyümölcs,
főzelék. Régibb művelés, két vagy négy dőlőrendszer,
hármass vetésforgó rendszer. Gabonaárak. Kertészeti, szőlő- 184
munka. *Iparosok*, vérdíjuk. Malom és kovács műhely.
Kovácsmunka drágasága. Háziipar, női munka. Szabad
iparosok, szolga iparosok mint ministerialisok. Bányamű-
velés, szószolgák, sófőző üst. Építőiparosok. *Kereskede-*

lem utjai, vásárjog, mértékek és pénzek vallási ellenőrzés alatt. Görög, szír és zsidó kereskedők. A régi városok mint villák, egyháziak ujtják föl a városokat. Erődítések és utak fönttartása királyi jog. Vásárjogok adományozása. Szállítás szárazon és vizen. Fontos alpesi szorosok, főkereskedelmi utak. Vámszedés, vámmentességek. Vámré- 188 szek és vásárjog adományozása pénzverő joggal. Az első heti vásár országos vásárral együtt. Boltok a vásártéren s a *városi élet* kezdete. A zsidó kereskedők korlátozása. Cserekereskedés és áruuzsora. Kiviteli tilalom, a határszéli forgalom ellenőrzése. A *pénz* kevesbedése, a kamatszedés tilalma. Talmudi elvek. A pénz vevőképessége emelkedett, 190 a gabona aránylag drágább a húsnál. *Frank telepítések Pannonia felé*. Egy dénáros földbér tizedekkel, katonai szolgálat nélkül. Colonusok vagy kisbérlők. Frank gazdálkodás hatása a magyar művelődésre.

Szláv gazdasági viszonyok. Patriarchalis senioratus. Zsupa élén a zsupán vagy sztaroszt. Három nemzedék 192 után szétválás. Törzsház jogai. Dedina, otcšina, obcsina, mir. Vendégek és szolgák telkei. Indigenák vagy örökösök s a pauperes. Zsupa mint comitatus, castellanatus és a grad vagyis vár. Voivod, hospodar vagy herceg. Méhtenyésztés, földművelés, ipar, kereskedés. *Bizanci gazdasági viszonyok* nem hatottak a magyarra. Kölcsönös felelősség elve az adózásban s a szláv mir terjedése. Indictio, egyenlő elnyomás, kényszereladás, olcsó gabona, proletárság a fővárosban. Tőkegazdálkodás. Isauriak politikája. 194 Örökbérlet eltiltása, szabad költözés, szabad bérlet-osztály. Feles bérlet szőlőnél, földesuri dézsma. Hűbériség. Ipar és kereskedelem. Idegenek vásárlása korlátozva. Rekeszes zománc és miniatureök, keleti áruk, rabszolgák, eunuchok.

Ósmagyar gazdálkodás. A frank curtisok és szláv gradok maradványai a magyar örökös fejedelem birtokában. A törzsek és nemzetségek a régi szabad birtokokon. Idegen kulturhatások, *jövevényszavak* rétegei alatt a legősibb szókincs. Finnugor gazdasági szavak a vadászat, halászat, állattenyésztés, ásványok, háziipar köréből. Ugor kultúra. 196 Árjáktól nyert szavak. Ótörök onugor és bolgár beolvasztás kulturszavai a halászat, vadászat, állattenyésztés, földművelés, ipar és kereskedés köréből. Arab írók adatai. Szláv jövevényszavak. Frank hatás. Technikai források archaeologiai adatai a *honfoglaló sirokból*. Pénzek, ősfog- 198 lalású birtokok sora. Állatok a sirokban, ruhaneműek,

fémek, drágakövek, gyöngyök és kagylók. Fegyverek, lószerszámok. Legjellemzőbbek a kard, nyílhegy, kengyel. Ősmagyar kovácsok munkája, neve. Szerszámok, edények, ékszerek. Magyar sírok megkülönböztetése avar, szláv, germán síroktól. Germán és magyar ornamentika. Kazár sírletelek rokonsága. A magyar ornamentika őshazája 165—201

- 11. Családi, társadalmi szokások.** *Neolith* lakás, ruha, élelem, családi élet, temetkezés. *Bronzkori* fejlettebb cölöp- 202 lakások, bronztüvel varrt ruhák; csontvázsírok, hullaégetés, sírhalom, urnatemetkezés. *Hallstatti* urnasírok gazdagsága, kétféle csontváztemetkezés: verem- és halomsír. Mellékletek. *La Tène* urnasírok mellett a veremsírok nagyobb száma, az előkelők sírhalmi. Hajlított kardok. *Araviscus-római* sírletelek. Férfi- és nőviselet. Érem a szájban. *Columbariumok*, sírkápolnák az urak számára. 204 Keresztény temetkezés. Római kényelem, üdülés, szórakozás. Barbárviselet a két római columnán. *Hunn* nomád életmód, nők foglalkozása, viselet, lakás, fürdő. Fejedelmi nők helyzete, hunn divat hódítása, lakoma, italok, ételek, mulatozás, igricek, bohócok, tánc, dal. Fejedelemtemetés. *Avarok* hunn öltözete, mongolos hajviselete, római fürdő, 206 avar hadi zene. *Szláv* lakás, ház részei és felszerelése; ruha, nőies nadrágviselet, bajusz, halántékdíszítés; étkezésükben a lóhús, mézeskalács, italuk tejen kívül a márc, sör, lótej, lóvér. Halotti tor. Családi életben vagyon- és nőközösség, többnejűség, leánykitevés, nőáldozat, matriarchatus, a háztartás főtenyezője.

Frank családi élet. Rabszolgaság hatása a nőkkel szemben római módra, gyámkodás, dolgoztatás, a nő ember-volta, nővédelem birsággal, vérdíjjal. Jegyesség, a nő 208 szabadsága, vagyona, házassági akadályok, házasság felbontása házasságtörés, hűtlen elhagyás, tévedés stb. címén, házasság megáldása. Többnejűség, gyermekkitevés, eladás. Gyermek kielégítése, unokák joga, végrendelkezés, alimizsna. *Lakás.* Római építkezés hatása, palatium, curtis. Germán kunyhó, halle, söller; mellékhelyiségek, gynaeceum, 210 stuba, spicarium, granarium v. grangia, istállók. Scindula, tegula. Padló, oromdisz, faragások. A szél szeme. Római kényelem és germán egyszerűség, fekvőhely, világítás, tűzhely, bálványok. *Viselet*, ruha, lábbeli, haj, szakáll. Nemesek viselete. Római és bizanci hosszú ruha, színes ruha. Fésű, tükör, női fejdísz, ékszerek. *Étkezés.* Hús, lóhús és egyéb húсок eltöltása. Római és germán főzelék,

fűszerezés, italok, leitatás. Szakács és sütő megbecsülése. 212
 Gyomorrontás. Étkezések ideje, eulogiumok, ülés és asztalterítés, evőszerek, tálalás, kiszolgálás, földi valkűrök. *Mulatozás*, fegyvertánc, énekek, hősdalnokok és bohóc igricek, hangszerek. Illetlen, barbár szórakozások. Ünne-
 pélyek. Fürdés, vadászat. *Temetkezés*. Pogány és kereszt- 214
 tény szokások, babonák. Vezeklőruha, hamu, virrasztás, siralmak. Ablaknyitás, faltörés. A halott kivitele, sirbatétele mellékletekkel, étel-itallal, pénzzel, ékszerekkel. Ősi temetők és keresztény cintermek. Keletelés, emlékjel, körül-
 lovaglás, tor, agape. Olasz és germán temetőkert.

Ősi magyar családi élet. Finnugor őslakás, a ház árja, de sátrat is jelentett. A sátor török. Finnugor az ág, török a *bölcső*, *szék*. Finnugor családi viszonynevek, török 216
 csak az *iker*. A kisebb török elem nem házasodott össze az ugor tömeggel. Egynejük-e az ősmagyarok? *Vőlegény*, *vőfél*, *eladólány*. Gardézi az ősmagyar házasságkötésről, s ruházatról. A kezdetleges magyar lakás Freisingi Ottó, Anonymus, Kézai adataiból következtetve. Hunn, frank, 218
 szláv analógiák. Turk sátor, fürdő mintaszerű a bizanci-
 aknak. Székelyház, csángóház. *Viselet*. A következtetések forrásai. Ing, zubbony, kabát és mente; ködmön, bekecs, kacagány, guba és szür; suba és bunda későbbi. Gatyá. 220
 nadrág, öv, csizma és süveg. Haj- és szakállviselet. Női haj- és ruhaviselet. *Étkezés*. Vadhus és hal, marha és ló-
 hus. Tej, erjesztett lótej. Nyershus, emberszív mint orvos-
 ság, embervér. A st. galleni magyar evés, ivás, *mulatozás* 222
 dalolással, fegyvertáncsal. Igricek, kobzok és sípok. Beteg-
 ség, *temetkezés* a lovas sirokban, halottégetés — — — 201—223

12. **Bíráskodás és erkölcsi állapot.** Honfoglalók és a *régibb pannoniai* bíráskodás. Római halálbüntetések. Hunn bírás-
 kodás, karóbahuzás hunnoknál, avaroknál, szlávoknál, 224
 más szláv büntetések. *Frank* bíráskodás. Vérdíjrendszer a
 gazdagok számára. Civitas helyébe lép a vidék malbergje.
 Centena a bírói járás, több ilyen egy gau. Comes, scabini
 a bíróság. Vádlott bizonyít istenitélettel. Eskütársak és
 párbaj. Egyes iudex működése római hagyomány. Idézés,
 kihallgatás. Germán önsegély, felek harca a bíróság előtt.
 Rablás és lopás. Halálbüntetés esetei a százszoknál s a
 frank ius talionis. Egyházi menedék, compositio, vezek- 226
 lés. A vérdíjrendszer mellett római büntetések. Magyar-
 ságnál háromszázaddal későbbi a párbaj és eskütársak
 szokása, a vérdíjrendszer egyszerűbb, eltérő értékegység-

gel. A germán vérdíjrendszer. A vádlott ellensége hatalmában. Kínzás és királyi ótalom. Királyi bíraskodás illetékessége, felelőssége. Palota grófja. A centena felelőssége, népfölkelés, lázadások. Fegyverviseelés korlátozása. Hivatásos katonák (milites) s a cives, exercitales hadmentessége. Loricatus, clipeatus v. scutarius. A közbiztonság őrcsapata (scara, schar), erdőővők (caballarii, 228 főrster). A frank bíraskodás és közbiztonsági inézmények némi maradványa a *magyar Pannoniában*. Centurionatus, comitatus. Span, iudex, villicus. Milites, cives, custodes confiniorum, silvarum. *Ősi magyar bíraskodás*. Nemzetiség és törzsfők. Szigorú büntetések. Gyila és harka, mint nemzetbírák. Kézai adata a nemzetköziség bírájáról. Veszett helyzet, szolgaság, kettévágás. *Ősi erkölcsök*. Idegenek előtt felöltő tulajdonságok. Vitéz, szabadságszerető, fáradhatlan harcos, de büszke s a szolgai munkát kerüli. Zsákmányok, a lopás szolgai. Pompaszerető, gazdag. Óvatos. titkolódzó, bizalmatlan, állhatatlan alkudozó. Mulató kedvű, jószívű, fegyvermezett, de ellensége megalázásában tobzódik. Nem rosszabb másoknál. — — — — — 223—230

Összefoglalás. Nemzeti, társadalmi *önismeret* a közéleti bölcsesség követelménye, a közboldogulás alapja. Motivumai a sympathia, pragmatismus, idealismus. Más megoldás nincs, mint az egész mult adataiból levonható, lehetőleg teljes inductio. A nemzeti társadalom hatalmi élete mellett békés művelődése is önismeretre késztet. Anthropologiai egység. Uralaltáji rokonság, finnugor és török testvérség. Óshaza. Ugor, ungar, magyar név. *Sok kulturkorszak* egyesítése. Finnugor nyelv, ősi művelődés. Török politika és kulturhatás. *Magyar népjellem*. Értelmesség, öntudat. Vonzó, beolvasztó hatása. Kedély, vakmerő bátorság, államférfiúi bölcsesség és erély.

Bevezetés.

1. A történelem fogalma. A tudományok elemei a mondatok. Ezekben az állítmányt ige, melléknév vagy főnév fejezi ki. Az ige cselekvést, változást jelent, a melléknév tulajdonságot ír le, a főnévi állítmány az alany főnevét viszonyítja önmagához. Ezen elemzéssel megkapjuk *a tudományok három főtypusát*: a változásokat elbeszélő történelmet, a tulajdonságokat leíró természettudományokat s a dolgok viszonyát kereső bölcséletet.

Minden változás tárgya lehetne a történelemnek s ily értelemben beszélhetünk a természeti tárgyak, pld. a föld történetéről is. *A tudományok* azonban *gyakorlati okokból belsőleg megoszlanak* s részeik külön tudományokká fejlődnek külön forrásaik, módszereik miatt, amelyekben mindegyik tudós nem képes egyaránt ügyességet, jártasságot szerezni. A külön előismeretek és gyakorlati eljárások, valamint az eredmények más-más rendszerei külön tudományokká fejlesztették a *geológiát, az archaeológiát, a nyelv- és irodalom-történelmet* stb. noha mindegyik változásokat, fejlődést tárgyal. Ezekről eltérő források anyagát dolgozza föl s eltérő előismereteket, gyakorlati fogásokat kíván *a tulajdonképeni történelem*, amelynek forrásai az írott emlékek s tárgya az emberek társas életében érvényesülő fejlődés. Ehhez igen közel áll ugyan a *philologia* történeti része és a népek *őstörténete*, mégis ezek művelése specialistákat, philologusokat s archaeologusokat kíván. A rokontudományok egymást segítik s egymás eredményeit a maguk javára értékesítik.

A történelem, mint az emberek társas fejlődéséről szóló tudomány, a maga sajátos körét gyakorlati okokból először legmértöbb tárgyára, az emberiségre vagy ennek kisebb csoportjára szorítja, a mennyiben ezek az emberek akár mint *egyének* hatnak társaikra, akár mint *typusok* jellemzők a hoz-

zájuk hasonlókra, akár mint *tömeg* kollektív erejükkel éreztetik hatásukat; másodsor az emberek társas életében is a *fejlődést* keresi, nem a változásoknak összefüggéstelen egymásutánját, hanem a belső, szerves összefüggését, a melyben a részek mint *ok és okozat* kapcsolódnak egymáshoz. Mint-hogy pedig az ok időben szükségképen megelőzi az okozatot, ennél fogva a történeti előadás föltételezi, megköveteli az emberi tények, események és állapotok *időrendjének* ismeretét, ámbár ezt nem szükséges mindig előtérbe tolni, sőt az előadás élvezetességének rovására nem is szabad sűrűn feltüntetni.

A történelem célja szerint egymásután három fokot ért el fejlődésében: az elbeszélő, a gyakorlati s a fejlődéses történelem fokát. Az *elbeszélő, referáló történelem* főcélja a gyönyörködtetés, a természetes rokonézésből és ellenszenvből eredő érdeklődés kielégítése. Ennek a történetírásnak klasszikus képviselője és atyja Herodotos, követője Livius. A *gyakorlati, pragmatikus történetírásnak*, mely főleg államférfiak okulására készül s a tanulságokat sokszor erőlteti, bizonyos államelméleteket igazolni vagy cáfolni törekszik, azért könnyen irányzatossá lesz, klasszikus képviselői Thukydides, Polybios, Cornelius Nepos és Tacitus. Legújabb s legideálisabb a *fejlődéses, genetikus történelem*, mely magát a fejlődést keresi s a multat lehető híven igyekszik rekonstruálni, megőrizve lehetőleg tárgyilagosságát, menten a rokonézésről és a keresett okulásokról: a tiszta történeti igazságot törekszik tőle lehetően megközelíteni a kutatás, elemzés, kritika pontosságával s a szétszórt adatok kombinálásának és plasztikus előadásának történetművészetével. Ezt tökéletesen megvalósítani alig lehetséges, de törekedni reá szükséges.

2. Az egyetemes történelem korszakai. Az egyetemes történelem rengeteg anyaga okvetlenül *tagolásra* szorúl, hogy részeiben és egyre fokozódó magasabb egységeiben áttekinthetőbb összhangzó egészet, *rendszert* alkosson. Mint-hogy az emberiség élete az *idő és tér* kereteiben mozog; *belső természete, célja és eszközei* szerint pedig a történelmi

élet részint politikai, állami, részint társadalmi, művelődési: azért a történelmi anyag felosztásában, rendszerének fölépítésében egyrészt az idő és tér, másrészt a hatalmi célokért és eszközökkel dolgozó államok s a békésen művelődő társadalmak szerepelnek.

A pogány ókorban az *emberiség egységének*, közös eredetének hite nem volt meg; akkor csak politikai s ethnikai egységeket ismertek. A kései görög történetírók egyetemes történelmei tulajdonképen csak a hellén és római világról szólnak, amelyek régibb keleti világbirodalmak egy részét is magukba olvasztották.¹ A különböző földek lakói a saját külön isteneiktől és ősi földjükből (autochthon) szülötteknek hitték magukat, kiket a politikai hatalom majd magasabb, majd alsóbbrendű lényeknek tüntetett föl. Krisztus hite, a kereszténység terjesztette el először az emberi nem közös származásának, testvérségének tudatát s ez tette lehetővé igazán az emberiség közös, *egyetemes történelmének* megírását és közös alapon való áttekintését, tagolását. A Kr. u. IV. században Nagy Konstantin korának történetírója, Caesareai Eusebius, megkezdte hat őszöveetségi és pogánytörténelmi egyidejűnek vett korszakhatár megállapítását Ábrahám születésétől a nicaei zsinatig (325).² Szent Ágoston Máté evangéliumának nemzedékrendi számítása alapján³ *hat aetas*-t állapított meg a hat emberi életkorhoz és a teremtés hat napjához hasonlóan (Noéig, Ábrahámig, Dávidig, babyloni fogságig, Krisztus születéséig, a világ végéig). Hetedik aetas a földöntúli élet

¹ Aioliiai kyméi Ephoros: „Historiai koinón praxeón“ c. világtörténelme a dór vándorlástól a makedon korszakig, 340-ig terjed Kr. e., és csak kiírása, utánpótlása Herodotos művének. Az Augustus-korabeli Diodoros Sikulos „Koiné bibliothéké“ címen írt világtörténelmet Caesar gall háborújáig. Szerinte az egész emberiség egy nagy közös államot (polis) alkot, a mi stoikus és római világpolgári felfogásra vall. Csak kompilálja az előző görög, római forrásokat.

² Az egyidejűségek Eusebius szerint: — Ábrahám, Mózes, Sámson, Izaiás, a Templom helyreállítása, Krisztus prédikálása, — Ninus, Cecrops, Troia esete, I. olimpiás, Darius 2-ik éve, Tiberius 15. éve.

³ Máté I. 17. Ábrahámotól Dávidig 14 nemzetség, s ugyanannyi Dávidtól a babyloni átköltözésig és innen Krisztusig. Ez három aetas.

örök szombatja. Szent Jeromos Dániel jövendölései alapján (2, 7) *négy monarchiában* látja kimerítve az emberiség egész földi történelmét: a babyloni chald, a méd-perzsa, a makedon-görög és a római világbirodalom korában. A hat aetas és a négy monarchia rendszere uralkodott a középkor történeteiben, hol a *Krisztus születésétől való számítást* Dionysius Exiguus római apát 532—626. évekre, a saját korától egy századra szóló husvétáblázatban és Beda Venerabilis († 735) „De sex aetatibus mundi“ c. chroniconjában alkalmazta először.

De már a középkori történetírók érezték a hatodik aetas, a negyedik világmonarchia lényeges különbségeit és tagolásának szükségét. Frechulf püspök a Karolingok korában Romulus Augustulusszal befejezi a római birodalom történetét s aztán elkezd a *reges gentium* uralmát. Freisingi Ottó püspök, Barbarossa történetírója, a négy monarchia után ötödik könyvét a *frank monarchia* tárgyalásával kezdte. Ám a négy monarchia azért megmaradt Freisingi Ottónál, sőt megvan még V. Károly korának nevezetes történetírójánál is, Sleidán „De quattor monarchiis“ c. munkájában.

A klasszikus irodalom tanulmányozása folytán mindinkább tudatossá lett a nagy *különbség az antik és középkori műveltség közt*. Macchiavelli „Istorie fiorentine“ c. munkáját (1532) a római birodalom bukásától, Itália germán meghódításától kezdi. Legjobban érezték az ókori és középkori műveltség különbségeit a philologusok, kik a régi klasszikus latinság és a humanista latinság közé eső barbár latinság korát *media aetas*-nak vagy *medium aevum*-nak kezdték nevezni. Christoph Cellarius († 1707) hallei professor alkalmazta először történelmi kompendiumaiban a latin nyelv három korát megkülönböztető felosztást. A történelem korszakai szerinte: *I. Historia Antiqua* Nagy Konstantinig, *II. Hist. medii aevi* Konstantinápoly bukásáig, *III. Hist. nova*.

Az assyriologia és aegyptologia fölfedezései föltárták a *keleti ókor* és a klasszikus görög-római kor műveltsége közt fönállott nagy különbséget. Szükségessé vált tehát az ókor kettéosztása ép úgy, mint ahogy az újkor is lényegesen másnak látszik a francia forradalom óta, azért itt is megkülön-

böztetjük a *legújabb kort*. Az egyetemes történelmet tehát műveltségi alapon öt nagy korra osztjuk.

Legújabban *abszolút felosztásra* keresnek alapot. Erre törekedtek már Hegel, Michelet és Comte, nyomukban pedig a sociologusok. Rümelin tübingeni egyetemi tanárnak és statisztikusnak a nemzedékek fogalma- és tartamáról szóló fejtegetése O. Lorenzet arra az elméletre készítette,¹ hogy *három generatio* apától az unokáig egy századot, egyszersmind történelmi egységet, lelki, erkölcsi egységet jelent, melyben a három nemzedék közvetlenül hat egymásra olyképen, hogy a középső nemzedék az apától örökölt jókat iparkodik az unokákra áthagyományozni, a náluk talált elvetnivalókat pedig ezektől távoltartani. Legközelebbi magasabb mértékül ajánlja Lorenz a *300 és 600 éves korszakot* s ennek igazolására adatokat merít a kereszténység történetéből. Ám könnyű megérteni, hogy „a három nemzedék törvénye” nem ad abszolút, általános érvényű időmértéket a történelem számára, mert különböző éghajlat alatt s földrajzi viszonyok közt élő, különböző fogékonyságú és vérmérsékletű népeknél a történelmi hatások és fejlődési korszakok különböző időtartamuk, némelyeknél gyorsabb, másoknál lassúbb lefolyásaik.²

3. Nemzeti történelmek korszakai. A világtörténelem fejlődésfolyamába nem egyszerre kapcsolódnak bele az összes népek s bekapcsolódásuk is igen különböző hatású. Az emberiség történetében — úgy vélik újabb tudósok³ —

¹ Die Geschichtswissenschaft in Hauptrichtungen und Aufgaben. Berlin 1886.

² Az eddig mondtak legszebb, legalaposabb részletes kifejtését I. Bernheim „Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie” c. sok kiadást ért nagy munkájában Leipzig. (1908. 5. 6. kiadás 842 l.) Kis kiadása a leipzig Göschen cég „Sammlung”-jában: Einleitung in die Geschichtswissenschaft. 1909. 156 l.

³ Breysig berlini, Lamprecht leipzig egyetemi tanárok stb. elméletei alapján érdekesen szól a kérdéshez és elveiket a magyar történelemre is alkalmazza Kármán Mór „Egy kis történetphilosophia” címen (Budapesti Szemle 1908.) Innen kezdve egészen a nyugateurópai és a magyar történelem hat korszakos áttekintéséig bezárólag Kármán szellemes fejtegetését vesszük alapul, mely kétségtelenül érdekes kísérlet a legmoder-

valódi önálló egységes életet csupán az egyes népek élnek, mert a közös nyelv, közös hagyomány a különböző korbeli nemzedékeket nagy egésszé fűzik össze. A nemzetinél nagyobb történeti egységként legajánlatosabbnak látszik a nyugateurópai művelődés köre. Erkölcsi érzés és eszmei felfogás dolgában *három társadalmi típust* lehet megkülönböztetni, amelyek egy nép történetében csak fokozatosan jelentkezhetnek egymásután. E három típus: a törzsi, a rendi s a nemzeti társadalom. Főképen a mult hagyományán csügg s az ősök emlékéen alapul a *törzsi* közösség, a jelen érdekei irányítják a *rendi* társadalom mozgalmait, s a megalkotandó jövő reménysege fűzi egybe a fejlődés harmadik fokán a *nemzettest* tagjait (?). A Hegeli hármas mozzanat — család, polgári társaság, állam — nem fejlődési fokozat, mint a törzs, rend és a nemzet, mert amazok egymás mellett együttes részei minden nagyobb szervezett közösségnek, míg ezek egymásután három külön kort jelentenek. *Mindegyik kor két részre válik*: az illető felfogás és életrend lassú kialakulása s küzdelmei után következik ezen közélet teljes érvényesülése. Így összesen minden művelődési kör fejlődésében *hat korszakot* lehet megkülönböztetni. Kurt Breysig berlini egyetemi tanár „Der Stufenbau und die Gesetze der Weltgeschichte“ (Berlin 1905) c. művében minden nép kifejlésére felvesz egy ős és ókort, egy korai és későbbi középkort, végre egy új és legújabb korszakot. Karl Lamprecht leipzig-i egyetemi tanár „Moderne Geschichtswissenschaft“ (Freiburg 1905) c. értekezésében ezt a hat korszakot veszi föl: I. 1. animismus 2.

nebb történelmi rendszerek egyesítésére és magyar történelmi értékesítésére, ámbár gyöngéje ugyanaz, mint általában az abszolút történelmi rendszereké: mesterkéltten, erőltetve keresi ki az elmélet törvényeit igazolni látszó évszámokat és tényeket, elhallgatva mindazt, a mi nekik ellenmond, a mi igazolná a külső keretekbe nem szorítható, természet-törvények biztosságával nem szabályozható emberi akaratszabadságot, amelyben a külső természeti és erkölcsi hatások eredménye csupán erkölcsi törvények szerint érvényesül; a másik gyöngéje, hogy a fejlődés irányát a saját kora felfogása alapján föltétlenül biztosan akarja megállapítani s már a befejezettségét is látja, jósol, a mire tudásunk épen nincs följogosítva.

symbolismus, II. 3. typismus, 4. conventionalismus, III. 5. individualismus, 6. subiectivismus. Öt newyorki előadás keretében fejtette ki elméletét s másodszer is kiadta (Berlin 1909, 130 l.). Kifejtette pedig ezen elméletet a német történelem alapján, amelyet ezen elmélet szerint bocsát közre. Az animismus a germán nép azon lelki állapota, amikor képzelete már gazdagon gyűjti benyomásait a természetből és emberi környezetéből, de művészete, költészete még nincs. A symbolismus korában már megnyilatkozik lelki élete a jogi jelképes szokásokban, a mythologia megalkotásában, hangzatosabb rythmusos beszédben. Aztán kezdődik a hajlamok, tehetségek kifejeződésének megoszlása s az egyformából kiválnak a típusok, a melyeknek további eltéréseit szabályozzák a conventiók. Majd kiemelkednek az egyéniségek (individualismus), kik utoljára kivívják a tehetségek érvényesülésének mentül nagyobb szabadságát (subiectivismus) a művészetekben és az egész társadalmi életben. Lamprecht u. n. socialpsychikai alapon veszi föl a nemzeti élet fejlődésének történelmi korszakait.

A hármás, illetőleg *hatos felosztás* érvényesül a *gazdálkodás történetében* is. Először a házigazdaság rendje uralkodik, amikor a gazdálkodás eredményét maguk a termelők fogyasztják el. Második fok a helyhatósági gazdálkodás, mikor a várost nyers terményekkel ellátja a vidéke, ezt meg iparcikkokkal a város. Harmadik fok az országos vagy nemzetgazdaság. Itt a felosztás alapja a gazdálkodás szervezete. A termelt javak kicserélésmódja szerint van terménygazdaság, pénzgazdaság és hitelgazdálkodás. A két csoport *egybekapcsolásával* megint hat korszak jön létre. Az első szempontot Blücher, a másodikat Hildebrand emelte ki. Schmoller szerint az 1. korszakban az emberek hordák s atyafiságok szerint élnek vándormódra, könnyen bomló közösségben; a 2. korszakban erős hadiszervezet tartja össze a közéletet, a törzsekből állam támad s benne agrárius házigazdaság; a 3. és 4. korszakban kialakul a városi gazdálkodás alapján a territoriális államrend s a társadalmi osztályok és közjogi rendek élete; az 5. és 6. korszakban kifejlődik a nemzeti öntudat, az országos gazdálkodás, önálló műveltség és nemzetközi, világkereskedelmi kapcsolat.

4. A nyugateurópai történelem korszakai. Már csak azért is, hogy a magyar történelem európai kereteit megkapjuk, tekintsük át a *nyugateurópai műveltség fejlődésének korszakait*.

A nyugatrómai birodalom bukása s az *ókor vége* tulajdonképpen Attila hatalmas alakjához fűződik. Az utolsó római császár atyja ép úgy, mint Odovakaré Attila emberei voltak. Galliai és itáliai hadjáratáról elterjedt mondák jelzik európai s korszakalkotó hatását. A keresztény Róma főpapja, az óvilág örököse és erkölcsi főtekintélye állítja meg a barbár világ fejét romboló útjában. Valóságos típusok. Nagy Leo pápában világos tudata él az apostoli szék új történeti hivatásának, mint kifejezte ezt a római néphez mondott egyik ünnepi beszédében. Attila viszont legkiválóbb képviselője a törzsi alapon szervezett hatalomnak. Hatása, sikere ad irányt a népvándorlásnak, mellyel 450 körül egyszerre megindul nagyobb arányokban a nyugateurópai népek története. Eddig tartott az 1. korszak, *törzsi életrend lassú kialakulása*, amelyről Tacitus és más római írók hagytak fenn adatokat. Ezen előkészítő korszak után következett a 2. korszak, a *törzsi életrend uralma* (450—750.). E háromezázados időn belül nép és ország sehol sem alkot igazi egységet, mert az atyafisági felfogás, az uralkodó család tagjainak versengése dönt népük hovatartozása fölött.

A római egyház veszi át a vezető nevelés és szervezés munkáját, miután felszabadul a keleti császárság hivatalos fenhatósága alól, hierarchiáját s a népek körében első tényezője lesz a rendiség kialakulásának. A 751. évi koronázás új kor kezdete. Az izlam ellen kifejtett védelemmel Martel Károly előkészítette s a pápa tekintélye szentesítette a Pippinidák és Karolingok uralmát. A törzsi életfelfogás és szervezet helyébe lassankint, három század alatt a *rendi felfogás* alakul ki, mely aztán a 4. korszakban *teljesen érvényre emelkedik*. (1050—1350.). Már az előző korszakban az egyes törzsek barbár jogszokásaitól eltérően a kapitulárek atyafiságra való tekintet nélkül szabályozták az ország kormányzását a közjó érdekében. Ennek szolgálatára tökéletesíteni kellett első sor-

ban az egyházi rendet. Erre törekedett VII. Gergely pápa, akit mint Hildebrandot 1050-ben vitt magával IX. Leo pápa tanácsosul Clunyból s aki aztán négy pápa alatt gyakorol nagy befolyást elsősorban a pápaválasztás függetlenítésére, aztán az egyházi rend reformálására. Az angol-normann rendiség kialakulására döntő volt, hogy Hódító Vilmos Hildebrand pártfogása mellett jutott az angol trónra. A föllelkesült pápaság buzdította föl a fejedelmeket közös keresztény vállalatra, a keresztes háborúkra, amelyek elősegítették a tartományi rendek szervezkedését. Hildebrand korában indul meg az a szellemi mozgalom is, mely a regnum és sacerdotium mellé a studium szervezéséhez vezetett: 1045-ben alapítja meg Lanfranc Bec-apátságban iskoláját s innen indul ki Szent Anzelm, a schola első nagy embere. A studium-tanulmány mint az egység és tekintély egy újabb képviselője válik ki; mert valamint a lovagi intézmény az európai közösségben minden ország fegyveres népét egybefűzte és közös vállalatokba egyesítette, épúgy a doctorok, magisterek és scholárisok egyeteme, a studium generale, társas egységbe fűzte a legkülönbözőbb népek legkiválóbb elméit. Ez volt a rendi fel fogás egyik legnemesebb hajtása s alapja a harmadik nagy kor kialakulásának.

A renaissance kezdete egyidejű a *nemzeti érzület és államiság* tudatának ébredésével, a mely aztán megindította a küzdelmet a rendiség szelleme ellen. Mikor a pápa Avignonba költözött, Rienzi szónoki ereje fölidézi a római nép ókori nagyságának emlékeit, a köztársaság szellemét s az önkormányzat, itáliai egység, sőt világimperium visszaszerzésére izgat. Azon évtől, mikor Cola di Rienzi IV. Károly császár elé járult, 1350-től számítják a német renaissanceot. Petrarca Rienzi tribun föllépését egy új világ, az aranykor hajnalhasadásának mondta. Épen háromszáz évvel a pápaválasztás függetlenítése után függetlenítette Károly császár aranybullája 1356-ban a császárválasztást s teszi ezt nemzeti fenhatósággá. A renaissance legdöntőbb ténye az államiság új fogalmazása, a közművelődés laicizálása s a nemzeti irodalmak keletkezése, a miben segítségére volt a sajtó föltalálása és az új reformatio.

De már a reformationnak is a németek ellenszenve a welschek, a román fajok s az olasz pápaság ellen, mely sokáig francia érdekeket is szolgált, más szóval a nemzeti féltékenység és ellentétek adtak nagyobb erőt. Politikai érdek fejeződik ki a reformatio „cuius regio, illius religio“ elvében. Politikai, állami és nemzeti érdekek csoportosítják a hatalmakat a harmincéves háborúra is, melyben így a vallási érdek csakhamar háttérbe szorul. A vallás csak eszközzé lesz a főcél, az államhatalom érdekében. Mikor a küzdelem ennek javára eldőlt, ugyanakkor fogalmazták meg Milton és Hobbes a nemzeti akarat souverainitását, s a népfenség elvét, ezzel megnyítják ott, az angol puritán, independens forradalom diadalával, azt a 6.-ik háromszázados korszakot (1650—1950), a melynek tetőpontja a francia forradalom nemzeti diadala a szomszéd idegen hatalmak szövetségei ellen. Cromwel köztársasága látta el eszmékkel a második angol forradalmat, s az amerikai és francia forradalmat. Milton 1649. évi kiáltványa fejt ki a népfenség tanát választott népképvisellel, egyenlő választójoggal, vallásszabadsággal s egyház és állam szétválasztásával. Hobbes 1651. évi Leviathanja fogalmazza meg az abszolút államfenség matematikailag rideg elvét, mely még a vallási meggyőződést is a politikai hatalom alá nyűgözi.

Ily módon a nyugateurópai fejlődés minden eddig elgondolható fokra eljutott, sőt már a hatodik, *utolsó korszak tetőpontját is rég meghaladta* s rohamosan közeledik bukásához. De ez a *jóslatszerű* következtetés legjobban figyelmeztethet bennünket az óvatosságra a fentebbi történelmi rendszerrel szemben, a melynek abszolút értéket nem, csak relativ, viszonylagos értéket tulajdoníthatunk, a mennyiben jobbnak látszik az eddigi rendszereknél, vagy ezeket tökéletesíti, javítja, keresi mélyebb socialpsychikai alapjait a történelmi korszakoknak.

Érdekes észrevételek e rendszerben, hogy mindenik korszak tartama megegyező, hogy a kiemelt események jelentőségét már idejökben felismerte a kortársak vélekedése, hogy a fejlődés tetőpontja szigorúan a közepére esik t. i. 150 évre a kezdet után (Nagy Sz. Gergely pápa 600, III. Incze

1200, Napoleon 1800 körül az egyes korok főképviselői, az átmeneti korszakokban Nagy Alfréd 900, II. Gyula pápa 1500 körül), s hogy a fejlődés tetőpontja után egy-két évtizeddel régibb alakulások eszményítése folytán ellenhatás jelentkezik, mely előkészíti a további átalakulást, u. m. Sz. Columbán ír missziói a germán országokban, a clunyi reform, a kolduló rendek, a protestáns reformatio, végül a romantizmus, melynek emelkedett felfogása talán előkészítője volt a szellemi, erkölcsi nagy feladatok, béke, stb. nemzetközi intézésének.

5. Magyarország történelmének korszakai. A nyugateurópai fejlődéssel párhuzamos korszakokban áttekinthetjük a magyar történelmet is.

A magyar nép *a honfoglaláskor* törzsi életet él s 900-ban körülbelül oly fokon áll, mint a nyugateurópai társadalom másfél századdal előbb, a 2. korszak végén. Általában történeti tapasztalat, hogy népünk akkor jut el valamely tipikus alakulás kezdetéhez, midőn az európai közszellem annak már a magaslatára ért, s akkor kezd a kor uralkodó törekvése igazi érvényre jutni, mikor nyugaton már bomlóban van. E miatt népünk a haladás egyik fokát sem fejthette ki zavartalan tisztaságában és tartalmi értékében. Művelődésünk így szakadozott, fogyatékos, *szervezeti bajokban* színlődik.

Fejlődésünk korszakai a nyugateurópai korszakokkal párhuzamosan, *másfélszázados korszakokkal (?)*:

I. 1. 2. korszak: a *törzsi életrend* lassu kialakulása, majd teljes érvényesülése az őshazában és a vándorlások idején; a honfoglalóktól itt talált állapotok eredete és hatása.

II. 3. korszak: *átalakulás* a törzsi életrendről a *rendi felfogásra* a nyugati, egyházi hatások folytán, s átalakulás a zárthelyi gazdálkodásról a helyhatósági gazdálkodásra, terménygazdaságról a pénzgazdaságra (900—1200); e korszak nevezetes dátumai félszázadonként: vérszerződés vagy inkább fejedelem választás és honfoglalás (900 k.), a nyugati terjeszkedés és kalandozás korlátja az augsburgi ütközet; a belterjes fejlődés kezdete Szent István koronázása (1000), a belső erő bizonyosságul I. András visszaszorítja a nyugati csász.

fenhatósági törekvéseit; a belső szilárdság és béke törvényhozása Kálmán idején s a dalmát hódolás (1105 k.), II. Géza megóvja az ország függetlenségét Nyugat-Kelet ellen s új erőket telepít le.

4. korszak: *a rendi szervezet teljes kifejtése*, helyhatósági s pénzgazdálkodás, az autonómiák megyékben, városokban, földesuri territoriumokon (1200—1500); e korszak nevezetes dátumai félszázadonként: III. Ince tekintélye Imre keresztes fogadalmában és főuri összeesküvés az idegenlelkű királyné ellen (1200 kör.); tatárjárás után várépítések, feudálismus, helyhatóságok; dynastia változás, szabad király választás, ököljog (1300 k.); belső megszilárdulás, a nápolyi hadjárat, ösiség; török háborúk, forradalom, főurak, városi országrendiség (1400 k.), oligarchia válsága, király hazahozatala.

III. 5. korszak: *átalakulás a rendi életről a nemzeti életfelfogásra*, helyhatósági gazdálkodásról országos gazdaságra, pénzgazdálkodásról a hitelgazdaságra (1500—1800); nevezetesebb mozzanatok félszázadonként: nemzeti király választását teszik törvényes elvvé s a hazai jogszokásokat kodifikálják (1505 k.), kísérlet a nemzeti egység helyreállítására; Bocskay fölkelése (1604), linzi béke; II. Rákóczy Ferenc fogsága és fölkelése (1703 k.), Mária Terézia a nemzet vitézségére és hűségére támaszkodik.

6. korszak: *A nemzeti élet teljes érvényesülése* (1800—2100), az országos gazdálkodás és hitelgazdaság uralma; nevezetesebb mozzanatok félszázadonként: Martinovics mozgalma s a magyarrá lett főherceg-nádor, osztrák császárság és a magyar nyelv közéleti térfoglalása (1800 k.), a nemzeti állam válsága, szabadságharca és az absolutizmus; millennium, parlamenti válság, független többség (1901 k.) Még két század hátra van a nemzeti érdekek kifejtésére.

Kármánnak ez a „kis történetphilosophiá“-ja, noha igyekeztünk megérteni s kiegészíteni, magyar részében kevésbé világos, ámbár nagyjában kétségtől mentes. Meglepően igazolást nyer itt különösen az a nyugateurópai fejlődésben megállapított elv, hogy a teljes érvényesülés korszakának

közepén éri el tetőpontját a kor jellemző törekvése, mikor látjuk, hogy a rendi életfelfogás teljességének korszakában (1200—1500) a tetőződés 1350-re esik, tehát a rendi viszonyok megszilárdításában anynyira fontos ösiségi törvény keltenek idejére. Ugyanígy azt kellene következtetnünk, ha a történelemben szabad volna jósolni, hogy a nemzeti élet szempontjából legfontosabb mozzanat 1950 táján fog bekövetkezni. Igazolást találhatunk azon második tapasztalat érvényességére is, hogy egy-két évtizeddel a tetőződés után jelentkezik az új kort előkészítő reactio; mert csakugyan 1360 táján alkalmazzák először a löport, kerülnek szembe bandériumaink a törökkel, s vall kudarcot Nagy Lajos király hitegységre törekvő térítéseivel; már pedig a rendiségre a löpor mért legnagyobb csapásokat, a banderialismus gyöngeit a török háborúk tárták föl s a hitegységért és vallásszabadságért való küzdelmek töltötték be utóbb a nemzeti életfelfogást kialakító korszakot. Mindazonáltal okos dolog az ily évszámtörvényeket nem erőltetni.

6. Társadalom és művelődés. A nagy történelmi korszakokon, ezen időtagoláson belül tovább is tagolhatjuk a történelmi anyagot akár idő, akár tér, tehát külső keretei, akár pedig belső tartalma, a fejlődés fokai, illetőleg a tételek természetes sora szerint. A tér szerint való tagoláson értjük a történelmi anyagnak országok, területek, nemzetek, népek, általában föld- és néprajzi viszonyok szerint való beosztását, amelyeknek egymásutánjában a földrajzi fekvés, a leszármazás és főképen a történelmi hatás ideje irányadó, hogy az ok és okozati viszony mentől inkább érvényesüljön.

A *történelmi tételek rendszerében* ismét vagy az okozati és fejlődésbeli egymásután, tehát bizonyos időbeliség, vagy pedig a fölé- és alárendeltségi viszony, a tétel körének természetes elosztása érvényesüljön. Legáltalánosabb, legtágabb körű tétel: az emberiség, az emberi társadalom vagy társadalmak egyetemes történelme. A *társadalom* t. i. nem egyéb, mint emberi társaságok szövevénye. A társaság ismét több ember egyesülése valamely cél biztosítására és elősegítésére. A hányfélék az emberi célok és szükségletek, annyiféle tár-

saságot lehet elgondolni. Lehetnek az ember szellemi, erkölcsi és anyagi szükségleteinek kielégítésére, céljainak elérésére alakult társaságok. Legtermészetesebb, legszükségesebb társaságok: a család (szaporodása vagy egyesülései folytán a nemzetség, törzs), az *állam*, az *egyház*. Az utóbbi kettőt tökéletes társaságnak is mondják, mert a társaság eszményét legmagasabb fokban valósítják meg s leginkább rendelkeznek a céljuknak megfelelő eszközökkel. Az állam külső eszközökben gazdagabb és célja polgárainak földi jóllétét biztosítani és elősegíteni. Az egyház, illetőleg a tökéletes vallási társaság lelki eszközökben gazdagabb és célja Isten igaz hitét s híveinek földöntúli örök jóllétét biztosítani és elősegíteni. Minthogy ugyanazon emberekben, kik test- és lélekből állanak, együtt vannak a földi és földöntúli érdekek, az anyagi, szellemi és erkölcsi szükségletek: azért ugyanazon emberek több társaságnak is tagjai lehetnek egyszerre, különösen pedig kell, hogy tagjai legyenek valamelyik államnak és Isten egyházának. Ily módon állam és egyház nem egymás mellett működő, hanem egymással sokszorosán összeszővődő tökéletes társaságok, sőt mivel sok kisebb társaságot egyesítenek magukban, azért egyszersmind egész társadalmak, melyeknek az állam, illetőleg az egyház külső keretet ad s fenhatóságával, vezető szerepével belső kapcsolatot biztosít, tekintélyével és erőeszközeivel pedig támogatást nyújt. A társadalom lehet világtársadalom, európai, nemzeti, vidéki, városi, falusi, társadalom; lehet másrészt egyházi és világi, főúri, rendi, lovagi, polgári, munkástársadalom, úri és paraszt társadalom, tudós és művelt társadalom stb. amelyek megmaradhatnak egy állam keretén belül, vagy tágabb földrajzi egységeket szőnek át.

Az *állam* a földi élet hatalmi eszközeinek birtokában könnyen magához ragadhatja az uralmat a földrajzi határain belül élő egész társadalom fölött, noha természetes főfeladata a társadalom békés munkájának védelme és támogatása volna. A társadalom békés munkájának a célja a szellemi, erkölcsi és anyagi vagy gazdasági kultúra, a *művelődés*, és általa az öntudatos, a magasabbrendű, a hittől s észről vezérelt és szabadsággal, szabad akarattal megvalósított erköl-

csős jóllét. Hegel (†1831) a kulturát úgy fogja föl, mint a társadalom eszményi, ideális, sőt pantheista módon istenített lelkének öntudatát, a mely az egész föld társadalmában nem egyszerre ébred föl, hanem a világtörténelemben vezető szerepet vitt népek sora szerint leginkább azokban nyilvánkozik meg, a melyeknek államélete, társadalmi és magánélete, vagyis hatalma, gazdasága, művészete, tudása, szokásai és erkölcsi a legtöbb tudatosságot és tökéletességet tüntetik föl, mert ezek a tulajdonságok legméltóbbak az egész emberi társadalmat átható és éltető világsszellemhez. Hegel más szavakkal mondta ezt, de lényegében ezt értette. Hegel és iskolája szerint csak a kulturnépek tartoznak bele a történelembé, tehát csak kulturtörténelem van, a melyekbe az egész földkerekségen a világsszellem visz bele egységet.

Való igaz, hogy a társadalom élete a kulturában, szellemi és erkölcsi helyes öntudatában emelkedik legmagasabbra. De az emberi társadalomban nem holmi pantheistikus világsszellem él, hanem az emberek lelke és teste együttesen, ropant sok variációban és kombinációban, nagyon sokféle minőségben és társulásban, a melyekbe világtörténelmi egységet az isteni *Gondviselés* visz bele. Bele viszi pedig az egységet azzal, hogy midőn az embert a maga képére és hasonlatosságára halhatatlan, eszes és szabadakaratú lélekkel alkotja meg, ugyanakkor szabadakaratának sokféle érvényesülését az ész irányító uralma alá helyezi s ezen észnek minden emberben ugyanazon logikai törvényeket szabja meg s ugyanazon végső célokat tűzi ki. Ez a hit és szerep mindenesetre méltóbb a tökéletesség fogalmához, a melyet az ész Istenről elgondolhat, mint a Hegel-féle pantheizmus, a melynek világsszelme úgy élne a világtársadalomban, hogy sok népben még fejletlen, öntudatlan, másokban meg a legnagyobb gonoszságok és gyarlóságok elkövetésére is képes.

7. Művelődéstörténelem és államtörténelem. Az eltérő világnézetek mind egyesülhetnek abban a felfogásban, hogy *az emberi társadalom élete és fejlődése a kultuszban és kulturában jut tetőpontra*. Az egész fejlődést nevezhetjük társadalomtörténetnek vagy teljes magaslatán művelődéstör-

ténelemnek. Ennek szűkebb körei: a vallástörténelem, államtörténelem, irodalom-, nyelv-, művészet-, gazdaság-, had-, jogtörténet, stb. másrészt földrajzi alapon világtörténelem, országos történelem, városi stb. helyi történelem.

Magyarország művelődéstörténelme az ország társadalmának minden irányú fejlődését felöleli. Szembeállíthatjuk Magyarország *államtörténelmével*, mely az ország társadalmának leghatalmasabb képviselőjét, törvényhozó és végrehajtó hatalmának fejét, tagjait, szerveit, alkotásait, intézményeit mutatja be eredetökben és fejlődésükben, működésük eredményeiben. Az állami közhatalom lassankint a társadalomnak minden irányú fejlődésére kihat, s így az államtörténelem könnyen azonossá lehetne az illető ország kulturájának, művelődésének történelmével. Elméletileg kétségtől így áll a dolog. Gyakorlatilag mégis azt a különbséget tesszük, hogy az államtörténelemben a közhatalmi tényezők fejlődése van előtérben s ez ad a tárgyalásnak nagyobb egységet, míg a társadalom egyéb elemeinek élete és fejlődése csak mellékesen mint környezet, mint háttér, mint a közhatalmi élet obiectuma van az előadásba beleszöve és esetleg a korszakok végén röviden összefoglalva; ellenben az ország *művelődéstörténelme* a szellemi és anyagi kulturának összes tényezőit, a társadalom összes elemeinek munkásságát és állapotát igyekszik mult fejlődésében bemutatni, az állami életet is, de ennek a történetét inkább csak átveszi és szellemi, erkölcsi jelentőségét keresi. A művelődéstörténelem körülbelül ugyanaz, mint a mit a philologia „régiségtan“ címmel a maga segédtudományaként kifejlesztett. De ezt a régiségtant jól meg kell különböztetni az archaeológiától. A főkülönség a forrásokban s a források értelmezéséhez szükségesek külön előismeretekben van. Az archaeologia t. i. az emberi kéz ipari és művészeti munkásságának maradványait tanulmányozza, míg a művelődéstörténelemnek legsajátabb forrásai az oklevelek s általában az írott emlékek.

Minden külön tudománynak a munkafelosztás előnyei érdekében megvannak a maga *sajátos forrásai*, s ezekhez alkalmazkodnak a vizsgálódás módszerei, a megállapított

eredményekhez pedig alkalmazkodik ezeknek okos tagolása, a rendszer.

A művelődéstörténelem legfőképen az oklevéltanban, s a törvények értelmezésében követel jártasságot. *Módszere* sokban közös a philológiával és méginkább az államtörténelemmel. E módszer feladatai: a forráskeresés, a mely a repertoriumok, bibliographia, könyv- és levéltári lajstromok tanulmányozásával lesz ügyessé; a szövegkritika, mely megállapítja a források legjobb szövegét; a hermeneutika, mely értelmezi a forrást; az analysis, mely cédulázással stb. szétzedi az adatokat; a történeti kritika, mely az egyes adatok megbízhatóságát mérlegeli; végül az adatok oly csoportosítása, synthesise, kombinációja, mely lehető hiven fejezze ki, rekonstruálja a történeti valóságot. Ez az utolsó eljárás a legsajátosabb része a történeti módszernek.

Van olyan logikai elmélet a mely szerint a történelem módszere épügy, mint a physikáé, a *konkrét deduktív módszer*. Ez az elmélet t. i. megkülönböztet absztrakt deduktív módszert, a milyen a matematika eljárása, továbbá konkrét deduktív módszert, ez a physikáé, s végül induktív módszert, a milyen a vegytan következtetéseiben és törvényalkotásában érvényesül. Ezen elmélet szerint a történelemben épügy, mint a természettanban, biztos törvényeket lehet alkotni az egyszerűbb esetekből összetettebb esetekre való következtetéssel. Ezen módszer biztosságára számít a történelmi materialismus is, de helytelenül, mert a történelemben nem csupán materialis erők, hanem a történelmi tényezők szabad elhatározásai is szerepelnek annál inkább, mennél nagyobb lelki-ségre, szellemre, műveltségre s az anyagi természeten való uralomra emelkedtek az illető társadalom tagjai, tömegei és vezető egyénei. A természettudományokban a deduktív és induktív eljárás a maga helyén egyaránt biztos természettörvényeket állapít meg, a melyek, mihelyt a törvényszerű föltételek megvannak, okvetlenül érvényesülnek. A történelemben ily természettörvényeket alkotni sem deduktív, sem induktív eljárással nem lehet, hanem csak erkölcstörvényeket, a melyek megállapítják, hogy ilyen és ilyen esetben ez volna a helyes

cselekedet, ez volna a kötelesség, máskülönben ez a megtorlás következik. Lehet a törvénynek akár mily fenyegető sanctiója, ismerheti és helyeselheti is az ember az erkölcstörvényt, mégis sokszor ellenére cselekszik, kényszer nélkül, szabadon. Az erkölcstörvényben a sanctio az, a mi biztosan érvényesül, hacsak ezt is föl nem függeszti a kegyelem és türelem. Az embernek halhatatlan lelke, örök élete érthetővé teszi, hogy az erkölcsi törvények sanctiója nem mindig érvényesül a földi életben; de már a társadalmak élete nem örök, a földöntúli életben nem folytatódik, ennél fogva a társadalmaknak már e földi életben kell elviselniök az erkölcstörvények sanctióját, hacsak a kegyelem közbe nem lép.

Történelmi erkölcstörvények megállapítására a deduktív módszert is lehet használni, mert a materialis okok sokszor erősen befolyásolják az egyéneket, még inkább a tömegeket. De a deduktív következtetés sarktételekből és egyszerűbb lélektani törvényekből nem elegendő, hanem a történeti adatok és esetek mentől nagyobb száma alapján kell *inductiót* végezni, hogy mentől inkább megismerjük az emberi társadalmak igazi természetét, erősít, tényezőit s működésük célszerű lefolyását és fejlődését. Ezeket különösen a *történetből-cselet és a történeti szociologia* kutatja. Maga a *tulajdonképeni történelem* egyelőre megelégedhetik a multnak lehetőleg hű rekonstruálásával. Ez is nagyon nehéz feladat a források és adatok hiányossága s a társadalomban sokszorosan bonyolult lelki problémák miatt. Egyes ember világa is mikrokosmos, mennyivel inkább az a társadalom élő és mult, régmult világa. Ennek megismeréséről a tudomány nem mondhat le. De más eszközünk nincs e bonyolult világ megismerésére, mint a történelem, mely némileg *hasonló az anatómiához és a biológiához* egyszerre: boncolja az elmúlt társadalmi élet maradványait és emlékeit, másrészt megfigyeli a belőlük gondolatban rekonstruálható életet és fejlődést, állapotokat. A *művelődés-történelem* különösen a mult társadalmi állapotok tudománya, a melyből kiolvashatjuk hosszabb időn át a fejlődést. „*Historia est magistra vitae.*“ Ez úgy értendő, hogy miután a történelem megállapította az ideális igazságokat vagyis lehető

híven rekonstruálta a multat, ezzel rávezet a társadalmi élet helyes ismeretére és elveire. Ha sokan nem tanulnak a történelemből, ez nem a történettudomány hibája, hanem az illetőké, kik egyéb helyesnek ismert erkölcsi elveket is ép úgy figyelmen kívül hagyhatnak. Az csak tagadhatlan, hogy nem okos dolog a multban helytelennek bizonyult tetteket megújítani, a multban bevált helyes irányú intézkedéseket pedig fölforgatni, a bölcs hagyományokkal szakítani. Józan fejlődés csak a mult hibáinak kiküszöbölésével és a biztos régi alapon való továbbépítéssel lehetséges. A multnak hibáit és értékes javait pedig csak történeti tanulmányokkal ismerjük meg. Nagy államférfiak és hadvezérek mindig tanultak a történelemből. Sőt minden okos ember a maga szűkebb körében is alkalmazza a történelmi okulást, midőn tervezéseiben értékesíti a maga és mások korábbi tapasztalatait, s előkeresi, áttanulmányozza a tervbe vett ujításra vonatkozó korábbi aktákat.

A *művelődéstörténelem rendszere* úgy viszonylik az állam-történelem rendszeréhez, mint egy hullámvonal-fonadék több ponton készült keresztmetszete viszonylik ugyanannak hossz-metszetéhez. E hullámvonal-fonadékban vannak vastagabb és vékonyabb vonalak. A legvastagabb vonalak az állami, vallási és gazdasági fejlődést jelképezik. A hol a hullámvonalak a hullámvölgybe érnek, ott végződik az egyik történelmi korszak és kezdődik egy új törekvés korszaka, egy új hullámhegy. A hullámvölgyeken át fölvett keresztmetszetek vetületei jelképezik a művelődéstörténelem korszakainak és fejezeteinek rendszerét.

8. Magyarország művelődéstörténelmének rendszere. Tulajdonképpen a társadalmi élet mindegyik ágának más-más a hullámvonala, mások a korszakai. Mégis keresnünk kell oly csomópontokat a történelemben, a hol a különböző irányú fejlődések hullámvölgyei legközelebb esnek egymáshoz. Vannak a magyar történelemnek is oly nevezetes fordulópontjai, a hol minden fejlődés egyfelől lehanyatlott, másfelől új lendületet nyert. Ezeket kell keresnünk. Revideáljuk az eddig szokásos korszakokat, de nem szükséges okvetlenül újat találni s elhagyni azt, a mi jó.

Ezelőtt úgy okoskodtak történetiróink, hogy a magyarság életének minden irányú fejlődésére legáltalánosabb korszakalkotó hatású volt a kereszténység nyílt befogadása 1000 táján. Eddig tartott a törzsi életrend. Az egyházi és főuri rend ezután szerveződik Magyarországon, s a rendi alkotmány 1848-ig fönnáll. Csakhogy ez nem illik bele Kármánék 300—600-éves korszakainak rendszerébe. Ennek *előitélete* miatt kellene erőltetni azt a lealázó és valótlan tételt is, hogy a magyar mindig másfélszázaddal van hátrább a nyugati műveltségnél. Ezen előítélet miatt kell a rendi életfelfogás kialakulását már a honfoglalásnál megkezdeni s föltételezni, hogy 1800-ban teljes érvényre jutott nálunk a nemzeti életrend. Ily módon a rendi életfelfogás lényeges tagolás nélkül foglalna le majdnem egy évezredet. A Kármán-féle korszakrendszer különben is egyoldalú: pusztán a törzsek, rendek, nemzet politikai viszonyán alapul, a melynek a kultúra minden ágára való kihatása nem oly szembeötlő, mint az ősvallásé, a kereszténységé, a feudalismisé, a vallási reformációé, a nemzetgazdasági reformoké s a parlamentarismisé (1000-ig, 1301-ig, 1526-ig, 1711-ig, 1848-ig, máig). Ezek lesznek a mi *hat korszakunk főkultúrtényezői*. Ezekről reméltek az egyes korszakokban minden téren új boldogulást.

Az egyes korszakokon belül művelődéstörténeti *fejezeteink rendszere*: föld- és néprajzi fejlődés, fejedelem és udvara, egyházi társadalom, világi társadalom — ezek a történelmi élet tényezői, eddig tart a történelem statikája, utána következik e tényezők működése, a történelem dynamikája — alkotmány és törvényhozás, hitélet és szellemi művelődés (iskolázás, irodalom, művészet), kormányzat (megyék, városok, földesuri autonómiák), külügy és hadügy, pénz- és adóügy, gazdálkodás (őstermelés, ipar, kereskedelem), családi s társadalmi szokások és viselet, biráskodás és erkölcsi állapotok.

I. Ősi műveltség.

Kr. u. 1000-ig.

Bevezetés. A magyar történetírás úgy rokonérzésénél, mint a világirodalmi munkafelosztás elvénél fogva, de meg a magyar műveltség és tudomány legsajátosabb tartalma s tanulságai érdekében is elsősorban Magyarország *földjének történeti hatását, népeinek kulturális multját*, e multnak reánk maradt összes emlékeit, kiválóan pedig *a magyarság művelődését* igyekszik megismerni, a melyre az őshazákat és vándorlást, kalandozást, letelepedést és továbbfejlődést környező népek ellenséges és barátságos érintkezésekkel, sőt beolvadással is befolyást gyakorolnak.

Magyarország földjén az *őskortól* kezdve, tehát legalább ötezer évvel a római hódítás előtt, már volt emberi élet, s kilencszázados történeti életnek, irott forrásokból is nyomozható római, hunn-germán, avar és frank-szláv művelődésnek maradványait találta itt a honfoglaló magyarság, mely aztán ezen maradványoknak és a nyugati népeknek hatása alatt még száz évig erjedt, mire a nyugati keresztény műveltséget befogadta s a maga ősi életmódját kezdte minden irányban átalakítani.

Források. A Duna-Tisza vidékéről némi földrajzi és néprajzi tudósításokat legkorábban a görög íróknál találunk. *Hesiodos* boiotiai költő a Kr. e. 8. században említi az Istrost, *Hekataios* 500 k. az Istrostól délre lakó krobizokat és trizokat, *Herodotos* 440 k. a Maris forrásvidékén élő agathyrsokat, kik a szomszédos thrákoktól eltérően nőközségben élnek, szeretik az aranydísz és elpuhultak, azért a perzsa Dareios elől menekülő skythákat nem merték befogadni. Ez az adat mind Magyarország *őskorához*, őstörténetéhez, prae-historicus idejéhez tartozik.

A történelmi kor igazán csak a római hódításokról szóló történeti emlékekkel s írott forrásokkal kezdődik a mai Magyarország területén Krisztus születése táján. Valamint Julius Caesar galliai hódításairól, úgy nőtestvérének unokája *Octavianus Augustus* is készített emlékiratot Száva-melléki hadjáratáról, foglalásairól, s ezen emlékirat az egykoru *Appianus* művében és a híres Monumentum Ancyranumban maradt fönön kivonatosan. Augustus főembere *Agrippa* azon mérések eredményéről írt, a melyeket Julius Caesar példájára Augustus is folytatott a maga foglalásainak területén. *Strabo* görög földrajza Augustus korában a Dunát csak kataraktáin alul nevezi Istrosnak, felsőbb részét pedig Danubiusnak. *Ptolemaeus* Kr. u. a 2. században hat darab fokhálózatos térképen tünteti föl a római birodalmat, benne a Duna-Tisza vidékét is. Legteljesebb római térkép az u. n. *Peutinger-tábla*, a melynek eredetije oszlopcsarnok falára volt rajzolva, azért 22-szer hosszabb, mint széles; megvan rajta Constantinopolis is, a mi mutatja, hogy Nagy Konstantin koránál nem régibb. Fönönmaradt példánya azonban, mint írása elárulja, 13. századi mainzi másolat, a mely Peutinger 16. századi augsburgi humanista birtokába s tőle a bécsi udvari könyvtárba került. A római kor magyarországi feliratos emlékeit a berlini *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. nagy kötete s más pótkötetei tartalmazzák.¹

¹ Az őskor, a római kor, valamint a későbbi idők régiségtani emlékeit leginkább az Archaeologiai Értesítő, az Archaeologiai Közlemények s az Erdélyi Muzeum, stb. folyóiratok archaeologiai tanulmányai dolgozzák föl. A szakirodalom legnevezetesebb művei: a Desjardins francia és Römer Flóris magyar bevezetésével ellátott „Feliratos emlékek a M. Nemz. Muzeumból” c. gyűjtemény (1873), továbbá Pulszky Ferenc: Magyarország archaeológiája. I. ős- és ókor, II. népvándorlás kora. 1897; Hampel József: A régibb középkor emlékei Magyarországon (4—10. század) I. 1894. II. 1898. Legnagyobb történeti feldolgozása az egész kornak: Fröhlich, Kuzsinszky, Nagy Géza és Marcali műve, a Szilágyi-féle millennaris, tizkötetes „A magyar nemzet tört.” c. vállalat I. kötete, 1895: Magyarország a királyság megalapításáig. Kiseb bek: Darnay Kálmán „Magyarország őskora” (1900) és Pauler Gy.: „A magyar nemzet története Szent Istvánig” (1900) c. munkája. Részben idetartozik a Csánki szerkesztésében megjelent díszes emlékmű: „Árpád és az Árpá-

A Kr. e. ötezer évvel föllépő sumir-babyloni kultúra hordozói ural-altáji származásúak voltak.¹ Ugyane rokonságból valók az *ujgurok*, kiknek már a Kr. e. 2. században volt írásuk s a sinai történetírók szerint Kia ujgur fejedelem a Kr. u. 5. században hivatalos történetírót is alkalmazott. Az ujgurok őshazájában, az Orkhon és Jeniszei felső völgyében máig fennmaradtak felírtos kövek, a melyeknek írását a dán Thomsen és az orosz Radloff mintegy húsz éve fejtették meg s a melyeknek legrégebbje a K. u. 7. század legvégéről való. Az ujgur név Bilge khán siremlékén fordul elő legkorábban (735). — A régi ujgur krónikák némi kivonata szintén fennmaradt két perzsa, egy török s egy sinai történetíró munkájában. A sinai *Csao-juan-phing* a sinai mongol dynastia történetében 1209-nél az ujgurok meghódolásával együtt megemlékszik őshazájukról, s legrégebb történetökről. A perzsa *Dsuvejni* megírta Dsingiz mongol khán és utódainak történetét 1257-ig, a szerkesztés idejéig, s az „igurok” meghódolásánál „saját tudomásuk és könyveik szerint” beszél őshazájukról, eredeti vallásukról és kiköltözésökről. *Resideddin*

dok” (1907). Régebb, Árpádkori nagy *művelődéstörténelem*: Kerékgyártó „A műveltség fejlődése Magyarországon I. 889—1301” c. munkája (1880) és Ormós Zsigmondé „Árpádkori művelődésünk története” címmel (1881). Újabb s az egész magyar történelemre kiterjedő Varju Jánosnak „A magy. szellemi művelődés történelme” c. könyve (Debreczen 1907). Kisebb összefoglaló művelődéstörténelmeket írtak: Bartha József: „A magyar művelődés” (1901), Kontraszty Dezső: „Történelmi összefoglalások” (1911), Lauringer Ernő: „Közintézményeink történeti fejlődése”, Bruckner Győző: „Közintézményeink fejlődése és történelmi összefoglalások” (1913) címen. Nagyon jó rövid összefoglalások vannak Mangold és Jászai stb. magyar oknyomozó történelme végén.

¹ Legújabbban elfogulatlan szakértő véleményét mondott erről Kmoskó Mihály a M. Tud. Akadémia 1913 május 10-iki felolvasó ülésén e szavakkal: „Minket, magyarokat e kérdés különösen érdekel — t. i. hogy volt-e sumir élő nyelv — mert hiszen a tudomány mai állása szerint immár egészen bizonyos, hogy a sumir nyelv az agglutináló turáni nyelvcsaládhoz tartozik, habár a turáni nyelvcsalád egyes tagjaihoz való viszonya még mindig nyílt kérdés s az is marad, amíg a sumir nyelv szókincse és ígétana véglegesen megállapítva nem lesz.” Akadémiai Értesítő. 1913. 481. l.

(†1318) perzsa származású nagyvezir Gázán khán és utóda megbízásából szintén megírta a mongolok történetét s elmondja, hogy „ujgur és más török, nemkülömben arab és frenk tudósok és történetírók élnek ő felsége szolgálatában s birtokukban vannak nemzetök történetét tartalmazó könyvek; én mindezen népeknek képzett tudósaitól tudakozódtam és kérdezősködtem s régi könyveiknek tartalmát összegyűjtöttem a legkisebb változtatás nélkül.“ *Abulgázi* khán, Dsingiz ivadéka, Khiva fejedelme 1664-ig, „Török családja“ c. munkájában a mongolok és törökök történetét 18 perzsa és török, ujgur forrásmunka alapján írta meg.¹

A mongolokkal testvér ujgurok két ága a tiz (on) és kilenc (tokuz) folyó mellékiek, az onujgurok és tokuzujgurok, a sinai történetíróknál mint *hungnu* és tukiu (turk) népek. Mikor a nyugatra, Irtis mellékére kivándorolt hungnu nép neve megszűnik a sinai forrásokban, ugyanakkor előtűnik a khunoi, *hunni* név a római császárság földrajzíróinál. *Marinus Tyrius* az 1. század végén a Daik (Jajk, Ural) folyó mellékére helyezi a khunokat, *Ptolemaeus* pedig 160. táján a sarmata roxolánok és a germán bastarnok közt említi kalandozásukat. A hunnokról szóló görög-római írók közt legnevezetesebbek: *Ammianus Marcellinus*, Priskos rhétor, Sidonius Apollinaris költő és Jordanes. Az első szíriai görög volt, katona, ki a birodalom két szélén harcolt Julianus császár alatt az alemannok és perzsák ellen, aztán Tacitust folytatta Nervától Valensig, s ebből ránk maradt a munka nagyobb második, értékesebb fele (14—31. könyv, 353—378). *Priskos* thrákiai születésű rhétor, ki 8 könyvben írta meg az Attila-kori keletrómai császárság küzdelmeit, különösen a 448. évi követjárást Attilánál,² kit húsz évvel élt túl († 473.). *Sidonius Apollinaris* lyoni születésű, veje Avitus császárnak, akire épügy, mint Maioriánus

¹ Thury József: A magyarok eredete, őshazája és vándorlása. Századok 1896, 677, 778, stb. l. idetartozik főleg az utolsó rész 880—917 l.

² E követéségről szóló jelentést magyarul I. Szabó Károly „Kisebb tört. munkái“-ban (l. 7—58. l.), rövidebben Erdélyi L. „Magyarország történelme“ I. 66—72. l. (Különlenyomat Weiss Világtörténelme magy. kiadásából. Temesvár 1900.).

és Anthemius császárra, dicsőítő beszédet mondott, ezért Róma prefektusává nevezték ki. Majd választással ellenkezése dacára Arverna (ma Clermont-Ferrand)¹ püspökévé lett. Költeményei (24) s kilenc kötetnyi levelei korának történetére becsesek. Attila pusztításait húsz éves korában saját szemével látta. Valami tizenkét évig volt püspök († 482 k.). *Jordanes* alán származású s rokon az Itáliában uralkodó keleti gót Amal fejedelmi házzal, amelynek udvari jegyzője volt, mignem katholikussá lett és végül krotóni püspökké déli Itáliában. Nagy Theoderich király jegyzőjének, Cassidoriusnak egy elveszett munkájából kivonatolta 552 táján „De origine actibusque Getarum” c. munkáját, kiegészítve Marcellinus comes annaleseiből s a saját tapasztalataiból, amelyek a keleti gótok végső korszakára vonatkoztak. De a népvándorlás egész történetére is nevezetes forrás. Csak a gót és római elem összeolvadásától remél jobb jövőt. Vigilius pápának ajánlotta „De regnorum et temporum successionem” c. római történelmét, illetőleg világtörténelmét Florus nyomán a világ teremtésétől 552-ig. Apollinaris és Jordanis legjobb kiadása a berlini „Monumenta Germaniae Historica — auctores antiquissimi” c. gyűjteményben van meg.

Az *avarokat* legelőször Priskos említi, száz évvel hódító föllépésök előtt. Történetük nevesebb forrásai: Prokopios, Theophylaktos, Theophanes, nyugaton pedig Einhard. *Prokopios* palesztinai Caesareából való görög, ki részt vett Belisarius hadjárataiban 527—547-ig mint jogtanácsos és titkos jegyző. Megírta a keletrómai birodalom háboruit 395—553 között, továbbá Jusztinián császár építkezéseit (*Ktismata*), az *Anekdota* c. munkájában pedig visszavonta Jusztiniánról és nejéről Theodoráról előbb megírt dicséreteit. *Theophylaktos Simokatta* 620 táján irt az avarokról, *Theophanes* pedig 800 körül irt régebbi források fölhasználásával *Chronographiát*. *Einhard* Nagy Károly történetírója s unokáinak is békítő tanácsadója († 840). A fuldai monostor iskolájában nevelkedett, onnak került a nagy frank római császár udvarába. Az

¹ Lyontól nyugatra.

aacheni székesegyház építését ő vezette. Követségben is járt Rómában. Mülheim mellett monostort épített s ide vonult vissza egyidőre nejével együtt. Neki tulajdonítja Ranke a Nagy Károly alatt hivatalból készült birodalmi évkönyveket. Főműve a *Vita Caroli Magni*.¹

A magyar történelem legrégibb forrásai:²

Dsaiháni, a khoraszáni szamanida emir vezirje s egy kiskorú emir gyámja, 907 előtt „Utak és országok” címmel munkát írt, hogy a kereskedést, hitterjesztést és az új hódítások ügyét előmozdítsa. Az utazóktól tudakolta meg, hogy miképpen lehet az egyes országokba bejutni, minők az utak. Ez a munka elveszett, de adatait hamarosan kiírta kortársa *Ibn Roszteh*, iszpahani földrajzíró már 913 előtt, mert ennél későbbi adata nincs „Nemes drágaságok könyve” c. munkájában. A perzsa *Gurdézi* szintén kiírta Dsaihánit 1051-ben s a turk fajta madsarokról bővebben emlékezik meg, mint *Ibn Rosteh*. Ugyanazon forrásból, Dsaiháni adataiból merít röviden a sevillei *El-Bekri* is, ki szintén vezírségre emelkedett (†1094). Ezeknek munkáiban a közös forrás nyomán a fizikai földrajz, a földmérés és talajleírás áll előtérben, míg az arab írók más csoportjánál a közállapotok, népszokások, városi épületek és kereskedelmi viszonyok, történeti adatok részesülnek nagyobb figyelemben. E másik csoporthoz tartozik *Ibn Fadhlán*, Isztakhri és *Ibn Haukal*, végül Maszúdi. *Ibn Fadhlán* titkár volt azon követségben, a melyet a bagdadi khalifa a volgai bolgárok fejedelméhez küldött (921), hogy ezt az iszlám vallásos kötelékébe befogadja. A titkár megírta jelentését ezen útról, munkája azonban elveszett s csak a XIII. századi Jakut tartott fenn belőle számunkra egyes fejezeteket. *Isztakhri* arab geographus 951 táján nagy utakat tett s így szerzett tapasztalatai és *Fadhlán*, stb. utleírásai alapján írta meg „A tartományok utainak könyvét.” Ennek bővített kiadása *Ibn Haukal* munkája (977.) Korábbi

¹ Magyar fordítása az Olcsó Könyvtárban Dékány Kálmántól.

² A Magy. Tudományos Akadémia kiadásában: „A magyar honfoglalás kútfői.” Szerkesztették Pauler Gyula és Szilágyi Sándor. 1900. 877 l.

utazó *Maszúdi*, ki uti tapasztalatain kívül, a melyek Örményországon túl nem terjedtek, egy csomó más író munkájából is dolgozott. Egyiptomban halt meg (956). A hol Ibn Rosteh stb. másdarokat emlegetnek, ott ő baskirokról szól, s ebben követi őt a későbbi Jakut.

A görög írók sorát *Georgios Monachos* v. Hamartolos (= Bűnös, a szerzetesek szerették keleten e melléknevet fölvenni alázatosságból) kezdi meg, kinek krónikája a világte-remtéstől 842-ig terjed. Ez a magyarokat türkoí, unnoi és ungroi néven említi, mikor megjelentek az alsó Dunánál s megtámadták a bolgárok macedon foglyait (839). Georgiost folytatta egy logothéta 948-ig, s ugyanaddig átírta *Leo Grammatikos* is, elbeszélte a görög-bolgár-magyar háborút Pannonia elfoglalása előtt. Ezen Leo Szent István királyunk korában írta krónikáját (1013).

Egy századdal korábban írt vagy íratott a magyarokról, a tőle úgynevezett turkok taktikájáról *Bölcs VI Leó* keleti császár (886—911), Macedón I. Bazilios császár fia, ki birodalma veszedelmes szomszédait egymás ellen iparkodott fölhasználni és kölcsönösen féken tartani. A diplomatián kívül azzal is igyekezett felülkerekedni, hogy megíratta a birodalom szomszédainak taktikáját a saját hadvezérei számára okulásul, tehát gyakorlati célra, a miben minden valótlanság nagyon megboszlulta volna magát. Ez a Taktika¹ tulajdonképen csak átírása a háromszáz évvel korábban írt Maurikios császár-féle hasonlónevű munkának. Hogy Leo Taktikája a turkokon magyarokat ért és eléggé ismerte őket, ennek igazolásául szolgálhatnak saját szavai: „Miután a turkokat megemléttünk, nem tartjuk céltalanak megmagyarázni, miként rendezik hadaikat s miként kell ellenökben reñdelkezni, mit azon alapos tapasztalásból tanultunk, midőn mint szövetségeseket hasz-

¹ Teljes címe: „Tón en polemois taktikón syntomos paradosis.“ Magyar kiadása „A honfoglalás kütfői“ c. nagy munkában Vári Rezsőtől. Ennek bírálata Gyomlay Gyulától sokat kiigazít (Századok 1902). Nagyon szellemes feldolgozása Leo taktikájának Salamon Ferenc értekezése „A magyar hadi történethez a vezérek korában“ címmel (Századok 1876. és külön 1877.).

náltuk őket a bolgárok ellen . . . mihelyt néhányan át kezdenek pártolni és szívesen fogadjuk, egész tömeg követi őket.“ Leo a XVIII. fejezet harminchat cikkelyében (39, 41—75) szól a turkok taktikájáról, a melyben ugyanazt mondja el a magyarokról, a mit Maurikios háromszáz évvel előbb írt meg az avarokról. Megelőzőleg ugyancsak Maurikios nyomán szól Leo a rómaiaknál begyakorlásra alkalmas hadrendekről (Maurikios szerint skytha, alán, afrikai, illyr, italiai gyakorlat), továbbá a hajdani perzsa hadrendről a „perzsa“ név említése nélkül; a turkok után pedig szól a frankok, longobardok és szlávok hadrendjéről, s legutoljára (109—157. c.) Maurikiostól független források nyomán beszél a szaracén arabok hadiszokásairól. A háromszázéves forrásnak egyszerű átirása nem a legjobb ajánlat Leo Taktikájának hitelére nézve, mindazonáltal inkább föltételezhetjük, hogy a rokon népek taktikája századokon át is megőrizte lényeges vonásait, mint azt, hogy a császár tudva a valót meghamisítsa s ezzel seregeit veszedelmes tévedéseknek tegye ki.

VII. *Konstantinos Porphyrogenetos*, Bölcs Leo fia, atyja halálakor csak hat éves volt (szül. 905.), azért nagybátyja, anyja, majd Romanos bitorló gyámsága alá került, ki leányát Ilonát vétette el vele. Csak harmincnégy évvel atyja után szerezte vissza trónját (945—959). Közben a régibb írók munkáinak kivonatolásával s új munkák összeállításával töltötte idejét. Ezen encyclopaedikus munkái nagyrészt elvesztek, de megmaradt az udvari szertartásokról írt munkája, amelyben a magyar fejedelmek címzésére ad útbaigazítást, s legbecsesebb „A birodalom kormányzásáról“ szóló műve, melyben tanácsokat ad fiának Romanosnak, ki hét év múlva megmérgeztette. E munkája a lebediai és atelkuzui turkokról, Árpád fejedelem megválasztásáról, genealogiájáról, a magyar törzsek nevééről és főbíráikról, a gylas és karchasról stb. hiteles adatokat tartott fön. Hitelesek adatai, mert ezen munkája írásakor, 950 táján¹

¹ „A menekülő *besenyők* országot kerestek, hol megszálljanak. Így jutottak arra a földre, melyet most bírnak és ott találva a *turkokat*, *háborúban legyőzték* és kiűzték őket és ott *megszállottak* és azon uralkodnak 55 év óta a mai napig.“ 37. c.

jártak udvarában Árpád unokája Termacs és Bulcs harka (karchas), testőrségében magyarok is szolgáltak, katonái közt szintén voltak magyarok, öt évig tartózkodtak az udvarban magyar kezesek (943—948), s követei jártak a magyarok szövetségeihez és ellenségeihez, a kazarokhoz és besenyőkhöz, kikből szintén voltak testőrei. Ilyen élő és más régibb írott forrásokból merítette Konstantinos adatait. Munkájának 30. fejezete az avarokkal és horvátokkal, 32. a szerbekkel, 37. a besenyőkkel, 38. a turkokkal (magyarokkal), 39. a kabarokkal foglalkozik, a 40. a turkok és kabarok törzseit sorolja elő, 41. Morvaországot, 42. a többi Dunamelléki országot írja le.

Nyugati források Pannoniáról és a magyarokról a honfoglalás előtt: a *Hinkmar* rheimsi érseknek tulajdonított belga sithini évkönyvek (annales Bertiniani v. Sithienses); a bajorok és karantánok megtéréséről szóló elbeszélés, az u. n. *Conversio Baguariorum et Carantanorum*; s Nagy Alfréd angol király földleírása, melyben a sevilliai Orosiusnak 401-ig terjedő világtörténeti s földrajzi adatait a saját korának (878—901) ismereteivel egészíti ki. Az első helyen említett nyugati forrás már 862-ben említi az ungrokat, mint a frank birodalom ellenségeit. A *Conversio* azt akarja igazolni, hogy Pannoniában Nagy Károly intézkedése folytán egyedül a salzburgi érseké a főpásztori jog. Ezt a jogot Privina és Kozel mosaburgi szláv hercegek is elismerték, míg oda nem jött Methodius philosophus, ki a latin liturgia helyett a szlávot hozta be. Talán e *Conversio*t a salzburgi érsek érdekében interpolálták, mikor Pilgrin passauai püspök a magyarok térítése révén pannoniái érseki fönnhatóságra törekedett 975 körül. Nagy Alfrédnak Orosius földrajzi ismereteit módosító adatai még nem tudnak a magyarok honfoglalásáról, mert szerintök Morvaországtól és Karinthiától Bulgáriáig pusztaság terül el.

A honfoglalásról szóló nyugati források közt három teljesen egykorú: a fuldai évkönyvek, Regino krónikája és a bajor püspökök levele IX. János pápához. A Dado verduni püspökhöz († 923.) intézett levél igen bőven, de nem hitelesen beszél a magyarok eredetéről. A *fuldai évkönyveket* (annales Fuldenses) 887—901 közt Bajorországban folytatták, hol Arnulf király,

császár udvarából közeli értesítéseket nyerhettek a följegyzők a magyarokról. Ez évkönyvek páratlan fontossága abban áll, hogy szinte évről-évre jelzik a magyarok megjelenését. *Regino* lotharingiai prümi apát 899-ben monostorából elúzva, Trierben húzódott meg s ott világkrónikát írt, melyet 908-ban megküldött Gyermeke Lajos német király nevelőjének, az augsburgi püspöknek. Chronológiája nem egészen megbízható, mert nem az eseményekkel egyidejűleg jegyezte adatait. A 889. évnél egész történetét s jellemzését adja a magyaroknak, de majdnem szóról-szóra úgy, a hogyan a 3. századi Justinus írt a skythákról és parthusokról, vagy a 8. századi Paulus Diaconus a germánokról. Mindazonáltal van sok értékes adata. Konstantinon kívül csak ő szól a besenyő támadásról. Regino krónikáját a középkorban jól ismerték, sokan felhasználták, nevezetesen a hersfeldi évkönyvek, Reichenauai Hermann, Freisingi Ottó, nálunk Béla király jegyzője. Regino krónikáját folytatta egy trieri szerzetes 967-ig s e folytatást is forrásul használták krónikáink a magyar kalandozások elbeszélésénél. *A bajor püspökök levele* IX. János pápához kevéssel ennek halála (900. júl.) előtt kelt, mikor a magyarok már visszatérőben voltak első nagy itáliai hadjáratukról. A morvák az előző évben arról vádolták a bajor püspököket, hogy pénzelik a pogányokat s így terelik el őket maguktól Olaszország felé. A püspökök viszont a morvákat vádolják levelökben a magyarokkal való cimboraságról s arról hogy a magyarok pogány szokásait, viseletét utánazzák. E levél 12. századi két másolatban maradt fenn Pilgrin passauai püspök részére hamisított és interpolált levelekkel együtt. De a bajor püspökök levelének hitele iránt nem forog fenn kétség. A Dado verduni püspökhöz írt levél a magyarok eredetét a Hunger, éhség szóval hozza összefüggésbe. A levelet valószínűleg Sz. Germanus granvali monostorából, a Vogesek aljáról írták tiszteletteljesen a verduni püspöknek.

Fontosabb nyugati emlékek a magyar kalandozások idejéből: az olaszoknál Liutprand Antapodosisa, *Johannes Diaconus* velencei krónikája, *Montecasio* monostor krónikája, a németeknél Widukind szász krónikája, Sz. *Udalrich* augs-

burgi püspök és *Bruno* kölni érsek életrajza; a franciáknál Flodoard, továbbá *Cambray* püspökeinek története (*Gesta episcoporum Cameracensium*). A magyar tábornak összefüggő, részletes rajzát csak egy kútfőben találjuk meg: IV. Ekkehardnak st. galleni krónikájában (*casus S. Galli*), míg a magyar pusztítás költői rajzát *Waldram* st. galleni szerzetes verses levele nyújtja, a melyet Salamon apát, majd püspök küldött el Dado verduni püspöknek. *Liutprand* v. Luitprand nemes langobard családból származott (922—972 k.), Hugo király paviai udvarában nevelkedett, majd Berengár király követeként járt Konstantinápolyban (949), aztán Berengárral meghasonolva Németországba költözött (955—961), mignem I. Ottó kíséretében visszatért hazájába és a császártól elnyerte a cremonai püspökséget, 963-ban római zsinaton vett részt, 968-ban követségben járt Konstantinápolyban, hol hiába iparkodott Nikephoros császártól Theophano hercegnő kezével Alsó-Itáliát is megnyerni I. Ottó császár hasonlónevű fia számára. Antapodosís, Megtorlás c. munkájával Berengár királyon és Villa királynőn akart boszút állni (6 könyv, 886—950 évek története, ez utolsó év után tíz évvel készült). Munkáját adomákkal és klasszikus idézetekkel élénkíti. „De rebus gestis Ottonis Magni imperatoris“ (960—964) c. munkája az előbbinél tárgyilagossabb. „De legatione Constantinopolitana“ c. satyrája a görög császári udvart gúnyolja. Első két műve saját kezeírásában maradt reánk Münchenben. Kiadása: *Monumenta Germaniae Hist.* III. köt. Antapodosísában gyűlölettel ír a magyarokról, kiket a nyugati írók közt, bizonyára görög hatás alatt, egyedül ő nevez turkoknak. Három nagyobb csatájukat írja le: a brentait, az első augsburgit s az u. n. merseburgit. Ő említi a magyarok „ördögi huj huj“ csatakiáltását. *Widukind*, Nagy Ottónak mintegy udvari történetírója, a corvey monostorban megírta a százszok történetét Nagy Ottó koráig „Res geste Saxonicae“ címmel. A magyarokról főleg százsz hadjárataik alkalmával ír (906, 924, 933), de a második szerencsétlen augsburgi csatára nézve is *Widukind* a főforrás. *Flodoard* frank történetíró rheimsi kanonok és levéltárnok „*Annales*“-e a 919—965. évek történetét foglalja magában,

„Historiae ecclesiae Remensis“ c. munkája pedig 948-ig halad elbeszéléseiben. Mindkét munka megemlékezik a magyarok frankföldi kalandozásairól. Legtöbbet foglalkoztak a magyarokkal a st. galleni monostor szerzetesei s ott írtak róluk leggyakrabban egészen Aba idejéig. Különösen nagy hatást tett ott a magyarok 926. május 2-án történt megjelenése és mulatozása, hadifegyelme, úgyhogy ezt egy századdal utóbb nagyon élénken tudta elbeszélni a monostor krónikása, *Ekkehard*, e néven ott már a negyedik író (1040. k.).

A magyarságnak a szlávokkal való viszonyára a 9—10. században jobbra idegen kútfőkből értesülünk. Az orosz kútfők Nestorral kezdődnek a 12. század elején, a csehek Kosmas-a 1125-ben hal meg, a lengyel Martinus Gallus 1135-ig virágzik, a horvát-szerb költői jellegű diokleai krónikát később gyűjtötték össze. Mindamellett vannak szláv nyelvű egykorú vagy legalább közelkorú hagyományok a Konstantin (Cyrill)- és Metód-legendában, a bolgár-magyar háborúról szóló egyik elbeszélésben és Nestor krónikájában. A *Konstantin- és Metód-legenda* arról a két hiteztőről szól, a kik mint thessaloniki tudós görögök a macedonai szlovén nyelvet elsajátítva, a konstantinápolyi császár kívánságára s a morva hercegek hívására Pannoniában és Moraviában szláv nyelven hirdették a kereszténységet s nagyobb hatás kedvéért az evangéliomot és szertartásos imádságokat lefordították és leírták a szlovén nyelvre tőlük először alkalmazott abécé segítségével. Konstantin v. Cyrillus, az új írás kitalálója, püspökké szentelése évében Rómában meghalt (868.) Metódus pedig még 885-ig élt Moraviában. Kevéssel haláluk után, legkésőbb a 10. század elején már megírták életrajzukat, valószínűleg görögül, azután fordították le szláv nyelvre. Abban a legendás könyvben, a melyet a keleti szertartású szlávok görög néven *Prolog*-nak mondanak, szó van egy bolgár katonáról, ki a magyaroknak Simeon bolgár fejedelem ellen viselt háborújából Sz. György csodás segedelmével menekült meg. A szlovén írás eljutott a 10. században a kijevi és novgorodirus, urus nevű oroszokhoz is, kik ezen írás révén szorgalmasan kezdtek olvasni és jegyzeteket készíteni. Az orosz iroda-

lomnak legrégebb művelői a kijevi híres Szent Theodosios-féle barlang-monostor szerzetesei. Részint szerzetesi szabályokat írtak, részint följegyezték az elhunyt szerzetesekről szóló történeteket, a kolostor krónikáját, mondákat stb. Így jött létre a közönségesen *Nestor*-nak tulajdonított krónika, mely 850-től 1110-ig egy embernek, valószínűleg Nestor szerzetesnek a munkája, de ezt aztán többen folytatták. E kijevi krónika két fő codexe: a Laurentius szerzetese (1377) és a Sz. Hypatius monostorában talált 15. századi kézirat. Nestor krónikája a magyarokat „ugor“, „fekete ugor“ néven emlegeti, míg a kazarokat fehér ugoroknak nevezi.

A magyarok őshazájáról, rokonairól, vándorlásairól, honfoglalásáról és kalandozásairól szóló magyar őshagyományt középkori krónikáinkból kell kihámozni, megkülönböztetve az igazi *magyar népmondát*, a regösök, igricek ajkán élő hagyományt, a tudákos hozzátoldásoktól, a melyeket krónikásaink régi *idegen könyvekből* írtak ki. A magyarok eredetéről és kalandozásairól a magyar krónikaírás legelőször a 13. század kezdetén vett tudomást. Ezt a szerkesztést, az *ősforrást* fölhasználta már Béla király jegyzője, a Névtelen (Anonymus) és kivonatosan Kézai Simon, Kún IV. László király udvari diákja. Az ősforrás átírásával és folytatásával jött létre a budai minorita krónika 1342-ig, ebből az Acephalus- és Sambucus-codexnek s a nyomtatott Budai-krónikának közös közvetlen forrása, másrészt a Salamontól II. Gyézáig terjedő betoldásokkal gazdagított Bécsi Képes-krónika családjának (Kaprinai-codex stb.) közvetlen forrása.

Az összes népek leszármazását az ősforrás Sevillai Sz. *Isidorus* (†636) „*Etimologiarum libri XX*“ című encyclopaediájából merítette, a mit további krónikáink elrontottak, a Képes-krónika forrása pedig visszajavított.¹

¹ Isidorusnál és a Képes-kr.-ban az egész föld nemzetségeinek száma :

Szémtől XXVII	kézainál {	XXV	Budai-krón. {	XXII
Kámtól XXX		XXXVII		XXXIII
Jáfettől XV		XVII		XVII (e helyett a Pozsonyi krónikában XXII).

Josephus Flavius szerint a vözzön után CCCCXI, a Budai-krónika ősforrása szerint CCI évvel Nimród óriás, Thana fia, Jáfet nemzetségéből, megkezdte a torony építését Nubia és Egyiptom, Memphis és Alexandria közt. A torony széle, hossza egyaránt 15000 lépés, teteje pedig a hold sphaerájáig ért. Itt a krónikás összezavarta *Isidorusnak Herodotosból* vett adatait, a melyek Babylon városfalaira, az egyiptomi syenei toronyra s a thebaisi templomra vonatkoztak. A Képes-krónika forrásának írója felismerte a hibákat a *biblia és Sz. Jeromos* nyomán, s mivel *Isidorus* szerint a scythák Jáfet fiától Magogtól származtak, ki LVIII évvel a vízözön után Evilát földjére ment s feleségétől *Eneth*-től születtek *Hunor és Magor*. E két név természetesen csak a hunn és magyar népnek megszemélyesítése akar lenni, *Eneth*, *Enech*, *Eneh* pedig az enő, ünő szóval függ össze.

A hunn történelemben krónikáink alig térnek el egymástól. Alapjául oly *mondák* szolgáltak, a melyek hazánk régibb lakóinak, főleg a *gótoknak*, németeknek vagy az *avaroknak* közvetítésével jutottak el a magyarságba. Tulln és Zeiselmauer (Cesumór) kivételével, a melyek Nagy Károly avar háborujában szerepeltek, a többi hunn csata mondája főképen Fehérvármegyére lokalizálódott (Százhalom, Tárnok, Keveaszó a megye északkeleti szélén). Potentiana tudós átvétel.¹ A hét hunn vezér választása a *magyar hét vezér mondájának* mintájára készült magyar nevekkal. Macrinus neve Marcianus császár nevéből lett, Detre pedig azonos Nagy Theoderich keleti gót királlyal. A hunn monda szerkesztője a magyarországi mondákon kívül fölhasználta a scythákra vonatkozó korabeli tudós könyveket is. A csodaszarvas mondája megvan *Jordanesnél Priskos* rhétor nyomán, a hol a

¹ Karácsonyi János a cesunmauri csatát Aba 1042-iki, a potentianai és tárnokvölgyi ütközetet Péter 1046. évi küzdelmeivel, tehát III. Henrik és a magyar pogányok támadásaival hozza összefüggésbe. Domanovszky Sándor: „A budai krónika“ (Századok 1902), „Kézai Simon mester krónikája“ (1906) c. értekezései a legjobb összeállításban tüntetik föl a hunn-magyar mondák forrásait a rájuk vonatkozó sok fejtegetés, irodalom fölhasználásával.

szarvas a vadászokat éppen megfordítva a Maeotisból vezette Scythiába. E monda változatai éltek a nép ajkán is, pl. Bors vára alapításánál (Anonymus), a váci székesegyház alapításánál (Képes-kr.). A Maeotis (Azovi tenger) szomszédságából következőtve Scythia nem egyéb, mint a Kuban folyó melléki onugor terület a Rif hegyek (Kaukázus) és a Pontus (P. niger Anonymusnál) közt, mint Justinus leírja;¹ de már Jordanes elrontotta ezt a leírást, mikor Scythia határául az északi óceánt vette föl. Krónikáink Szibériába helyezik Scythiát, a melynek határai: Joria (Jugria az Ural-hegység északi vidéke), keleten Tarsia (Tartaria?)² és Mongolország, délen Aethiopia vagy Kis-India és Corosmina (Chovaresm). A scythák neve „dempti id est exempti,” mert ki vannak véve minden hatalom alól, másképen „denti,” fogasak, mert mindent összerágnak, minden népet összeaprítanak. E nevekre emlékeztet Anonymusnál a „dentu-mogeri” név. A nőrablás a Jordanes-féle aliorumna (boszorkány) mondával függ össze. A Bereka vagy Belár fiainak és Duló alán királynak leányai, kik a kürt ünnepét ülték, s kiket Hunor és Magor társaikkal elraboltak, emlékeztetnek az alánokra, kik a Kaukázus északi alján az onugorok, a volgai hunn bolgárok és a kazaro-
rok szomszédságában laktak. Ezen kazaro-
k egy része zsidó hitre tért, tehát megülte a Tisri, a tövénytevő szombat kürttel jelzett ünnepét. Duló a hunn bolgárok ősi uralkodóháza volt.

Krónikáink hunn történetének szerkesztője német ember lehetett, mert azt mondja, hogy a hunnok és magyarok nyelvi különbsége csak olyan, mint a szászoké és thüringeké, s ez az utóbbi hasonlítás azt a gondolatot kelti, hogy a szerkesztés II. András leányának, Szent Erzsébetnek Thüringiába való vitelével függ össze (1211). A szerkesztő erősen használta Jordanes Geticáját s ennek kivonatait *Viterbói Gottfriedtől* (Attila leírása, hispaniai kaland, Velence alapítása) és *Gembloursi Sigeberttől* (11,000 szűz vértanúsága Sz. Orsolyával Kölnnél; északi hadjárat Eisenachból a dánok = daci,

¹ Justinus a Kr. u. 2. században kivonatolta Livius kortársának, Pompeius Trogusnak világtörténetét.

² Tarasz v. Talasz folyó is van a Balkhas tótól délnyugatra.

norvégok, friesek, litvánok és pruthénok ellen.) *Jordanes*nál megvan a csodaszarvas, nőrablás, alpidzuri (krónikáinkban alprosuri nunc pruteni), a galliai hadjárat s a catalaunumi csata, Buda halála, Aquileia ostroma, Leo pápa követsége, Attila mennyegzője és halála, fiainak küzdelme s visszavonulása (24, 35—50. f.). A burgundok legyőzésénél Troppau-i Márton használata (1268 k.) nem igazolható, a hunn krónika szerkesztésének idejére tehát nincs jelentősége. Mirammammona = emir-al-mumenin, a marokkói khalifák címe 1143—1234 között. Mirammammona szultánnak a menekülése Sibilián (Sevillán) át Marokkóba az 1212. évi Navas de Tolosa melletti nagy csata hatása alatt került bele az ősforrásba, mert ez volt az egyetlen hispaniai csata, a melyből egy emir-al-mumenin Marokkóba menekült. Lehetséges, hogy az *Anonymus* korabeli Buduuara vagy Ecilburgu helyett Vetus Buda és Mirammammona futása csak az V. István-kori szerkesztésnél toldódott a hunn történetbe. Anonymus, *Alberik* champagnei troisfontainesi cistercitának 1241-ig terjedő világkrónikája s a magyar vonatkozású *lengyel krónikák* még nem árulják el a hunn történet létezését, ámbár azért ez már meglehetett.

A magyarok bejövetelének ideje krónikáinkban *Regino* évszámából torzult, a mellyel csak a Zágrábi-krónika évszáma egyezik (889).¹ Az ősforrás szerint (Sambucus, Kézai, Budai) akkor Sváb Ottó uralkodott Német- és Olaszországban, Lothár fia Lajos Frankországban és Antonínus Durus Görögországban. A Képes-krónika szerint III. Konstantin volt akkor a császár és Zachariás a pápa. Mind messze esnek az igazi évszámtól.² A régebbi magyar krónika nevei szintén valószínű-

¹ Az évszám	Reginonál	DCCC LXXX VIII (889)
	Krónikáinkban	DCCC LXXX VIII (888)
	Anonymusnál	DCCC LXXX III (884)
	Kézainál	DCCC LXX II (872)
	Képes-kr.-ban	DC LXX VII (677)

² III. Konstantin 578—82, V. Konstantin 741—75, Zachariás pápa 741—52, I. II. Ottó 936—83. Csak I. Lothár fia II. Lajos császár ideje (855—75) esik össze Kézai rontott évszámával s ez a Lajos inkább csak Olaszországon uralkodott s nem Frankországon.

nüleg Reginoból torzultak el, mert ez említi Lothár fia Lajost (†875) Odo nyugati frank királlyal (888—98). Antoninus Durus ismeretlen. A magyarok bejövetelének iránya Anonymusnál Ung vára a Hungari név etymológiája miatt; a Samb. Budai, Pozsonyi-krónika forrása szerint Erdélyen át jönnek be s itt hét várat építenek, a mi megint Cibinburg (Szebenvár) < Siebenbürgen = Septem castra = Erdély etymológiája miatt támadt monda; Kézai pedig a két előző felfogást összefüzi, mert szerinte a bejövő magyarok Ungvárt építik föl és még hat várat. Az *Anonymusnál is régiebb Gesta Ungarorum*, a melyre Richardus dominikánus jelentése hivatkozik, azt mondta, hogy a hét vezér arra a földre jött, a melyet akkor „pascua Romanorum“-nak neveztek, most pedig Ungarianak hívnak. E legrégibb magyar krónika útbaigazítása szerint a magyar dominikánusok a Fekete-tenger felé Erdélytől délre kerülve keresték a magyarok őshazáját, az „Ungaria Maior“-t. A pascua Romanorum talán Erdélyt jelenti és Anonymus a rómaiak legelőjét tévesen teszi Pannoniába. Albericus az ősmagyar krónika alapján csak a hét vezér mondáját ismeri. Anonymus hét vezértől az apákat, Álmost, stb., a többi krónika a fiatalabb nemzedéket, Árpádot, stb. sorolja el.

A krónika aztán elmondja a honfoglalást, letelepedést s a hét kapitány származékait mondai elemekkel (Álmos megöletése Erdélyben, a fehér ló mondája, Csákvár alapítása, Gyésza és Sarolt házassága). A többi nemzetségek, a melyek velők egyenlők, tetszésök szerint foglaltak — úgymond — helyeket és szállást. „Minthogy tehát a codexek (!) olyasmiket tartalmaznak, hogy az a hét kapitány jött be Pannoniába . . . honnan jött hát Ákos, Bor, Aba s a többi magyar nemes nemzetség? mert ezek nem vendégek, hanem Scythiából származtak. Csak azt az okot mondják, a mit a nép: a hét magyart. Ha tehát csak hét magyar van családjával . . . vajjon lehet-e ily családdal országokat foglalni?“ Aztán elbeszéli a hét magyarról szóló mondát, hogy Taksony idejében a szász herceg Eisenachnál leölt egy magyar sereget, csupán hét magyart küldött haza, levágva fülüket. A magyar hadnak más két része Svábsországban e hirre lerakta zsákmányát s egészen

a Sár vagy Lajta folyóig megölt minden embert és barmot. A fületlen hét magyart családjától, jószágától a község megfosztotta s arra ítélte, hogy sátorról-sátorra járva kolduljanak éltek végéig. Ezeket nevezték „hétmagyar“-nak és „gyiák“-nak. Róluk beszél a nép, nem az első héiről. E hét kapitány hét éneket szerzett magáról és énekeltette, hogy még utódaik is kérkedhessenek az ő hirességökkel. Bennök tisztelni lehet a másokénál nagyobb méltóságot és hatalmat, de nemességöket csak egyformán. Mert sok más nemes is ideköltözött velök „Scitiából.“ A külföldi kalandozásokat krónikásaink kevés történeti alappal, *Regino* eltorzításával, népies képzelettel adják elő. A Botond-monda egy német jövevény körül képződött, Boto v. Poto bajor gróf körül, s beleszövődött az a lengyel monda, hogy Bátor Boleszló kardjával bevágta Kiev aranykapuját.¹ A *Regino* folytatójánál említett 913. évi Inn-melléki vereségből lett krónikáinkban az augsburgi vereség s a 915. és 917. évi adatokból a magyar boszuló hadjárat. A jövevényekről szóló rész az V. Istvánkori szerkesztés idején keletkezett, mert ama nemzetségeknek leginkább az e korban szereplő tagjait említi.

Anonymus nem közvetlenül használta *Regino*t és folytatását, hanem valószínűleg a magyar ősforrás révén, a melyet a kalandozásoknál *Anonymus* használt föl legbővebben s rövidebben a krónikák, legrövidebben Kézai. Saxonia és Thuringia külön hangsúlyozása, megnevezése azonban *Anonymus*nál hiányzik, noha *Regino* folytatója a 908. évnél kétségtelen hatást gyakorolt a magyar ősforrásra s ennek révén többi krónikáinkra. *Anonymus* III. Bélának volt a jegyzője s neve P.-vel kezdődött. Tehát a Péter, Pál, stb. nevű királyi jegyzők közt kell keresni azt az író, a ki nagy arányban

¹ Már az altaichi évkönyvek és Hersfeldi Lambert is elbeszéli Poto grófnak és hű bajtársának Vilmos örgrófnak hőstetteit. Lambertus az 1061. évnél egy thüringiai örgrófról mond el hasonló tetteket. Aurai Ekkehard az 1101. évhez jegyzi fel Boto gróf vitézi hírét. Ez a hős Regensburgtól nem messze halt meg. Óriási híre volt Németország, Olaszország és Pannónia népénél. Marczali: A magyar történet kutfői az Árpádok korában. 1880. 66—69. l.

kezdt magyar krónikát „Gesta Hungarorum“ címmel, de csak a honfoglalást adta elő bőven s utolsó 57.-ik fejezetében Szent István koráig jutott el a ránk maradt egyetlen codex 24. a oldalán. I. András király a legkésőbbi uralkodó, kit megnevez, de vonatkozásai a mellett szólnak, hogy a szerkesztés 1203 körül történt. A codex a bécsi cs. udv. könyvtárban van (514. sz.). Legelső oldala (1. a) üres, mint ezt sok más codexnél is tapasztaljuk. A szerző neve és munkájának címe rendszeren a codexek 1. b. oldalának tetején szokott jelezve lenni. Így van ez Anonymus codexében is, mely rubrumában mindjárt megnevezi munkája címét „Incipit prologus in Gesta Hungarum“ szavakkal s ezen prologusban, előszavában megnevezte magát annyira, a mennyire szerénykedése mellett ez jó ismerősére, jó barátjára nézve, a kinek munkáját ajándécul szánta, elegendő volt. Ajánló sorai t. i. oklevélstilusban magyarra fordítva így kezdődnek: „P., kit magisternek mondanak, egykor a néhai dicsőséges Béla magyar királynak jegyzője, szeretett barátjának N. tisztelendő és tudós férfiúnak üdvösséget s kérésének sikert (kíván).“¹

¹ *P., dictus magister ac quondam bone memorie gloriosissimi Bele regis Hungarie notarius, N. suo dilectissimo amico, viro venerabili et arte litteralis scientie inbuto, salutem et sue petitionis effectum.* V. ö. Turul 1907. 150—151. I. Marczali Henrik: A magy. tört. kútfői az Árpádok korában. 1880. 65—77. I. Sebestyén Gyula: Kí volt Anonymus? (1898, 97 l.) c. munkája legteljesebben tárgyalja a kérdés irodalmát s a szerző korára vonatkozó érveket. Kubinyi Ferenc két kötetes munkát adott ki Anonymus koráról és hitelességéről (1904). Legjobb kiadása a facsimile kiadás Fejérpataky László olvasásával és Szabó Károly fordításával. Legelőször Schwandtner György adta ki Bécsben „Scriptores Rerum Hungaricarum“ c. gyűjteményében (1746). A. P. és N. síglák alapján bizonyos, hogy sem az Adorján (Hadrianus) név nem felel meg Anonymus nevének, sem Adorján tanulótlarsa Jakab nem azonos Anonymus N. kezdőbetűs (Nicolaus?) barátjával. Anonymus munkája 1202—1203-ban készült, mert azt írja, hogy a *bolgár dux* a *konstantinápolyi görög császár* segítségével bizakodik. Már pedig Imre király 1202-ben fölvetve a „*Bolgárország királya*“ címet és 1204-ben a konstantinápolyi görög császárság megbukott. Ezt a szűk időhatárt Sebestyén Gyula a közeli és távoli érvek egész seregével igazolja. Csakis ezen időben találkozunk minden érv bizonyító ereje. „Néhai“ IV. Béla korát kizárja

Elmondja aztán a szerző, hogy mikor „iskolai tanulmányon” — a párisi egyetemen — „in scolari studio” együtt volt N. barátjával és Dares Frigius meg más írók könyveiből a hallgatott magisterek előadása nyomán a saját fogalmazásában összeállította a trójai történetet s ezt együtt olvassatták, barátja arra kérte őt, hogy írná meg a magyar királyok és nemeseik genealogiáját, hogy miképpen szállott alá a scithiai földről a „hétmagyer”-nak (hetumoger) nevezett hét fő személy, milyen a scithiai föld; hogyan született Álmos, Magyarország első vezére, a kitől a magyar királyok származtak; miért nevezték Álmosnak, hány országot és királyt hódoltattak meg s miért költözött ki a scithiai földről az a nép, melyet az idegenek nyelvén hungaroknak, a maguk nyelvén pedig magyaroknak (mogerii) hívnak. Eddig a szerzőt sok dolga gátolta ígéretének beváltásában, de barátjának levélbeli sürgetésére mégis dologhoz látott. Forrásul használt különböző történetírókat, mert nagyon illetlen volna, hogy az igen nemes magyar nép a maga eredetét és vitéz tetteit parasztok hazug meséiből és a regösök (ioculatorum) fecsegő énekéből hallja. Tizenegy fejezetben szól a honfoglalást megelőző dolgokról. Szerinte Jafet fiától, Magog scitha királytól származott a híres, hatalmas Attila király s Magogról nevezték el népét mogernek, magyarnek. „Hunn” nevet nem ismer, de sokat beszél a scithákról. Avarokról sem tud. Maga a honfoglalás negyven fejezetet tölt be (12—53, kivéve a 42, 45.). Bizonyos, hogy Anonymus könyve nagyon kevésbé használható forrás a vezérek korára és sokkal becsesebb a szerző korára nézve.

Az ősforrást V. István koráig használta föl „*Kézai Simon* mester, III. László király hű deákja.” Kún IV. László király,

Anonymusnak különösen az a felfogása, hogy *nobiles* = principes, primates, jobagiones, ennél fogva a nemes név sok helyen egyenesen a főurakat jelenti és hogy a *serviens* alsóbbrendű társadalmi osztály, a parasztokkal van egysorban, a mi Anonymus 46. fejezetében kiválóan szembetűnő, mert e szerint a fejedelem és nemesei egy lakomán arany edényekből, a *serviensek* és parasztok ezüst edényekből esznek. IV. Béla uralkodása kezdetén ez a régiebb felfogás gyökeresen megváltozott, mert Rogerius és az 1267. évi törvény szerint a *serviens* már egyenlő, azonos a *nobilisszal*.

mert ez szerepel itt III. László néven, meg akarta ismerni a magyarok tetteit s ezen óhajását tudva hű deákja, nemzetének történeteit, a melyek különböző irásokban (scartabellis) vannak szétszórva Olasz-, Francia- és Németországban, egy könyvbe iparkodott szerkeszteni, de eltérőleg Orosiustól, ki Ottó császár kedvéért a magyarokat, mert több csatában megverték, ördögöktől és pusztába űzött asszonyoktól származtatta.¹ Kézai szerint „108 nemzetsége van a tiszta magyarságnak (Scythia is ennyi provinciára oszlik három országgal) és nem több; a vele kapcsolt egyéb nemzetségek pedig jövevények vagy foglyoktól származók.“ E jövevények nemzetségeit a korabeli adatokkal kibővítve Kézai a könyve végén függelékben közli. A magyarok bejövetelének irányára nézve eltér többi krónikáinktól és csak Anonymusszal egyezve Ungvár felé vezeti be a magyarokat, elfogadja tehát a Hung < Hungarus etymológiát, a hét vár hagyományát is megtartja a többi krónikából, de Erdélyről általában szólni nem szeret. Marótról kétszer beszél s oly mondát közöl róla, mely más krónikáink-

¹ Orosius † 420 körül. I. Otto császár 936–973. Kézai krónikájának eredeti, 13×10 cm. nagyságú, 69 hasábos gótírásu codexe, kézirata a 16. században a Sambucus-codex másolója előtt feküdt, aztán senki sem említi 1701-ig, a mikor Hevenessy Gábor jezsuita lemásolta az Esterházyak kismartoni könyvtárában. E könyvtárt Esterházy Pál nádor 1713-ban a tőle alapított kismartoni ferencrendi klostromnak ajándékozta. A klostrom 1768-ban leégett és Kósa Jenő provincialis a Kézai-codexet magával vitte Pozsonyba. Tíz évvel utóbb a ferencrendiek Kézai krónikájának kiadását tervezik. Horányi Elek piarista egy napra elkérte és éveken át magánál tartotta a codexet s kétszer is kinyomatta: Bécsben 1781. és Pesten 1782-ben. Közben Cornides Dániel látta a kéziratot és Zarka János soproni tanárhoz írt levelében megadta a codex leírását. Kósa 1783 tavaszán meghalt s többé senki sem kérte vissza Horányitól a codexet. Kézai további kiadói: Podhradszky Budán 1883, Endlicher St. Gallenben 1849, Mátyás Florián (M. Florianus, Fontes Domestici II.) Pécsen 1883, magyarul Szabó Károly 1862-ben. Csánki Dezső állapította meg biztosan, hogy Simon mester szülőfaluja Kéza, a Básztyél vagy Vásztyél család birtoka, megfelelt a mai Ginza pusztának Alcsut és Vásztyél közelében (egykor Pilis m. ma Fehér megye területén). Századok 1903. Egész monographiát írt Kézairól Domanovszky Sándor „Kézai Simon mester krónikája“ címen. Akadémia kiad. 1906. 180 l.

ban nincs meg: hogy a magyarok Pesten és a szobbi réven (Zub) átkeltek a Dunán, hol a Duna körül ostrommal bevettek egy várat, a melyben Szvatoplug vitézei voltak összegyűjtve, kik urok halála hírére megfutamodtak; a várban megölték a magyarok egyebek közt Marótnak egy igen vén rokonát s mostanig azt mesélik, hogy ez maga Marót volt (Pilis-Marót falu mondája?). Önálló adata Kézainak az is, hogy Árpád a Turul nemből való, hogy Lél hir szerint gyakorta lakott Nyitra vidékén, hogy Bulcsot miért nevezték el Vérbulcsu-nak (krimhildi csatában elesett őséért boszuból nyárson — veru — sütötte meg a németeket, „vér“-öket is itta). Önálló betoldása a kalandozásoknál az, hogy Svarcömbörki (Suarchumburci) Hertnid császári marsalt, hadvezért, sok nemessel együtt a magyarok elfogták s noha töméntelen pénzt kínáltak értök, Regensburg előtt a polgárok szemeláttára agyonnyilazták és győztesen sok zsákmánnyal tértek haza. Az augsburgi csata után Lél és Bulcs hajón menekülnek s Regensburgnál esnek fogságba, míg a többi krónikák szerint a csatában fogják el őket. A császár leütéséről szóló kürtmondát Kézai cáfolja s a fogoly németek lemészárlásával helyettesíti. Egyedülálló betoldása az is, hogy Lél és Bulcs kivégzése után István király idejéig a magyarok nem mertek Németországba menni, nehogy nyugat népe a végsőig ellenálljon s egyesülten támadjon reájuk. Kissé részletesebb az óriás küzdelme Botonddal s új az, hogy az adó megtagadása után Taksony parancsolta meg Görögország pusztítását. Kézai már azon bővebb ősforrásból meríti toldásait, amelyet Anonymus is használt, mert helyenkint szóról-szóra egyeznek: pl. a Budai és a Képes krónikától eltérően Anonymus és Kézai egyformán a nyilaknak tulajdonítja a magyarok győzelmét Bajorország határán, a mi Regino 910. évi rövid adatából bővült ki. Másrészt megállapítható, hogy Anonymus Reginoval inkább egyezik, mint a többi krónika, s hogy Anonymusszal szemben Kézai és a többi krónika szorosabb kapcsolatra mutatnak, de sem ezek nem bővültek Kézaiából, sem Kézai nem rövidült a ma ismert krónikákból, hanem a közös ősforrásból, amelyet olykor bővit is.

A Nagy Lajos-kori és az ő koronázásáig terjedő szerkesztések két csoportja közül a Budai krónika családjának forrását kivonatolta a *Pozsonyi krónika* szerzője. E krónika codexét 15. századi oklevélmásolatokkal egybekötve a pozsonyi káptalan őrzi „Cronica regni Hungarie” címmel. A papír codex 13¹/₂ levél. Ez a krónika nem készülhetett a Kézai-krónika nyomán, mert ámbár ennél helyenként rövidebb vagy egyenlő terjedelmű, de tárgyalásuk teljesen elütő. A Pozsonyi krónika leghívebben ragaszkodott az V. István-kori szerkezethez. Jelentőségét azok a részei adják meg, amelyek más krónikáinkban nem maradtak ránk. Ilyen egyedülálló adata a vezérek korában az, hogy a hét kapitány, kiket azonosít az elítélt és megcsonkított hét magyarral, hét éneket költesett magáról s énekeltette neve dicsőítésére. Ezeket szerinte „mindmáig Szent Lázár szegényeinek nevezik. Szent István, ki az illetlenül cselekvőket megrendszabályozta, mikor látta, hogy azok ivadéakai házankint, sátoronkint énekelve az ő felekezetökre és trufáikra akarják kitanítani (az embereket) . . és megfontolta, hogy fej és vezér nélkül senki sem jó, meghagyta nekik, hogy Szent Lázár esztergomi szerzeteseinek felügyelete alá kötelesek helyezkedni, s tény, hogy ezért nevezték őket Sz. Lázár szegényeinek.” Itt tulajdonképpen többféle kései hír keveredett össze a hét magyar vezérről s a pogánykori mondákat éneklő gyiákokról, kiket 1200 körül a bélpoklos-ápoló Sz. Lázár-ispotály felügyelete alá helyeztek.¹

Az ősi műveltség földje és népei. A Kárpátok övezte ország természeténél fogva oly határozott földrajzi egység, amelyhez fogható nem sok van a földkerekségen. Nagyobbrészt erős *természetes határai* vannak, kivált északnyugattól délkeletig, a Kárpátok főgerincén. A folyóvölgyek eléggé szembeötlő határokat jelölhetnek ugyan, de inkább összekötő vonalak, mint szétválasztók. Éppen a völgyek és vizek a forgalom legkeresettebb útjai. Legfőlebb a mocsaras völgyek

¹ Zentlazar usquemodo Zegun nuncupantur . . . Zentlazar(z)ygini. A betegápoló Szent Lázár-rend Palesztinában keletkezett a 12. század közepén. Az első magyarországi ily alapítás Esztergomban 1200 táján történt. Pauler: Árpádházi királyok I. 575. jegyz.

alkotnak szétválasztó határt, ámbár utakat ezeken át is lehet találni könnyebben, mint a magas hegygerinceken át. A Száva és Dráva völgye tehát nem igazi természetes határ. Még kevésbé a Dunántúli részek nyugati oldala, a honnan a legtermészetesebb útvonalak, alpesi folyóvölgyek vezetnek le a Közép-Duna mellékére. A kultura útját a nyugati folyóvölgyek iránya jelezte. A keleti, északkeleti völgyek felől új népelemek tódultak le az alföldre és a nyugati termékeny dombos vidékre, hogy itt mint hullámtörőknél megállapodjanak s vagy visszaverődjenek, vagy megsemmisüljenek, beolvadjanak, vagy a kulturát befogadva lassankint átalakuljanak a művelődés munkájára, aztán az északkeletről és északnyugatról jövő erők összeműködése folytán déli és keleti irányban éreztessék, továbbítsák kulturális hatásukat.

A természetes egységet, ha nem is biztosítja, de jelzi és fönntartását könnyebbé teszi a Kárpátok északi, keleti, délkeleti sziklaövéen kívül az az érdekes, ritka, de nem mindenképen szerencsés földrajzi sajátosság, a *vizrajzi egysége*, hogy az ország összes vizei nagyon csekély kivétellel az ország fő erébe, a Dunába folynak. Így az ország közepe felé való tódulás, forgalom könnyű és természetes, de nem ily könnyű és természetes az ország terményeinek szétvitele a szomszédság minden iránya felé, mint a hogy megvan ez néhány oly országban, a melynek nagyobb folyói az ország közepe táján eredve küllő-szerűen nyújtanak természetes vízi utakat kifelé a kereskedelmi forgalom s vele a kultura számára.

Az egység mellett megvan az *arányos tagoltság* is, valamint a részeknek egymást kiegészítő összhangja. A hegyvidékek erdőségei, fája, köve, bányakincsei s az alföld bőségesen elegendő tápláló terményei egymásra vannak utalva, kölcsönösen fokozzák egymásnak értékét, pótolják egymásnak a hiányát, hogy a földrajzi egység egészen elegendő legyen akkor is, ha egymagára van utalva. Az emberi művelődésnek legkorábban kedveztek a nyugati dombos vidék s a keleti fensik, a melyekhez hasonlóak még a hegyes-erdős vidékek alsó szélei. Ellenben későbbi a sűrű népesség és nagyobb kultura az alföldi folyók áradmányos, mocsaras mellékein,

ámbár halásztanyák itt is voltak; legkésőbb válhattak pedig a művelődés terévé a Kárpátok magasabb s erdősebb belső tömegei és gerincei. Az ország délkeleti felföldjét joggal hasonlítgatják fellegvárhoz, mely a keleti barbárok beözönlésére szolgáló természetes kapukat őrzi és így óvja a nyugati vidékek kulturáját, egyszersmind a maga részére is e művelődést értékesíteni törekszik. Ezt története sokszorosán igazolja.

Az ország *természetes központja* a Közép-Duna nyugati partvidéke. Ez a leggazdagabb rész s innen hatolt a kultura szerteszét a folyóvölgyeken fölfelé, kikerülve a vize nyós, ingoványos mélyebb területeket. A belső megerősödés után természetes volt a terjeszkedés a vízi határokon túl, a déli völgyeken föl a Balkán-gerincekig, sőt olykor még a nyugati völgyeken is föl az Alpok felé. A Kárpátokon túl való terjeszkedés sohasem volt természetes és erős, mert folyó völgy nem vezet át a főgerincen, csak egy-két kisebb víz és néhány szoros, eróziós átvágódás az ellenkező irányú források, völgyek közt. Általában a vizek iránya jelöli a gazdasági és szellemi művelődés útjait, s a legjobb utak, a leg-sűrűbb letelepedések a vizek magasabb partjai mentén és ily vizpartok, utak csomópontjain jöttek létre.

A Kárpátok országa Közép-Európa délkeleti részét foglalja el, Európa meg, az emberi kultura legszerencsésebb fekvésű, tagoltságú és éghajlatú földrésze, tulajdonképen csak nyugati félszigete Ázsiának. E félszigeten a Kárpátok medencéje úgy *hegyszerkezet*, mint *éghajlat* dolgában valóságos középpont, mégis külön földrajzi egység, a mely lánchegységével legjobban van körülhatárolva a nyugateurópai hegyromok és a keleturópai táblás talaj között s a mely majd a keleti monzun-szelek száraz klimájához, majd a nyugati esős éghajlat vidékéhez tartozik, de egyik sem lehet fölötte urrá tartósan.¹

Ez a földrajzi jelleg, ha nem is oka, de valóságos *sym-boluma történetének*. Azok a népek, amelyek a Kárpátok

¹ V. ö. Ratzel Frigyes: A föld és az ember. Fordította s némi magyar anthropogeographiával kiegészítette Simonyi Jenő. Akadémia kiad. 1887. 588—596. l. Cholnoky Jenő: Magyarország geográfiai helyzete. Földrajzi Közlemények 1906. 409—418. l.

egész medencéjét uralmuk alatt egyesítették, nem tartoztak sem a nyugati germán, sem a keleti szláv, sem a földközi tenger melléki népek nagy tömegéhez, de azért az, amelyik legtovább egyesítette, mindegyikből vett föl magába eleget, s emellett mindvégig megőrizte külön egyéniségét. Miként Európa s közepén a Kárpátok országa lényegileg csak szerencsés függeléke Ázsiának, éppígy az európai kultúra sem tagadhatja meg ázsiai eredetét, s a Kárpát-medencét egyesítő népek legszembetűnőbben megőrizték ázsiai eredetük emlékét, mert ők voltak a legkésőbbi hullámai azon ázsiai népáradatoknak, amelyek Európa földjén megtorlódtak és itt rekedve Európa kultúrtalaján gyökeret vertek. Csak három népnek sikerült ez az egyesítés a Kárpátok övében belül, s mind a három az Altáj hegység vidékéről költözött ide: a hunn, az avar és a magyar.

Altáj hegységtől keletre, a nagy Bajkál-tótól délre van az Orkhon folyó. Ennek a mellékén lakott Kr. e. 500 körül az ujgur nép, tiz (on) folyónál az *onujgur*, kilenc (tokuz) folyónál a tokuzujgur. Keletre költözött testvérnép a mongol. A mit az ujgur krónikák Buka ujgur khánról mondanak, ugyanazt beszélnek el a sinai történetírók a *hungnu* nép legnagyobb fejedelméről Maoturól Kr. e. 200 körül, hogy t. i. Koreától a Kaspi tengerig sok országot hódított meg. A hungnu támadások ellen védelmül építette a Sinának nevet adó Tsin dynastia legnagyobb tagja s megalapítója Si-Hoang-Ti építette a harmadfélezer kilométer hosszú kőfalat fővárosától nyugatra. Kr. u. 93-ban a sinaiak megdöntötték a hungnu birodalmat, a déli tokuzujgurokat hódolásra kényszerítették, az északi onujgurokat pedig az Altáj és Tiensán hegységek közt nyugatra szorították. Az onujgurok az Irtis mellékére költöztek és távozásukkal megszűnik a hungnu név emlegetése a sinai évkönyvekben.

Ugyanakkor Európa keleti széléin feltűnik a khun, *hunn* nép a római császárság földrajzírójánál. Marinus Tyrius az 1. század végén az Ural folyó mellékén említi őket, Ptolomaeus pedig félszázaddal utóbb a Fekete tenger északi partvidékén. Aztán kétszázadig ott kalandoznak a hunnok, onujgurok a

Kaspi-tenger környékén. III. Tiridates armeniai fejedelem 286-ban felszabadítja országát az új perzsa Szasszanidák (226—636) uralma alól s hunnokkal pusztíttatja Persia szélső tartományait. Mikor a tokuziugurok egy része 350. körül egy új sinai hódítás elől az onujgurok után költözött, akkor a hunnok megerősödve átkeltek a Volgán, levertek az alánokat és a keleti gótokat, átfűzték a nyugati gótokat az alsó Dunán keletrómai területre, maguk pedig Partnoniába törtek (377) s a Tisza mellékéről uralkodtak nyolc évtizeden át a Volgáig, sőt az Irtisig.

Ekkor történt meg a Duna-Tisza vidék, az egész Kárpát-medence első egyesítése. Korábban több nép, sok kis törzs osztozott területén.

Krisztus előtt ötezer évvel lehetett itt az őskor.¹ Innen kezdve Kr. e. 450 tájáig, a laténei újabb vaskorszak kezdetéig az itt lakó népeket nem ismerjük. Csak az Ister neve régiebb három századdal, mert ezt a nevet már Hesiodos említi. A Hekataiosnál előforduló krobyzok és trizok az alsó Dunától délre, a mai bolgár területen laktak. Az első nép, a melynek nevét ismerjük hazánk területén, a Maris forrásvidékén lakó

¹ Az *őskőkorszak* (palaeolith korszak) kevés nyoma közül említhetjük a miskolc-vidéki leletet. Ekkor még oly állatok éltek Közép-Európában, amelyek aztán részint kihaltak (mammuth), részint kivándoroltak (rénszarvas). Az *új kőkorszakból* (neolith k.) nevezetesebbek a haligóci, liszkovai, pesterei (Szepeš, Liptó, Bihar m.) barlangi leletek, melyekben a cserepek diszítése Trójától Svédorszáig nyúló összeköttetésre mutat, s a jadeit a Himalája vidékéről, az ékszerű használt kagylóhéj pedig a Vörös tengerből származik. A borsodmegyei Szihalom és a pestmegyei Tószeg konyhahulladék dombjai a Pó melléki terra-marekra emlékeztetnek s talán erre vándoroltak át 2000 körül Kr. e. az italicusok. Kő- és bronzszerszámokkal vegyesen találtak rézeszközöket Szegeden, Domahidán (Szatmár m.) Lucskán (Ung m.) stb. Tiszta *rézkorszak* azonban nem volt. A *bronzkorszak* 1500 körül kezdődött s hosszas ipari gyakorlattal gazdag, változatos külön magyarországi bronzregiot alkotott. A *vaskorszak* a kaukázusi chalybektől 1100 táján jutott el a görögökhöz, nagyobb mértékben csak a 9. században s a miletosi görögök a 7. században szállítják az első vasszerszámokat, fegyvereket a hallstatti kultúra helyeire. Ezt a *hallstatti* vaskorszakot 450 körül váltja föl a kelták *laténei* vaskorszaka.

*agathyrso*k, kiket Herodotos említ és megkülömböztet a thrákoktól.

A laténei vaskorszak, mely legutolsó a praehistorikus őskorban, a kelta műveltség korszaka s körülbelül négy századon át tartott. Az indogermánokhoz tartozó *kelták* leginkább a helynevekben és az utolsó vaskorszak leleteiben hagytak maradandó emlékeket. A kelta *boiok* törzséről, mely Felső-Itáliában is szerepelt s hazánk területének nyugati szélén is lakott, nyugatabb két országot neveztek el: Boiohaimot és Boiovariat. A Rába és Mura felső völgyeiben laktak a *tauriskok*, kiknek neve a Tauern hegységben maradt reánk. A Rábát Arrabonak nevezték a folyó alsó völgyében lakó *araviskok*-ról, kiknek fővárosa Arrabona volt (ma Győr). A Drávától délre laktak a *skordiskok*, kik a Skardos, a mai Shar-dag hegynék adtak nevet. A *karnok*tól származtatják Carnuntum város (ma Petronell, az osztrák Duna végénél) és a Karni-Alpok nevét.

Illyr-thrák fajta népség volt, tehát szintén indogermán a *dákok* népe, a régi *agathyrso*k helyén. Mint hegylakók barbárabbak voltak a keltáknál. A történeti adatokban Kr. e. 300 körül lépnek föl, a mikor Dromichaïtes dák fejedelem Lysimachos híres thrákiai diadochost az Istros balpartján foglyúl ejti, békére kényszeríti s a Dunát jelölik ki közös határu. Boerebistes dák király úgylátszik sarmata *jazyg* lovasokat is fogadott zsoldjába, kik a Fekete tenger mellékéről a Tisza vidékére telepedtek át. Sarmisegetusa dák főváros (a mai Várhelynél Hunyad m.-ben) talán ily sarmata és géta testőrök táborából fejlődött ki. Boerebistes 200.000-nyi haddal meghódította nyugaton a boiokat és tauriskokat, délen pedig Macedoniág, Illyricumig nyomult éppen akkor, mikor Caesar Pompeius ellenében a nagy polgárháborúval volt elfoglalva (Kr. e. 49—45). Ennek befejezése után Caesar a dákok ellen készült, midőn Rómában meggyilkolták. Nemsokára Boerebistes is összeesküvésnek esett áldozatul, birodalma pedig részekre bomlott. A pikkelyes páncélú *jazygok* ezóta önállóan tűnnek föl a Tisza mellékén.

Caesar rokona s örököse Octavianus a brundusiumi

egyességben Illyricumnak is urává lett (40). Mivel az illyr *iapodok és pannonok* az adót megtagadták s több római csapatot fölkoncoltak, sőt Itáliába törtek; másrészt mivel Cotiso dák fejedelem is terjeszkedni kezdett, Octavianus személyesen megjelent Illyricumban, Metulum (ma Möttling) elfoglalásával meghódításra bírta az iapodokat a Kapella hegység vidékén s még ugyanazon évben egy havi ostrommal bevette a Száva-völgy kulcsát, a pannonok legerősebb városát, Segestát (Siscia, Sziszek), majd Sirmiumot is (Mitrovic, 35. Kr. e.). Az actiumi csata után Crassus macedoniai s achai helytartó a dákokat a Dunáig viaszorította s itt is megalapította a római uralmat (27). *Illyricumot* Octavianus Augustus egyéb békés provinciákkal együtt átengedte a senatusnak, mely proconsulokkal kormányoztatta tartományait.

De a pannonok éppen nem voltak békés alattvalók s a noricumiakkal 16-ban betörték Istriaiba. Augustus mostoha fia Tiberius a noricumiakat római fennhatóság elismerésére kényszerítette, a pannonokat pedig meghódítva, kelet felé a Dunáig nyúló területüket, Illyricumot *császári provinciává* tette s „legatus Augusti pro praetore“ kormányzására bízta. A dákok betörését saját földjükön torolta meg és diadalait triumphussal ünnepelték meg Rómában (Kr. e. 9). Augustus pedig a Monumentum Ancyranumban, melyet a magyar Verancsics földözött fel Angoraban, elmondhatta magáról: „Illyricum határait a Duna folyam partjáig tóltam előre.“

Kr. u. 6-ban a *dalmata* Bato, a *breukus pannon* Bato és a *boio-kelta* Pinnetus hatalmas fölkelést támasztottak a rómaiak ellen éppen akkor, midőn Tiberius Carnuntumból Boiohaemum felé indult Maroboduus markomann király 74,000 főnyi germán serege ellen. A Száva vonalát három legio őrizte Poetovio (Pettau), Siscia és Sirmium táborhelyekkel (castrum). Tiberius fegyverszünetet kötött Maroboduusszal, s miután a rettegő Augustus még Germanicust is segítségére küldte, végre 11-ben sikerült a társaitól elhagyott vitéz dalmát Batot meghódításra kényszeríteni. Illyricumot ekkor felosztották: a pannonok területét *Illyricum Superius*-nak, a dalmaták földjét *Illyricum Inferius*-nak nevezték.

Nem hivatalosan már akkor előfordult a *Pannonia* név is, de ez még nem vonatkozott a Dunántúlra, melynek lakói legfőlebb foederatusi viszonyban voltak a római birodalommal. Csupán a nyugati szélén fekvő *Scarabantia* (Sopron) város municipium-joga származott Augustustól. Tiberius alatt (14—37) a Marus és Cusus (Maros és Vág) közt *kvád* germánok telepednek le s királyuk a császár kliensévé lesz, s midőn később pártütők támadnak ellene, a király a Dunán levő római *hajókra* menekül. Claudius császár (41—54) Noricumot provinciává szervezi s benne egyszerre coloniává teszi *Savariát*, vagyis lakóit római polgárjoggal beosztja a saját tribusába, a tribus Claudiába. Vespasianus (69—79) *Pannonia néven külön provinciát* szervezett (71). A legiokat, melyek a birodalom fenyegetett határain szoktak táborozni, a Szávától áthelyezte *Vindobonába* (Wien) és *Carnuntumba* a Dunához, melyen a classis Flavia Pannonica hajóhad cirkált. A császári legatus Carnuntumban székel s provinciájához tartoztak nyugaton Vindobona, *Poetovio és Emona* (Laibach) is; délen pedig a Száva, keleten a *Pelso* v. Peiso tava (Balaton) jelezték a provincia határvonalát.

Az egész Dunántúl bekebelezését és újjászervezését Traianus (98—117) hajtotta végre s a dákok legyőzése után felosztotta két provinciára: *Pannonia Superiorra*, a melynek legiói a X. gemina Vindobonában, a XIV. gemina Carnuntumban és a I. adiutrix Brigetioiban (Ószőny); és *Pannonia Inferiorra*, amelynek legiója a II. adiutrix Aquincumban (Óbuda). Caracalla (211—7) Brigetiot Alsó Pannoniához csatolta s így a két tartományt egyenlőbbé tette. Alexander Severus (222—37) megosztotta a legatusok kettős nagy hatalmát s a polgári joghatóságot praesesre, a határ védelmét dux limitisre bízta. Diocletianus alatt (284—305) Pannonia négy provinciára oszlott: *P. Prima* praesese Savariában, duxa Carnuntumban székel; *Savia* vagy *P. Ripariensis* correctora Sisciában, a Diocletianus leányáról, Galerius császár nejéről elnevezett *Valeria* tartomány duxa Aquincumban, praesese Sopianaeban (Pécs) lakott, *P. Secunda* főhelye pedig Sirmium volt.

Domitianus császár (81—96) két hadjáratot vezetett

Decebal dák király ellen, s először három, másodszor öt diadalmenetet tartott ugyanannyi győzelme ünneplésére, de azért ő adott pénzt és várépítőket Decebalnak. Traianus mindjárt trónrajutásakor a *dák háborúra* készült: megerősítette Pannonia limesét, jó *utat* csináltatott a Duna jobb partján, a Vaskapunál másfélméternyire vágatott utat a sziklába s ugyanoly széles pallóval megtoldotta és e merész építmény fölé föliratot vésetett (Traján-tábla). Ettől nyugatra Tiberius táblája mutatja, hogy az út építését már régen megkezdték. Traianus 101 tavaszán tengeren érkezett Moesiába s 50,000 főnyi seregét két hajóhídon vonultatta át a Dunán *Lederatanál és Diernánál* (Ujpalánka, Orsova), A két hadtest *Tibiscumnál* (Zsuppa) egyesült. Decebalus *Tapaenál* várakozott, a Vaskapu-hegyszorostól nyugatra, s két követséget küldött Traianus elé. Először szövetségesei, a *burok*, jelentek meg követekül nagy gombával (paizsszal?), amelyre latinul az volt írva, hogy Traianus hagyjon békét. Majd alsóbbbrangú dák követek érkeztek fedetlen fővel, de Traianus csak előkelőbbekkel akart szóba állni. A telet táborokban töltötték a rómaiak. Tavasszal (102) Tapaenál Traianus két csatát nyert s egyenesen Sarmisegethusa főváros felé tart, mikor a Vulkan szoros felől Lusius jelenik meg mauretán lovasaival. Decebalus most már előkelő süveges követeket küldött, kik földreborulva kérnek kihallgatást Decebalnak. Traianus nem fogadja a dák királyt, ez meg elutasítja a császár-követeit. Több vár elvesztése s nővérének fogságba ejtése után Decebal békét kér és fegyverét eldobva térdre borul Traianus előtt. A fővárost több más várossal együtt római katonák szállják meg. Hogy a Duna jégzajlása idején is segítséget lehessen nekik küldeni, Traianus *állandó hidat* építtet húsz pilléren, (a mai Turn-Severinnél). Decebal békeszegései miatt a római senatus újra háborút üzen. Traianus ősszel megjelenik Moesiában s tavasszal 105-ben egyszerre *három szoroson* törnek be hadai Dáciába (Vaskapu, Vulkan, Vöröstoronyi sz.). A dákok eltorlaszolták a szorosokat, fölgyújtják egyik szép városukat, az előkelők mérget isznak, Decebal megöli magát. Kincseit a rómaiak megtalálják a *Sargetia* (Sztrigy) medrében és a bar-

langokban. Országát Traianus provinciává teszi s régi fővárosát a maga tribusába osztva colonia rangra emeli *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmisegetusa* névvel. Az új tartományban elejénte három légio örködött. A Temes vidékén Felső Moesia helyőrsége tanyázott, e tájék tehát nem tartozott Daciához.

Hadrianus (117—38) leszedette a Traján-hid felső fa-építményét, de azért nem mondott le Dáciáról, hanem védelmezte a sarmata roxolánok ellen, s felosztotta két részre: *D. Superior-* és *D. Inferior-ra*. Antoninus Pius idejétől (142) fogva egész Daciának egy legioja volt: a XIII gemina Apulumban (Gyulafehérvár). Marcus Aurelius (161—80) újra felosztja Daciát három részre „*III Daciae: Porolissensis, Apulensis, Maluensis*“ néven. Helytartó csak Apulumban volt, a legio állomáshelyén. A részekre osztás pénzügyi szempontból történt, azért mindegyik tartomány igazgatását procurator intézte. A porolissumi (mojgrádi) procurator később *Napocába* (Kolozsvár) tette át székhét. Septimius Severus (193—211) egy második legiót is adott Daciának: a V Macedonica-t *Potaissaban* (Torda).

Dacia másfél századig volt római uralom alatt, de igazán *el nem rómaiiasodhatott*. Az elkeseredett *dákok* részint kívándoroltak, részint visszahúzódtak hegyeik közé. A betelepített gyarmatosok és a katonaság a legtarkább népelemekből állottak s római nagyon kevés volt köztük. *Italiai* vonatkozás csak Apulum nevében van (Apulia) és az Alburnus névben (Vergiliusnál apuliai hegy), bár ez utóbbit Dalmatiából is lehet származtatni, mert a viaszos táblák szerint Alburnus a *pirusták* faluja volt, ezeknek a törzse pedig déli Dalmátiában lakott s onnan telepítették át a császárok az ügyes bányászokat Daciába. Annál több a *kisásziai és syrai* gyarmatos és katona, kik maguk közt inkább görögül beszéltek, míg a latin csak hivatalos nyelv maradt. Megakadályozta a rómaiság kialakulását a szomszédos barbárok gyakori betörése is. Hadrianus idejében a sarmata *roxolánok* törtek be, Antoninus Pius a *kiköltözött dákok* ellen, Marcus Aurelius pedig tizennyolc germán és sarmata nép ellen kénytelen harcolni tizenöt

évig. E barbárok előzőnlik Daciát s a főtömeg Pannonián át Aquileiáig nyomul (166). A császár csak két évvel utóbb szorította ki a támadókat s elhatározta, hogy *Marcomannia* és *Sarmatia* provinciát szervezi. Hosszu küzdelem után a *kvádok* a Granua (Garam) vidékén megverte és hódolásra kényszerítette (173), kik után a *markomannok* és a *iazygok* is békét kértek. Marcus Aurelius fia Commodus (180—92) pénzen vásárolta meg a békét, Daciában pedig 12.000 betörő *dákot* telepített le. Maximinus Thrax (235—8) a Keleti tengerig akarta terjeszteni a birodalom határait és szerencsésen harcolt a *iazygok* és *dákok* ellen, midőn meggyilkolták. Philippus Arabs (244—8), a római millennium császára, megverte a *karpokat*, a Kárpátok névadó lakóit, kik Daciába törtek; de a Pruthtól keletre eső területet elvesztette a *gótokkal* szemben, kik ekkor kezdik meg a birodalom ellen félszázados rablókalandozásait, mert Philippus megtagadta tőlük az évdíjat. Philippus megbuktatója, a Sirmiumnál Bubaliában született Decius császár Abrittus mellett (Dobrudsában) életét vesztette a gótokkal való küzdelemben (251). Dacia már Gallienus (253—68) utolsó éveiben a gótok kezébe esett, ekkor szakad meg a daciai érmek sorozata, ez időből valók az utolsó római feliratok is (a tordai, a két mehádiai) s a sirmiumi Aurelianus császár (270—5) a Temes vidékére szorult daciái legiokat és gyarmatosokat áttelepíti a Duna jobbpartján alakított új provinciába, a *Dacia Ripensisbe*.

Pannonia négy századon át volt római uralom alatt s majdnem két századdal élte túl Daciát. Sőt ezután virágzott fel, mert császárokat adott a birodalomnak, nevezetesen Decius, Aurelianus, Probus, Maximianus s a cibalaei I. Valentinianus (364—76), ki itt is halt meg Brigetióban, midőn a betörő *kvádok* mentegetődzésén fölmérgedve szélütés érte. Pannonia volt Italia védőbástyája a barbárok ellen, azért a legderekkab legiok és hadvezérek oltalmára volt bízva, kik könnyen kinyújthatták kezüket Italia birtoka s a főhatalom után. Marcus Aurelius alatt pusztítva haladtak át Pannonián roppant tömegben a *markomannok*, *iazygok* és *kvádok*, ez utóbbiak egy része császári engedéllyel be is telepedett (174). Galerius az egész

karp törzset befogadja az új Valeria tartományba. Nagy Konstantin, ki *Cibalae*-nál (Vinkovce) nagy csatát vívott Liciniusszal (314), a gótok és sarmaták betöréseinek azzal akarja elejét venni, hogy 300,000 *barbárt telepít* a birodalomba, Pannoniába is. Itt győzi le óriási csatában Constantius *Murşandl* (Eszék 351) Magnentiust s aztán igyekszik kibékíteni a fellázadt *limigans sarmatákat* uraikkal, a sarmata iazygokkal, kik ellen a bácskai „római” sáncokat emelték, de mikor a szolganép ellene is életveszélyes támadást intéz, halomra öleti őket. Pannoniát a 4. században már barbár limitaneus katonaság őrzi és 377-ben megszűnnek itt is a római pénzek és feliratok.

A *hunnok* betörése számúzi innen a római műveltséget, de azért Pannonia római provinciaként szerepel a hivatalos jegyzékekben még Justinianus korában is egészen az avar foglalásig. A hunnok egykorú leírásából *mongolszerű jellegre* következtethetünk, mely azonban már kezdett átalakulni, s a hunnok mesterségesen iparkodtak helyreállítani az eredeti jelleget. Az egykorú *Ammianus Marcellinus* szerint csecsemőik arcát behasogatják, hogy a forradások helyén később ne nőhessen szőr. Alacsony termetűek és nagyfejűek. Gyalogolni nem szeretnek, lovon töltik életüket, lóháton tartják gyűléseiket, lóháton adnak-vesznek, isznak-esznek, sőt lovuk nyakára hajolva alusznak is. *Sidonius Apollinaris* szerint a hunnok feje csúcsos, homlokuk alatt két mély üregben az ember alig találja a szemet, s a pofacsontok közt egy idomtalan lapos dudorodás jelzi az orrot. Az orrcimpák laposságát a pólyák eszközlik, melyekkel az ujszülöttek arcát leszorítják, hogy a sisak az orrban akadályra nem találva jobban odaálljon az archoz. Többi testük szép, mellük tág, válluk széles, termetük a közepesnél alacsonyabb, ha gyalog vannak, de nagynak látszik, ha lovon ülnek. Mihelyt a gyermek anyjától elválhat, lóra ültetik, hogy gyenge tagjai jókor idomuljanak a lovagláshoz. A hunn roppant ijjával és hosszú nyilvesszejével sohasem téveszti célját.

Mikor I. Theodosius császár a nyugoti gótokat foederatusokként letelepítette Thráciában, a velők együtt pusztító hunnok fejedelmét is mintegy zsoldjába fogadta. A hunnok

377-től „ötven évig birták a *Pannoniákat*, mikor a rómaiak visszavették“, ezt írja Marcellinus comes a 427-ik évről, a mi valószínűleg annyit jelent, hogy a nyugatrómai birodalomnak ezen névleges birtokát, a melyen addig keleti gótok, alánok és hunn zsoldosok, foederatusok teljesítették a helyőrségi szolgálatot, III. Valentinianus nevében kormányzó anyja Placidia hálából azért, hogy fiát egy bitorló ellen két évvel előbb trónra segítette, II. Theodosius keletrómai császárnak adta — írásban. A valóságban az történt, hogy öt évvel utóbb Aétius, ki vetélytársa elől a hunnokhoz menekült s ezek segítségével vetélytársát, Bonifatius fiát Sebastianust legyőzte, Placidiától kieroszakolta magának a patriciusi méltóságot, a hunnoknak pedig Pannonia egy részét (433).

Pannonia első megrohanásakor Balambér a hunnok fejedelme, utána Uldes (400 k.), majd négy testvér: Rua, Oktar, Mundzuk és Oibarsz. Oktar volt az, a ki Aétiuszt megsegítette Wormsnál az odatelepitett, de föllázadt *burgundok* ellen s nagy mészárlást vitt végbe köztük. Mikor aztán csakhamar meghalt, a burgundok véres boszút állottak a hunnokon. E kölcsönös nagy vérontás teszi magvát a világhírű Nibelungenlied burgund csatájának. Míg a hunn csapatok nyugaton harcoltak, az alatt az alsó Dunánál néhány törzs, a hunnok alattvalói, szövetségesei lettek a keleti udvarnak. Rua követelte a szökevények kiadását; de midőn ez ügyben a római követek megjelentek a Dunánál, a hunn király már nem volt életben. Rua és Oktar körülbelül egy időben haltak el.

Most Mundzuk fiai, Blida és *Attila* állottak a hunnok élére s ők szabtak békeföltételeket a keletrómaiaknak *Margumnál*, a Morava torkolatánál, fölemelve az eddigi strategisi zsoldot 350 font aranyról ennek kétszeresére (436?). Attila ezután arra törekedett, hogy a hatalmat a saját kezébe összpontosítsa s *az összes barbárokat nagy birodalommá* szervezze. Oibarsz szépszerével lemondott és Attila megbecsülte őt udvarában. A többi hunn főnök is elismerte Attila uralmát. A *keleti gót, gepida és más germán fejedelmek* a német mondák szerint bölcs, bőkezű, nagylelkű, igazságos és hős urokat tisztelték Attilában. Ismételten kellett azonban harcolniok

Attila vezéreinek a Maeotis-melléki *akatzirok*, s más keleti barbár törzsek ellen. A legrokonabbak, az *onogurok* ekkor 457 tájáig a Volga és Ural közt laktak, s bizonyára elismerték a hunn király felsőségét és küldtek számára, ha kellett, segédhadakat. Attila hatalmának megszilárdulása után alkalmat keresett, hogy beleköthessen a római birodalomba. Egy határszéli vásár kifosztása után a hunnok elfoglalták *Viminaciumot*, *Singidunumot* (Kostolac, Belgrád), *Sirmiumot* s a távoli *Nais-sust* (Nis), végül *Margumot*. Attila szétromboltatta az erődítéseket, hogy bármikor áttörhessen a birodalom határán, a limesen (441). Néhány év múlva már Blida, a magyar monda Budája, sem állta útját a hunn birodalom egységesítésének: meghalt, Jordanes szerint Attila orvul megölte. Priskos ismételtén szól Blidáról (Blédas éppúgy, mint Attélas), de sehol sem említi, hogy gyilkosságnak esett áldozatul.

A hunnok 447-ben másodszor törtek be a keletrómai birodalom területére s a *thermopylaei szorosig* hetven várost dultak föl. A *chersonesosi* győzelemmel már Konstantinápolyt fenyegette Attila, a mikor békét vásároltak tőle. Az eddigi stratégiai díjat megháromszorozva évi 2100 font aranyra emelték. A következő évben ismét két hunn követ jelent meg II. Theodosios császárnak (408–50) előtt, követelve, hogy a rómaiak hagyjanak fel a Duna mentén *Novaeig* (Szisztov) öt napi járásnyira terjedő föld művelésével s hogy dél felé szintén öt napi járásra *Naissosban* legyen a határszéli vásár. A császár is küldött követséget Attilához s e követségben vett részt Priskos rhétor, ki becses jelentést irt ezen utjáról. E jelentésből kiemeljük a föld- és néprajzi vonatkozásokat. Konstantinápolyból Sardikáig (Szófia) az út 13 napi járás. Az *Istroson* barbár révészek szállították át a követséget fátörzsekből álló dereglyéiken. Hetven stadion-nyi távolságban (13 km.), egyharmad-napi járásra, a követeknek meg kellett állapodniuk. Másnap délután elérték Attélas sátrait, a melyek sikon voltak, s e miatt a követek sem üthettek sátrat halmon. A következő napon Attélas nagynehezen fogadta őket. Ekkor Onegesios, Attélas főembere, az *akatziroknál* járt, hogy fejedelmökké tegye Attélas idősebb fiát. Egy napig

még ott maradtak a követek, aztán az ország északibb része felé utra keltek. Sik térségen haladva hajózható folyókra akadtak, melyek közül az Istros után legnagyobbak a *Drekon*, *Tigas* és *Tiphasas*. Ezeken dereglyékkel, a többiekön könnyen összeállítható tutajokkal keltek át, melyeknek darabjait a barbárok szekereken szállították a kisebb vizekre. Nagy utat tettek falvak mentén. Este felé egy iható vizü tónál sátort ütöttek, de szélvész a sátort beleforgatta a tóba. Sötétben, esőben tapogatózva eljutottak egy közeli faluba, a melynek urnője előbb Blédas egyik neje volt. Ez eleséget küldött nekik. *Hét napi út* végeztével egy faluban meg kellett várniok Attélast s itt találkoztak a nyugati rómaiak követségével. Mikor Attélas előttük elhaladt, a két követség csatlakozott a kíséző nagy sokasághoz. Némely folyókon átkelvén, igen nagy faluba jutottak, a melyben *Attélasnak* — mint mondák — bárhol levő lakai közt *legfényesebb lakása* állott szépen farágott gerendákból és deszkákból, diszes fakerítéssel.¹ Sem kő, sem fa nincs ezen barbároknál, azért Onegesios „Paioniából“ (Pannonia) hozott kövekből építette föl fürdőjét. A nyugati követektől azt hallotta Priskos, hogy Attélast roppant szerencséje nagyon kevélyté tette, mert senki ily rövid idő alatt oly nagyot nem művelt, egész Scythián kívül az *Oceán szigetein* is uralkodik s a rómaiakat is adófizetőivé tette. Most már a *perzsák* ellen készülődik. Ha győz a perzsákon, médeken és parthusokon, akkor kényszeríteni fogja a rómaiakat, hogy stratégusuk helyett királyuknak nevezzék. Már is azt mondja, hogy az ő szolgálai a császárnál stratégusok, nála pedig a római császárral egyenlőrangúak. Hatalma gyarapodását jelenti már az Isten is, mert egy tulok felfedezte neki Ares hadisten kardját, melyet a skytha királyok szent tiszteletben tartottak s mely a régi időkben eltűnt.

Sidonius Apollinaris felsorolja azon népeket, a melyekből Attila parancsára mintegy félmilliónyi óriási sereg verődött össze a nyugatrómai birodalom ellen indított *galliai*

¹ Ezen utleírás alapján Salamon Ferenc érdekes következtetésekkel Szeged tájékára helyezi Attila székhelyét, Szerémlei Samu pedig Hódmező-Vásárhelyre (Századok 1881, 1898).

hadjáraton (451). Ott voltak Ázsia felől a *fekete hunnok*, *kazarok*, *alánok*, bizonyára az onugurok is, továbbá a mérges nyilakkal lövöldöző *szlávok*, Duna mellől a *rugiak*, *herulok*, *gepidák*, *keleti gótok* stb. E két utóbbi nép királyait Attila különösen kedvelte, Ardarich gepida királyt eszességeért és hűségeért, Valamer gót királyt pedig nyíltságáért és igazgátszereteteért. A rómaiaknak azt üzenté, hogy megszökött alattvalóit, a rómaiak ellen is lázongó *nyugati gótokat* akarja megfenyíteni; ezeknek királyát pedig azzal hitegette, hogy segíteni akarja a római iga lerázásában és kész vele megosztani *Gallia birtokát*.

E hadjárat első felében állott Attila hatalma delelő pontján, ekkor tűnt ki leginkább, mennyire uralkodik a barbár fél Európán *Dunától a Keleti tengerig s Uraltól a Rajnáig*. A *Pelso* tavától délre lakó hunnok és keleti gótok stb. a Duna jobb partján indultak meg, s útlejtőn tervszerűen lerombolták a *felsődunai limes* erősségeit, várfalait. A balparton haladó másik hadtest magához vonta a kvádokat, svéveket, rajnai frankokat s a Mosel torkolatánál hajóhidakon átkelt a Rajnán. A Metztől Orleansig húzódó 336 római mérföld-, közel 500 km.-nyi utat a roppant tömeg aránylag lassan, egy hónap alatt tette meg (451 ápril. köz.—máj. köz.). Aétius római, nyugati gót, sali frank stb. seregének közeledésekor Attila Aureliani (Orleans) alól *Mauriacum* (Méry sur Seine) mezőségére húzódott vissza, s ott vívta meg a barbár világ és rómaiság nagy csatáját, melyben az embervesztéset 165,000-re tették a sebesültekkel együtt. A csata tulajdonképpen eldöntetlen maradt s Attila hazatért.

A következő év tavaszán Attila a Száva völgyén át Itáliába rontott, amelynek *Aquileia* volt a kulcsa. Ezt három havi ostrom után elpusztította. A Pótól északra fekvő városok többnyire martalécul estek. A venetek szigeteire menekült lakosok ekkor alapították meg Venezia, Velence várost. *Mediolanum* és *Ticinum* (Milano, Pavia) kézrekerítése után Attila át akart kelni a Pón, hogy Alarich példájára Róma ellen vonuljon, mikor *Mantuánál* megjelent előtte Nagy Sz. Leó pápa (452.). Attila az Adige völgyén visszatért a Tisza partjára.

Egy év múlva Attila meghalt. Fiai közt viszálykodás tört ki, mert a fiatalabbak nem ismerték el a legidősebbet uruknak, hanem osztályra bocsájtották a meghódított földeket, népeket és nyájakat. Ezt a sorsot méltatlannak találták a gepidák és keleti gótok hős fejedelmei, fegyvert ragadtak és a „*pannoniai Netad folyónál*“ (?) legyőzték a hunnokat. Ellák 40,000 hunnal esett el. Testvérei a Duna torkolatáig húzódtak vissza. Ardarich *gepida* király Attila székhelyén ütötte fel sátrait, míg a *keleti gótok* Theodemer, Videmer és Valamer testvérek uralma alatt mint római foederatusok Pannoniában helyezkedtek el. A Duna—Tisza közt a *herulok*, a Vág vidékén a *rugiak* telepedtek meg.

A hunnok 456-ban áttörtek a Száván és megtámadták a keleti gótokat, de Valamer egymaga visszaverte őket gótjaival. Attila fiai most már szétváltak: Irnák mint római foederatus a Duna torkolatánál *Kis-Scythiában*, két öccse Emnedzár és Uzindur az Oiskos (Iszker) folyó vidékén *Nikopolisnál* telepedett le mint római alattvaló; legidősebb testvérök, Denghizik, a *Dnjeper torkolatánál* azon „vadon“-ban, amelyet — mint Jordanes és Stephanus Byzantinus írja — a hunnok „Var“-nak neveztek, tovább is függetlenül uralkodott a keleti hunnok fölött s bizonyos fennhatóságot gyakorolt még az al-dunai hunnok fölött is. Attilának Ardarich nővérétől született fia Gheism *Gepidiában* maradt nagybátyja fennhatósága alatt.

A *keleti gótok* csak húsz évig bírták *Pannoniát*. Annyira kipusztult itt a kultúra s a gazdálkodás, hogy végre a gótok már nem tudtak rajta megélni, azért egy részök Videmerrel a nyugati gótok közé vándorolt Galliába, másik részök pedig Theodemer király alatt elfoglalta *Moesiát* (474) Naissus várossal. A következő évben Theodemer meghalt s fia Theoderich tizenhárom év múlva Zeno császár biztatására átvezette népét Itáliába éppen azon évben, a mikor az Aldunánál megjelentek az első bolgárok (487).

Attila fiai 467-ben családi gyűlést tartottak s követséget küldtek Konstantinápolyba azon kívánsággal, hogy a határszéli *római vásárokon* hadd jelenhessenek meg a hunnok is. A császár nem adta meg e *ius commerciit*, azért Den-

ghizik háborút akart, de Irnák azon ellenvetést tette, hogy az *akatzirok*, *saragurok* s *egyéb hunn törzsek* éppen *Persia* ellen háborúval vannak elfoglalva. Denghizik újra követeket küldött Konstantinápolyba s a kereskedés jogán kívül földet és zsoldot is kért. Elutasítva római területre tört, de körülfogták, gótjait is ellene izgatták. Denghizik átvágta magát. Mikor 469-ben újra betört, törbe csalták, megölték s fejét Konstantinápolyba küldték. Gheism fia Mundo a gepidák üldözése elől római területre menekült s mint a rabló *scamarok* „királya” *Herta* erődből zaklatta a római és gepida területet. Hertából a gepidák kiostromolták és Mundo előbb Nagy Theoderich, ennek halála után Nagy Justinianus császár szolgálatába szegődött. Ez *Illyria* főhadparancsnokává nevezte ki. Mikor Mundo állását el akarta foglalni, egy betörő *bolgár* (volgai hunn) sereggel találkozott, a melyen úgy kellett magát átvágnia. A keleti gótok végső háborujában Mundo visszafoglalta *Dalmátiát*, de a keleti gótok új nagy sereggel jelentek meg, s Mundot, mint már előbb fiát is, Mauritiust, elejtették (535). Ily szerepekben tűntek le Attila ivadékai, kik részben már kezdtek assimilálódni a római műveltséghez.

Ugyanakkor, midőn Attila fiai kiszorultak a Duna—Tisza mellékéről s visszaköltöztek a Fekete tenger északi partvidékére, Ázsia nyugati szélén új nép tűnt fel, az *avar*, mely meghódította a Kirgiz-pusztaság környékén tanyázó népeket, köztük azon ujgurokat is, kik az Irtis mellékén maradtak. Az Ural és Volga közt tanyázó onujgurok vagy *onugorok*, urogok és saragurok az avarok elől menekülő szabiroktól nyugat felé szorítva áttörtek a hunn akatzirokon s a Kuban folyó mellékén telepedtek le. Az „onogurokat” Priskos rhektor említi először Európa földjén s e mozgalmukat azon időre teszi, amikor a vandalogok beütöttek Italiába (455) és Maiorianus volt a császár (451—61). Priskos jól volt értesülve, mert az akatzirokon áttört három nép követei megjelentek a konstantinápolyi császár előtt (I. Leó 457—74), hogy támogatását kérik. Az onogurokat és szomszédaikat a Duna torkolatáig hunnoknak is nevezik a görög történé írók. Az 528. évnél Theophanes elbeszéli, hogy a Bosporus

Kimmerikos (ma Kertsi tengerszoros) mellékén lakó hunnok Gordas nevű királya a rómaiak pártjára állt, keresztény lett, s odahaza az arany-ezüst bálványokat összeolvasztotta. E miatt testvére *Muageres* (Muagyer, Magyer) a hunnokkal megtámadta Gordast, magát tette fejedelemmé s megtámadta a Bosporos-melléki görög városokat. E Bosporushoz legközelebb laktak Kubannál az onogorok, Muagyer tehát az ő fejedelmük volt s talán az ősvallásnak ezen hőséről nevezték el népét magyernak, magyarnak, amint több más törökfajta nép is híresebb fejedelméről vette nevét (Szeldsuk, Ozmán, stb.).

A 6. század közepén az ázsiai avarok százéves uralma elgyöngült, alattvalóik az *altáji turkok* föllázadtak ellenük, és maguk lettek uraivá minden népnek, mely előbb az avarnak hódolt. Az Irtis-melléki *ujgurok* talán ugyanakkor a Fekete-Til (Volga) közelébe vándoroltak s midőn az altáji turkok fegyvere itt is fenyegette őket, az ujgurok öt törzse közül kettő, a *Var* és *Khun* nevű kivált és nyugat felé maga is hódítóként lépett föl. A Maeotis környékén lakó hunn népek elhitték, vagy maguk a var-khunok terjesztették, hogy ismét az ázsiai avarok támadtak ama népek ellen, kik aztán meghódoltak és részben csatlakoztak a hódítókhhoz. Ezeket a görögírók *ál-avarok*-nak nevezik. Az „avar“ khagán csakhamar követséget küldött Nagy Justinianus császárhoz (527—65), hogy szövetséges zsoldot és földet kérjen. Az avar követség tagjain legfeltűnőbb volt vállukra ereszkedő *szalagos hajfonatuk*. *Öltözetük és nyelvük hunn volt* s beszédöket a rendes hunn tolmácsok jól megértették. A császár csak segélypénzt és ajándékokat ígért, ha az avarok a Kaukázus északi lejtőjén megtörik a birodalom ellenségeit. Az avar khagán szót fogadott s a *hunugurokat* vagyis onogorokat támadta meg legelőször, a *szabirokat* majdnem kiirtotta s az *utrigur* és *kutrigur* hunnokat is meghódolásra kényszerítette. Ezeknek harcos elemeivel gyarapodva megtámadta az *akatzirokat* s a *bolgárokat*. Végül a szláv *antok* ellenállását is leverte. A Duna torkolatánál újra sürgetett földet a császártól, ki Singidunum környékén azon területet ajánlotta föl nekik, a

melyet az Itáliába vándorolt *herulok* üresen hagytak, s mely a gepidák és langobardok területe közé esett.

A *langobardok* azóta, hogy Nagy Theoderich meghalt (526) s a keleti rómaiak megkezdték irtóháborújukat Itáliában a keleti gótok ellen (536), Justinianus foederatusaiként végleg kiszorították Pannoniából a gótokat és csakhamar veszedelmes versengést kezdtek a *gepidákkal* a régi hunn örökségért, főleg *Sirmium* vidékéért. E két harcias nép ellensúlyozására szeretne volna a császár az avarokat fölhasználni. De az avar khagán inkább *Kis-Scythiát* szállotta meg, a honnan könnyebben megtarthatta uralmát a hunn népek fölött és tovább terjeszthette a Kárpátok körül lakó *szlovénekre*, *vendekre*. A frankokkal is összeütközve, végül az *Elbét* állapították meg határukat a két birodalom között (564). Ezután tűnik föl az avarok élén az ifjú *Baján* khagán. Nem oly nagy, mint Attila, de nehezebb a helyzete is. Európa nyugati felét már szervezett erős germán államok zárták el előle s kincseket csak a keletrómai birodalomból meríthetett, a melyet majdnem négy évtizedes uralma alatt sokszor megsarcolt, földult, de a mely végül taktikájával súlyos csapásokat mért rá. Legelőször szövetkezett Alboin langobard királylyal s együtt leverték a gepidákat (567). *Gepidia megszűnt*, népe és területe az avaroké lett, Attila egykori székhelyét Baján foglalta el. A következő évben a langobardok Itáliába mentek és *Pannoniát* is átengedték az avaroknak, a kik így másodszor egyesítették a Duna—Tisza vidékét, az egész országot. Csupán *Sirmium* nem került mindjárt az avarok kezébe. Ezen erős várost gepida őrsége a keletrómaiak kezére játszotta és Baján csak Tiberius császár idejében (578—82) tudta elfoglalni, miután roppant *szlovén* tömeget zúdított át az Aldunán Moesiába és Thráciába. A császár végre lemondott *Sirmiumról* és megfizette a három utolsó évről elmaradt 240,000 aranyat, évi zsoldul 80,000 aranyat. Hogy népét erősítse, Baján a Volga mellékéről elhívta az ujgurok azon három törzsét, a melyektől a Var és Khun törzs csak egy emberöltővel előbb szakadt el, a *Tarniach*, *Kotzager* és *Zabender* törzset. A fordulat Baján sikereiben akkor állott be, a mikor vereséget

szenvedett az *adrianopolisi csatában* (587). Ekkor uralkodott az a Maurikios császár (582—602), a kinek Taktikáját Böls VI. Leo háromszáz évvel később a saját hadvezérei számára átiratta. Maurikios kitűnő hadvezére, Priskos, először a Bajántól fölízgatott szláv főnököket támadta meg az Aldunától északra. Muzsok „királyt”, ki éppen halotti tort ült s faluja népével holt részeg volt, rabszolgaságba hurcolta. Egy másik római vezér *bolgár* lovas csapatot vert szét, a melyet Baján a Volga mellől hívott a Dunához. E miatt Baján földulta *Singidunumot* s lakóseit Pannoniába hurcolta, aztán betört Dalmátiába, de visszatérőben Priskos az avarokat szétverte. A khagán nemsokára ismét Thráciában pusztított, a hol egy éjjel hét fiát ragadta el a *pestis*. Viminaciumnál átkelve a Dunán Priskos Bajánnak négy fiát, kik útját akarták állni, beleszorította a *mocsarakba*. A khagán öt nagy csatát vesztett és alig tudott átmenekülni a Tiszán. A rómaiak előcsapata szintén átkelt és *három gepida falu* népét, mely ittasan ünnepet ült, felkoncolta. Baján még egy csatát kísérelt meg s miután ezt is elvesztette, neve eltűnik a történelemből ugyanakkor, midőn Maurikios császárt Phokas lázadása trónjától és életétől megfosztotta. Phokas császár (602—10) békét ajánlott az avaroknak s újra fizette nekik az évi zsoldot, hogy minden erejét a perzsák ellen fordíthassa. Ez megmentette az avar birodalmat.

Még két századig jelentéktelen khagánok uralkodtak az avar népen, kiknek nevét sem jegyezték föl a frank hódításig. Még egy-két támadást kockáztatnak meg az avarok, aztán szűkebb telepeik védelmére nagy körsáncokat, *gyűrűket*, frank följegyzések szerint kilenc hringet építenek. Baján családjá 630-ban kihalt. A Pannoniába költözött *bolgárok* azt követelték, hogy a khagánt közülök válasszák, de az avarok leverték a lázadókat s az austrasiai frankok területére űzték, a hol Dagobert király nagyrészt felkoncoltatta őket, s csak kevesen jutottak el a kharinthiai *vendekhez*, kiket Samo frank kereskedő az elbei szlávokkal együtt már felszabadított az avar uralom alól. Heraklios császár (610—41) ez időben fogadta be az Odera és Visztula forrásvidékéről a szláv *horvátokat*

s az Elbe mellékéről a *szerbeket* határőrségül a Balkán félsziget északnyugati szélére.

Ugyanazon időtájban (635 k.) a keleteurópai hunn népek is elszakadtak az avaroktól Kuvrat bolgár fejedelem vezérlete alatt és szövetkeztek Herakliossal. Kuvrat halála után őt fia szétvált: a legidősebb meghódolt az altáji turkok és akatzirok ekkor kezdődő „kazár” birodalmának; a második fiú a bolgárok egy részével a turkok elől északra menekült s a Káma torkolatánál a Volga keleti mellékén megalapította *Nagy-Bolgárországot*, valamint a *hunugurok* egy része is ugyanakkor költözhetett Nagy-Magyarországba,¹ az előbbinek szomszédságába; Aszparuch a moesiai szlovénokat vetette uralma alá (678), hol ezután Duló dynastiája uralkodott az *aldunai bolgárokon*; a két utolsó fiú *Pannoniába* költözött az avarok közé.

Az avarokat alig egy századdal pannoniái honfoglalásuk után elszakadt alattvalóik úgy körülzárták, hogy nem igen mozdulhattak ki a mai Magyarország területéről. Csöndesek lettek az avarok, s a történeti emlékek az egész 8. században alig említik őket, csupán nyugat felé viszálykodnak olykor a bajorokkal a határ miatt, mely azelőtt az *Enns folyónál* volt, 700 körül pedig a bajorok terjeszkedése folytán visszaszorult a *Kahlenbergig* (Mons Cetius). Állítólag avar határvillongás pusztította el a régi *Laureacum* (Lorch) várost, az Enns fölött s ezzel hozták összefüggésbe később a passau püspökség kezdetét (737).

¹ Richárd dominikánusnak a pápához küldött jelentése szerint Julián magyar dominikánus 1236-ban *Nagy-Bolgárországnak* egy nagy városából egy ott lakó magyar asszony útbaigazításával két napi jársnyira megtalálta a magyarokat a *Nagy-Etil folyó* (Volga vagy Káma) partján. Mikor megtudták hogy ő is magyar, igen megörültek, körülvezették házról-házra, faluról-falura; kérdezősködtek keresztyén testvéreik királyáról, országáról, kikről köztük még régi hagyomány élt, de nem tudták, hova lettek. Nagy figyelemmel hallgatták, a mit a hitről mondott, mert *nyelvök teljességgel magyar volt* s megértették őt. Istent nem ismertek, de bálványuk sem volt, földet nem műveltek, lóhussal s más effélével éltek, kancatejet és vért ittak, lóban, fegyverben bővelkedtek s igen vitézek. Kiadása „A magy. honfoglalás kútfői” c. gyűjteményben „*De facto Ungarie Magne*” címmel.

Nagy Károly császárrá koronázása előtt Thassilo bajor herceg szövetségébe vonta az avarokat, kik e miatt már 788-ban három kisebb seregekkel vereséget szenvedtek a frankoktól. A khagán és vezére, a jogur, hiába küldtek követeket a worms-i gyűlésre. A következő év, 791 nyarán Nagy Károly a Duna jobb partján megjelent hadával a *Hunnhegy-nél* (Chunberg, Kahlenberg), dunai hajóhaddal kísérve, mely fölntartotta összeköttetését a balparti sereggel. Mig Károly fia Pippin itáliai seregével a „*sirmiumi félszigeten*“ foglalt el egy hringet, hol roppant sok kincset talált, azalatt Nagy Károly erős küzdelem árán vívta meg csatáját *Zeisenmurenál* (krónikáinkban cesumóri hunn csata), majd szintén elfoglalt egy avar gyűrűt s eljutott a Rába torkolatáig (Győr). A békepárt a szászoktól új harcra ösztökélt khagánt és jogurt megölte s Tudun személyében új khagánt választott, ki a kereszt-ség fölvetelére és hódolásra is kész volt. De Nagy Károly rosszul fogadta az avar követeket s 796-ban a Száva és a Duna mentén újra két sereget küldött az avarok földjére. Pippin a Tisznánál egyenesen a *khagánok gyűrűjét* kereste és el is foglalta, s kincseit 15 szekéren szállította Aachenbe a fogoly Tudunnal s előkelőivel együtt. „Addig szegények voltak a frankok, most meggazdagodtak“, írja Einhard. Tudun fölvette a keresztiséget és hűséget esküdött a frank királynak, de *országának csak keleti felét* kapta vissza hűbérül; *Pannoniát* Nagy Károly Bajorországához csatolta s egyházi tekintetben a Rábáig terjedő vidéket a passau püspökséghez, a Rábától Dráváig elterülő részt a salzburgi érsek, a Dráva és Száva közét az aquileiai patriarcha egyházmegyéjéhez csatolta. Az avarok még egyszer fegyvert ragadtak, betörték Bajorországba s Gerold grófot csapatával felkoncolták. Nagy Károly kedvelt sógorának megbosszulására négy évig (799—803) valóságos irtó háborút viselt az avarok ellen, végül Tudun vagy Zotan a frank-római császár elé veti magát s visszatér a keresztény hitre. A császár birtokába vette Pannoniát, felosztotta *Superiorra és Inferiorra* és mindegyik élére dux-ot rendelt. A frank uralom emléke mind máig megmaradt Sirmium vidékének híres hegynévében, a Fruska-goraban (Frenska-

gora, Frank-hegy), a melynek környékét a görögök *Franko-chorionnak*, Frank-vidéknek nevezték el.

A szlávok tömegesen csak az avarok nyomában tűnnek fel a Kárpátok övéin belül. Azelőtt készséges szolgálai az avaroknak, Nagy Károly sikerei után azonban már annyira vérszemet kapnak, hogy zaklatásaik miatt a *Vág-melléki avarok* keresztény khagánja Theodorus engedélyt kér a császártól a védettebb frank területen, *Carnuntum és Sabaria* közt való letelepedésre (805). Ugyanekkor vette föl Ábrahám khagán a keresztséget a *Fiskaha* (Fischa) folyónál. Einhard 811-ben a „hunnok“ és szlávok viszályainak lecsendesítésére küldött csapatokról szól. A föllázadt *Liudewdt* alsópannoniai dux ellen, ki talán Sisciában székel, Jámbor Lajos császár aacheni gyűlése 829-ben három sereget küldött ki, és csak három év múlva sikerült őt *Sisciából* kiugrasztani. Ez évben (822) emlitenek utoljára avar követséget. A verduni osztozáskor (843) „az avarok vagy hunnok országa“ Német Lajos birtokába került. A *Conversio* szerint ennek szerkesztésekor (871 k.) még laktak avarok Pannoniában; a 12. századi Viterbói Gottfried pedig arról tud, hogy a magyarok Pannoniában avarokat találtak és kiszorították őket.

Az *első morva főnök*, kinek nevét a történelem ismeri, Mojmir volt, ki a Morva völgyéből *Nyitrára* tört s innen elűzte Privinát. Miután ez fölvette a keresztséget, Német Lajos király 849 táján hűbérül neki adta Alsó-Pannonia egy részét a Sala (Szala) folyó mellékén, a hol Privina a folyóból képződött Pelissa (Balaton, blato = sár) tónál fölépítette szék-várát, *Mosaburgot* (Zalavár). Privina itt templomot építtetett Sz. Hadrianus vértanú (a zalavári apátság védőszentje) tiszteletére és még tizennégy más templomot Pécsen (Quinque Basilicae), Pettauban (Bettobia) stb. Privina után fia Kozel kormányozta 861-től a Szala mellékét.

Moraviában Mojmir utóda Rastiz, kit kisöccse *Szvatopluk* (Zwentibold) 871-ben békákba verve kiszolgáltatót Német Lajos királynak. Szvatoplukot nemsokára szintén fogva vitték Regensburgba, de azután a morva lázadás lecsillapítására hazaküldték. Otthon Szvatopluk a lázadás élére állt, az ellene

küldött német sereget felkoncolta s így kicsikarta a forchheimi egyességet, mely meghagyta őt a hercegségben (874). A német papokat a háború folyamán elűzte s meghívta Methodiust, a szláv liturgia apostolát. Ennek halála (885) után megint a szláv papokat kergette el, kik könyveikkel a bolgárokhoz menekültek. Szvatopluk Vastág Károly császártól hűbérül kapta *Pannonia nagy részét*, a melyet előbb Arnulf karinthisi és pannoniai herceg boszantására kétszer feldult (883, 884). E miatt Arnulf, már mint német király (887—99) Brazláv *alsópannoniai* szláv herceggel, ki szintén féltette drávántuli birtokát a morva „nagyfejedelemtől“, 892 júliusában betört Morvaországba s ugyanakkor egy félelmetes magyar lovas sereg is részt vett a pusztításban. Arnulf a következő évben ismét betört morva földre, 894-ben pedig meghalt a hatalmas morva nagyfejedelem. Három fia közt úgy osztotta el országát, hogy a legidősebb legyen a nagyfejedelem, egyszersmind lelkőkre kötötte az összetartást, melyet az összekötött vesszőcsomóhoz hasonlított. Fiai azonban egy év múlva meghasonlottak s országuk a magyarok prédája lett.

A Tisza vidékén fennmaradt szláv helynevek (Csongrád, stb.) ott is szláv lakosságra vallanak, mely azonban még nem volt egyesítve fejedelem uralma alatt. Nagy Alfréd angol-szász király († 901) azt írja, hogy Karinthisától keletre (az avar és pannon) pusztaságon túl Bolgárország fekszik; ez az adat tehát azt bizonyítaná, hogy a Tisza vidéke legalább a Marostól délre bolgár uralom alatt állott.

Priskos rhetor tudósítása a legelső hír, melyben európai író az *onogurokat* névszerint említi.¹ Ezek 457—670 között a Kuban mellékén, a Kertsi szoroshoz közel laktak. Ugyanott, a Bosporos Kimmerikos mellékén lakó hunnok királyáról,

¹ Egy salzburgi katakomba felirata szerint 477-ben az *ungarusok* Odovaker rugi királylyal, a gepidekkel, gótokkal és herulokkal Szent Maximust s 55 társát azon a helyen megölték. A 744-ben elhalt Luitprand langobard király sírkövén szintén előfordult az *Ungarus* név, a miről Paulus Diaconus tesz említést. (Mátyás Florián Akad. Értesítő 1898, 386. l.)

Muageres-ről beszél el Theophanés az 528. évnél olyasmit, a miért ő róla, mint az ősi vallás megvédelmezőjéről nevezhették el népét „magyer“-nak. A törökségnél és a mongoloknál kedvelt, gyakori személynév volt a Madsar név. A hunugor, onogur név továbbra is fennmaradt. Jordanes 550 táján azt írja, hogy a hunnok egy részét kutziagiroknak, más részét *savirok*-nak nevezik: a kutziagirok a Chersonesos mellett laknak, nyáron a pusztaságon legeltetik nyájaikat, télen a Pontusi tenger partjaira huzódnak; a *hunugurok* pedig onnan ismeretesek, hogy tőlük jön a menyétbőrökkel való kereskedés. Ugy látszik, a savirok itt azonosítva vannak a hunugurokkal, kiknek földjén keresztül jutnak el a menyétbőr-kereskedők a tengerparti görög városokba. Földrajzi elhelyezkedésükre világot vet Theophylaktos Simokatta adata is, a mely szerint az ogor népből kivált Uar és Khun törzs, a későbbi avar nép, 558-ban a Volga mögül előtörve először a *barsilt* támadta meg, aztán az *unnugurt*, *sabirt*, ezektől nyugatra pedig az *utrigurt*, *kutrigurt*, s végül a *bolgár népet* hódoltatta meg. Nyolcvan évvel utóbb Kuvrat bolgár fejedelem elszakadt az avaroktól (635 k.) s öt fia közül három megoszolva megalapította a kazár birodalmat, a volgai Nagy-Bolgárországot s az aldunai Bolgárországot, kettő pedig Pannoniába költözött az avarok közé (670 k.)

A hunugurok szintén ekkor hagyták el valószínűen a Kuban mellékét s költözött egy részök Nagy-Bulgária mellé *Nagy-Ungariába*, más részök pedig a Don és Dnjeper közé, a mely földet Konstantinos Porphyrogennetos szerint *Lebediának* nevezték el az első „turk“ törzs fejről, Lebediasról,¹ a 9. századi ravennai névtelen földrajzíró szerint pedig *Onogoriának*. Az Ural-Volga köze és Kuban melléke után ez a föld lett a *magyarok harmadik európai őshazája* mintegy másfél századra (670–830 k.). Legnagyobb hatással voltak itt a magyarokra a *kazárok*, kikről a Fekete tengert Kazár tengernek nevezték el. Öröklő királyuk a khagán, s helyet-

¹ *Lebed* talán azonos a Lewd, Elewd, *Elöd* névvel, a melyet krónikáink is említenek mint az egyik törzs fejét és a Szabolcs-Csák nemzetség őseit. Egy orosz tudós véleménye az, hogy Lebedia föld a dél-orosz pusztaságon gyakori *laboda* növényről vette a nevét.

tesé, főtisztje a bég. A főtörzs 10,000 lovast állított hadba s ehhez a fejedelem 7000 főnyi páncélos zsoldos hadat tartott. A király s a kazárok nagyobb része zsidó hitű, a többi mohammedán és kis részben pogány vagy keresztény. Télen két városukban laknak, tavasztól őszig pedig a mezőségen. A kazárok és magyarok közt Konstantinos szerint három évre *szövetség* jött létre közös ellenségek, a besenyő nép ellen. Ez a szövetség bizonyára hosszabb időn át tartott, mert a császár többször emlegeti s mindkét nép annyira megszokta, hogy még Etelközben is nagy hatást gyakorolt a magyarságra. A kazárok egy része, a *kabarok*, pártot ütöttek s legyőzve a turkokhoz (magyarokhoz) menekültek, kiket aztán — mind Konstantinos mondja — megtanítottak a kazárok nyelvére s „a mai napig is azon beszélnek, de a mellett birják a turk nyelvet is.“ Ez bizonyára csak tájszólásbeli változást jelent és nem a turk nyelvnek finn-urali átalakulását, a mire jobb alkalom volt az Irtis-Volga közt vögl szomszédságban eltöltött negyedfél századon át (Kr. u. 93—457). Hatással voltak a magyarokra a *bolgárok* is, kikkel egy részek északra költözött. A bolgárok közt a mohammedán vallás hódított. Királyuk „almus“, ki lovakat kapott adó fejében s a vám, az árak értékének tizede őt illette. Lovasságuk többnyire páncélos. Ivadékaik a mostani csuvasok s a magyar nyelvben fennmaradt török elemek a csuvashoz állnak legközelebb. Ezen összeköttetésre vonatkozik krónikáinkban az, hogy Hunor és Magor a Maeotisi ingoványokból kitörve Belár és az alán Dul népeit, fiait, leányait elrabolták (Belár—Bolgár, Dul—Dulo bolgár dynastia).

A negyedik európai őshaza *Atelkuzu* vagy Etelköz, Vízköz (830—895). A *besenyők* ugyanis kelet felől áttörtek a Donon, s ketté szakították a lebediai magyarságot. A nagyobb részt nyugat felé szorítják, míg a kisebbik rész visszavonul a Kuban felé, majd átkel a derbendi kapun *Persióba*, helyesebben a perzsa uralom alá tartozó örmény felföldre, az Araxes és Kur folyók közt fekvő Udi tartományba, a honnan Konstantinos szerint ezek a „*sabartoi asphaloi*“ vagyis „erős szavartik“ (= fekete fiak) még az ő idejében is állandó

összeköttetésben voltak a pannoniai turkokkal. Erre vonatkozik Kézai adata, hogy a magyarok testvérei még ma is Persisben laknak; sőt e helyre vonatkoztatva érthetőbb krónikáink azon hagyománya is, hogy Hunor és Magor atyja Nimrót Evilát földjén és Persisben lakott s fiai innen jutottak el a Maeotishoz.¹ A besenyő támadás idejére fontos az, hogy a kazárok 835-ben építették föl a besenyők megújuló beütései ellen Sarkel várát a Don balpartján. Kevéssel ezelőtt érkeztek a turk magyarok Atel-kuzu-be (Atel, Atil, Etil, Etel, Til, nagy víz, a milyen a Volga, Don stb. neve a turk-fajta népek nyelvén; kuzu = köz-ö), a *Varuch* (Bug), *Kuba*, *Trullos*, *Pruth* és *Szereth* folyók közébe. Innen segítették a magyarok a bolgárokat macedon foglyaik ellen az *alsó Dunánál* (839), s itt találkoztak Konstantinnal, t. i. Sz. Cyrillel (861). Az etelközi magyarokra vonatkoznak az arab földrajzirók tudósításai. Szerintök a magyar török fajta nép. Fejedelmök 20,000 lovassal indul háborúba. Földjük kiterjedt. Télviz idején a nagy folyók közelébe húzódnak s partjain halásznak. Sok szántóföldjük van. Uralkodnak a szomszéd *szláv népeken* és nehéz adókkal terhelik őket. Foglyaikat *Kherson* görög kikötőben adják el vagy velök műveltetik földjeiket. A szláv foglyok nyelve hatással kezdett lenni a magyarra. A szlávok ellen viselt hadjáratok emléke megmaradt Nestor orosz krónikájában, s *kiói csata* nevén a magyar krónikai hagyományban is. Az etelközi magyarok hadviselés-módját írta le VI. Leo császár a turkok neve alatt, miután szövetkezett velük Simeon *bolgár* cár (888—927) ellen, ki Macedóniában megtorolta a „rómaiakon“ kereskedők zsarolásait. A szövetséges turkok Árpád fiának Liuntinnak vezérlete alatt jelentek meg bolgár földön, a Dunán görög hajókkal átkeltek és pusztításhoz fogtak. Simeon békét kötött a császárral s egész erejével a turkok ellen fordult. Az összes pusztai népek közt a bolgár volt az egyetlen, mely hadi rendre és vitézségre a magyarokhoz volt hasonlítható. Mégis

¹ Thury József: A magyaroknak „Szavarti-aszfali“ neve. Századok 1896.

a magyarok három csatában győztek, megszállják *Preslavot*, a királyi székhelyt (a régi Marcianopolis helyén), sőt magát Simeont is ostrom alá veszik *Silistriában*, aztán hazatérnek.¹ Simeon a *besenyőkkel* szövetségre lép és egyszerre törnek Etelközre, éppen mikor a magyarság java távol van. De azért az otthon maradtak is keményen küzdöttek, mert a győztes bolgárok közül 20,000-en estek el. A besenyők segítségével döntötte el a győzelmet, azért Etelköz az ő kezükben maradt.

A magyarok már 892-ben végigszárguldottak a Tisza-Duna vidékén, mikor Arnulf német király hívására *Morvaországba* törtek. Aztán meghalt Szvatopluk (894) s a magyarok átkelve a Dunán elpusztítják egész *Pannoniát*. Arnulf és Szvatopluk fiai kibékültek. Egy év múlva a fiúk közt viszály támadt s a magyarok Mojmir nagyfejedelmet segítették, míg az ifjabb Szvatopluk a németekhez fordult segítségért. Ennek következménye az lett, hogy *a magyarok a morva hercegséget és Pannoniát elfoglalták*. A morvák csakhamar alkalmazkodtak, magyar szokásokat vettek föl, s mint a bajor püspökök írták Rómába, „megnyirták álkeresztény fejöket.“ Pannonia végleges elfoglalása 899 elejére tehető, mert ezen év nyarán történik a nagy betörés Olaszországba. Ugyanakkor *Nyitra vidéke* is meghódolt, mert 900-ban a Duna mindkét partján előnyomulnak a magyarok Bajorországba. Liutprand szerint a turkok nemzete „igen nehéz átjárású gyepükkel, melyeket *clusaknak* nevez a nép, volt elválasztva tőlünk, úgyhogy sem nyugatra, sem délre nem járhatott ki. Arnulf volt az, ki őket Európa veszedelmére kieresztette. Ezért szörnyű betegséggel lakolt, mert apró férgek ették meg.“

Hogy a *honfoglalás* miképpen ment végbe, erről hiteles adataink nincsenek, csak *mondáink* a magyarországi krónikákban, a melyek *kétszer* is beszélnek a magyarok bejöveteléről: a hunn történet végén s a magyar történet elején. Szerintök Krumheld csatája után *Pannonia tíz éven át* király nélkül maradt és csak *szlávok* (tótok), *görögök*, *bolgárok* és

¹ A bolgár-magyar háború évét Salamon és Pauler 895-re, Mátyás Flórián 888-ra teszi. (Századok 1883. Akadémiai Értek. 1898).

oláh jövevények laktak benne. Végre Szvatoplug fejedelem, Marót fia, támadt Lengyelországban, ki *bolgárokon és morvák*on uralkodott, s a *hunnok* kiirtása után Pannoniát is kezdte kormányozni. Ezt a Szvatoplugot a magyarok Erdély és a Hung folyó felől jöve Tata mellett *Bánhidánál* egész seregével együtt megölték és így kezdtek uralkodni Pannonián. Némelyek azt is mondják, hogy a magyarok második bejövetele idejében nem Szvatoplugot, hanem Marót találták Pannónia fejedelmének. Ez azért van, mert Marót volt névszerint a főbbvaló, de vénségtől megtörve *Veszprém várában* nyugodott és midőn meghallotta fia szerencsétlenségét, a fájdalom miatt hirtelen meghalt, fia pedig új volt az uralomban. — Az Ur megtestesülésének 677. esztendejében, száz évvel Attila király halála után a magyarok, mint közönségesen nevezik őket, vagyis a *hunnok*, deákul *ungarok* újra betörték Pannoniába. Átmenve a *besenyők*, *fehér kunok* birodalmán, *Susdalon* és *Kió városán*, átkeltek a nagy hegységen. Itt egy tartományba értek, hol számtalan sok sast láttak és a sasok miatt nem maradhattak meg ott, mert azok mint a legyek lecsaptak a fákról és megették marháikat s lovaikat. Ismét három hónapon át leszálltak a hegyeken s eljutottak Magyarország véghelyére, *Erdélybe*. Álmost itt megölték. Köcsid (Kusid) kémül kiküldve megjelent Szvatoplug hercegnél s előadta neki jövetele célját. Szvatoplug nagyon megörült, mert azt hitte, hogy *paraszrok* érkeznek az ő földjének művelésére. Megajándékozta a követet, ki megtöltötte a Duna vizéből kulacsát, perjefűvel a tömlőjét, s fekete földet is vett magához. Megérkezve övéihez, megizlelték mindezt, s megtudták, mily jó a föld, édes a vize, füves a mezeje. Árpád pedig a Duna vizével megtöltve kürtjét, kérte Istent, hogy adja nekik e földet örökre. A magyarok háromszor *Deust* kiáltották (Désnél!), aztán visszaküldték a követet a herceghez és küldtek neki földjeért nagy lovat arabiai aranyos nyereggel és aranyos fékkel. A herceg még jobban megörült, azt híván, hogy *telepesek*, bérlők módjára küldték azt a földért. A követ pedig földet, fűvet és vizet kért a hercegtől, ki mosolyogva azt válaszolta, hogy ezért az ajándékért legyen nekik,

a mennyit akarnak. Árpád ezalatt a hét vezérrel bejött *Pannoniába*. A herceghez más követet küldtek azzal az üzenettel, hogy ne maradjon az országban, mert a földet megvették lovon, a füvet féken, a vizet nyergen. A herceg gyorsan összeszedte seregét s a magyarok elé ment, kik közel jöttek a Dunához és egy szép mezőn hajnalban megütköztek. Futásnak eredt a herceg s a magyaroktól űzve a *Dunába* ugrott és oda veszett. Az Ur visszaadta a magyaroknak Pannoniát. Árpád a *Nóé-hegyen* Fehérvár mellett ütött tábornak és ez az első hely, melyet Árpád magának Pannoniában kiválasztott.

Anonymus sokkal többet mond a honfoglalásról. Leírja a magyarok útját Scitiából Susdalon, Kieven, Halicson át Pannoniába; közben Kiev ostromát s a *hét kun vezér* csatlakozását és azt, hogy a halicsi fejedelem 3000 parasztot küldött előre, hogy utat vágjanak a *Havas-erdőn* át Ung vidékéig. Ugy a kievi, mint a halicsi fejedelem leírja az itt levő országot és lakóit. Szerintök Attila után a római fejedelmek foglalták el *Pannoniát* a Dunáig s ide helyezték pásztoraikat, azért a földet pascua Romanorumnak nevezték (így nevezi Odo de Diogilo 12. századi francia apát útleírása is). A Duna és Tisza közét Kean, Bolgárország nagyfejedelme, Szalán herceg nagyatyja foglalta el a lengyel és rutén határig, s *bolgárokkal, szlávokkal* telepítette be. Tiszától az Igfon erdőig és Marostól a Szamosig Marót herceg szállta meg a földet, s onnek unokája Mén-Marót, kinek sok a kedvese és *kazár* a neje. A Marostól Orsováig terjedő földet Glád herceg foglalta el, ki Viddin várából jött ide, a kunok segítették és sarjadéka Ahtum. Erdélyben Gyeló herceg uralkodik *oláhokon és szlávokon*. Garamtól a morva folyóig a *cseh* herceg kegyelméből Zobor nyitrai herceg parancsol. Szvatoplukról nincs említés. Jó szóval és fenyegetéssel szerzi meg Árpád a Zagyváig eső területet és a Nyírséget. Csatáról, melyben a fővezér is részt vett volna, sokáig nincs szó; annál több a lakomázás, az áldomás, mely eltart egész hétig és majd mindennap lerészegednek. Tornajátékok folynak le Árpád színe előtt. A mint egy darab földet elfoglalnak, Árpád mindjárt adományul ráruházza vitézeire. Előbbre valók a kun vezérek s csak

utánuk kap földet a hét magyar vezér. Az alpári csatában Lél harsogtatja kürtjét és Bulcs tartja a zászlót — a valóságban hatvan évvel később szerepelnek az augsburgi csatában. *A honfoglalás sorrendje* a következő: a Felső-Tisza jobb parti vidéke a Bodroig, majd a Sajóig, aztán a Nyírség a Meszes hegységig, a meszesi kapukig, s Erdély, mint Tötöm (Tuhutum) foglalása; a Közép-Tisza jobbparti melléke a Zagyváig, a Duna balparti vidéke Nógrádtól a morváig, a Duna-Tisza köze Titelig, a Temes vidéke Orsováig, a Dunántuli vidék és utoljára Biharország, amelyet Mén-Marót haláláig megtarthatott, miután kis leányát nőül adta Árpád fiának Zultának. Azt a helyt, a hol mindent elrendeztek, a magyarok *Szerinek* nevezték, mert ott tőnek szert, sort az ország minden dolgában“ (Pusztá-Szermondája).

A törzsek elhelyezkedésére nézve Konstantinos csak annyit mond, hogy „az Aldunán túl esik a turkok lakóhelye, melyet az ott folyó folyamok szerint neveznek. Ezek a folyók a következők: első a *Temes*, második a *Tutész* (Béga?), harmadik a *Maros*, negyedik a *Körös* és ismét más folyó a *Tisza*“. A turkok „kelet felé a *bolgárokkal határosak*, kiktől elválasztja őket a Duna. Turkia kezdete táján van Traján császár hidja s attól három napi járásra Belgrád“. Azt is mondja, hogy a turkok a Szávaig laknak s a horvátokkal a hegyeknél határosak. Ebből azonban nem következik, hogy a megnevezett folyók választóvonalak voltak az egyes törzsek között. Sőt egy újabb szerencsés rekonstrukció egyenesen azon általános megfigyelésre mutat rá, hogy egy-egy magyar törzs a folyónak mindkét partját megszállotta, mert szívesen halászott.¹ *Bölcs Leo* leírása szerint a turkok a csata napjáig *ágak és nemek szerint* szétoszolva tanyáztak.

¹ Hóman Bálint: A honfoglaló törzsek megtelepedése. Turul 1912. 89—114. 1. Érdekes analógiák: az Árpád nemzetség szállásbirtokai Csepel-sziget körül a Duna két partján húzódó Sárvizek közt terültek el s ugyanítt kétparti helyzetet foglalt el Fejérvármegye, melynek solti része csak a 15. század végén kezdett különválni; az Abák birtokai Ujvármegyében s maga a megye is a Tisza két partján feküdtek; a Csánád nemzetség birtokai, melynek törzsét Ajtony javai alkották és Marosvármegye (Csánád vm.) a Maros jobb- és balpartján terültek el. Ilyen a Dráva melletti magyar megyék áttérjedése is a jobbpartra.

nak. Konstantinos a besenyőkről azt mondja, hogy nyolc kerületük, t. i. a nyolc törzs területe negyven részre oszlik. Állatenyésztő népnél érthető az is, hogy az egyes törzsek egymástól távolabb jókora területet szállottak meg s ezen belül a nemzetségek megint külön tanyáztak. Ilyformán kell tehát a magyar törzsek megszállását is elgondolnunk. A megszállásra vonatkozó adatokra nézve Anonymus eltért a magyar krónikák közös forrásától. Eltért már a honfoglaló vezérek megnevezésében is. E vezérek és ivadékaik a magyar krónikák közös forrásában, a

Krónikában :

Árpád,	Zabolch,	Lel,	Ver-Bulch,	Urs-ur,	Cund,	Jula
	⏟	⏟				
	Chak	Zuard				

Anonymusnál :

Almus,	Eleud,	Huba,	Tosu,	Ound,	Cundu,	Tuhutum,
⏟	⏟	⏟	⏟	⏟	⏟	⏟
Árpád	Zobolsu	Zemera	Lelu	Ete	Curzan	Horca
	⏟			⏟		⏟
	Chak			Calan, Colosoy		Gyvla, Zombor, Moglout

A Krónikában és Anonymusnál levő névsor különbségeinek gondosabb vizsgálata rávezet, hogy egyik sem megbízható. Csupán a legelső vezér, *Árpád* igazolható történelmileg, mint honfoglaló. *Lél* és *Bulcs* két emberöltővel később vezérkednek Árpád unokájával egyidőben. *Szabolcs* és *Örsur* (Urs-ur) nevét egykorú források nem említik. *Kundu* (Köndő, Kende) és *Gyula* a régi fővezéri és főbirói méltóság megszemélyesítői. Anonymus okoskodása többnyire az apákat szerepelteti s még nagyobb hibába esett, mikor Bulcsot, ki mint karchas = harka (v. ö. Tuhutum fia Horca) Konstantinos császártól ismert törzsfőnök volt, atyjával Bogáttal együtt az egyszerű vitézek közt említi. Örs-urat apjával Ócsáddal (Ousad) együtt szerepelteti ugyan, de a *kun* vezérek közt. Lélnék és Szabolcsnak az Árpád-családból szerzett őst, midőn amannak atyjává megtette Taksony fejedelem unokatestvérét és Lél kortársát, *Tast*, emezévé pedig a Krónikában Álmos apjaként megnevezett *Elődöt*. Többi vezéreit, *Hubát* és *Óndot* családi hagyományokból merítette.

Krónikáink éppen annak a két vidéknek *megszállását* nem említik, amelyeknek lakott voltát az egyetlen egykorú külföldi kuttő, Konstantinos igazolja, t. i. a Körös—Maros—Duna közének és a Szerémségnek megszállását. A *krónikák szerint* Árpád a Nóé hegyen, a későbbi Székesfehérvárnál szállott meg, Szabolcs pedig innen nem messze, az egyik utódáról elnevezett Csákvárnál, Lél Galgócnál, Vérbulcs a Balatonnál, Örs a Sajónál, Könd a Nyírségben, Gyula Erdélyben. „A származásra egyenlő többi nemzetség szintén tetszése szerint foglalt helyet és szállást.” *Anonymus szerint* Árpád a Csepelszigetet veszi birtokába. Előd a Vértes alját, Könd a Pilis alját, Huba Nyitrát, Tas a régi Fejérvármegye solti részét és Szabolccsal együtt a Nyírséget, Ónd a Tisza vidékét Csongráddal, Tötöm (Tuhutum, Tötöny, Téteny) Erdélyt foglalja le. *Kún* vezérek kapják a Tarcal folyótól a Mátra hegyig terjedő területet (Ketel, Böngyér, Ócsád, Edő, Edömér), Komárom vidékét (Ketel), a tolnai Szekcsőt és fejérmegyei Vajtát (Ete, Bajta).

A Krónikában és Anonymusnál fennmaradt családi hagyományok s a történeti adatok kombinálásával a magyar törzsek megszállását legvalószínűbben a következőleg rekonstruálhatjuk:¹

A források egybehangzó tanúsága szerint *Árpád törzse* és nemzetsége a *Csepelszigeten és körülötte* a későbbi Fejérvármegye területén a Duna két partján szállt meg. E területen Jutas, Solt, Tas, Taksony, Tevel és Vál helységek az Árpád-család tagjainak nevét tartották fenn. A Duna két partján folyó Sárvizek közt terült el Árpád nemzetségének birtoka. A magyarságtól még nem lakott Erdély és erdős Kárpát-öv leszámításával fennmaradó országnak Csepelsziget tette a közepét. De ugyancsak Fejérvármegye területén a Csák-nemzetség birtoka nem jelentheti egy második törzs megszállását, hanem azt, hogy a Csákok nemzetsége Árpád törzséhez tartozott. Csak e nemzetség büszke hagyományai tették meg a nemzetség őseit „elődjét” valóságos törzsfőnek. Anonymus fokozza a tévedést, midőn Árpád törzsének központi területére még két más törzset is telepít (Könd, Tas), összesen tehát négy törzset szorít össze

¹ Hóman főntebb idézett tanulmánya alapján. Turul 1912. 92 stb. I.

kis helyen, míg az ország többi területe mind csupán három magyar törzs (Huba, Ónd, Tötöm) és a kúnok közt oszlott volna meg. Tas törzse Tas falu miatt kerül ide. Korszán Georgios Monachosnál a turkok vezére akkor, amikor Konstantinosnál Liuntin, Árpád fia, szerepel vezérként a bolgár hadjáratban. A kettő talán azonos. Korszán atyjává Anonymus megtette Kendét, Köndöt, a régi fejedelmet, a kitől a Kaplyon gyökeres nemzetség származtatta magát. Lehet, hogy az Anonymusnál fennmaradt hagyomány az Árpád-család és más törzsbeliek összeházasodásának, leányági leszármazásoknak emlékét őrzi.

A hét magyar törzs közül egy a csallóközi Duna két partján telepedett meg, ahol a későbbi Esztergom, Komárom vármegyék terültek el. A törzs feje 955 előtt Lél volt s talán az ő előde az a Szalárd (Zoárd, Szavárd), a ki 924-ben Olaszországba vezetett hadat. Ebből a törzsből támadt két nevezetesebb nemzetség, a melyek egy-egy honfoglaló hőst tartottak ősöknek: a Szemere-nemzetség Hubát, a Szavárd-nemzetség pedig Lélt. Az utóbbi nemzetség valamiféle rokoni kapcsolatba került a fejedelmi családdal, mert Anonymus szerint Szavárd, Huba honfoglaló társa, fia volt Höleknek (Hulec), Árpád nagybátyjának, a kit Konstantinos Jelech néven Árpád fiáként említ.

A Krónika szerint *Vér-Bulcsu* vezér a maga törzsével a *Balaton mentén*, a későbbi Zalavármegye vidékén telepedett le. Anonymus Bulcsut Bogát fiának tartja, de nem tekinti a hét honfoglaló vezér egyikének, szállását sem említi. Konstantinos szerint Bulcsu *karchas*, Kál fia, 949-ben a bizanci udvarnál járt, s görög és szláv források szerint meg is keresztelkedett, a nyugati források szerint pedig Cambray vidékén kalandozott, 955-ben Lélel együtt német fogságba és akasztófára került. Bogát 921-ben Dursac-kal vezetett hadat Olaszországba és Veronát ostromolta. Bulcstól származtatta magát a *Lád- vagy Vérbulcsu-nemzetség*, a melynek birtokai éppen a Balaton vidékén terültek el. Zalamegyében tiz Kál község volt. Bulcs nevét több somogyi és zalai falu neve őrizte. *Bogát* neve is Somogy egyik falujának nevében élt. Valószínűnek vehetjük föl tehát, hogy a harmadik törzs, a melynek fejei a

10. században az egyik főbirói, karchasi méltóságot viselték, a későbbi Zala, Somogy és Veszprém vármegyék területén telepedett le. Erre mentek át az Olasz- és Görögország felé vivő hadiútak. Koppány somogyi vezér ennek a törzsnek lehetett a feje.

A *negyedik törzs a Dráva torkolata körül* szállott meg a későbbi Baranya, Valkó, Pozsega és Bodrog vármegyék területén. A Krónika erről nem szól, de Anonymus szerint Pozsega és Valkó várát Zágrábbal Botond foglalta el, ebben Lél és Bulcs segítették, valamint a Bolgár-Fejérvár (Belgrád) elleni harcban is, amikor Botond atyja, Árpád nagybátyja, Kölpöny (Kulpun) Bodrogvár vidékén kapott birtokokat. Hogy a Szerémségtől a horvát hegyekig szintén voltak megszállva magyarok, erről Konstantinos tanuskodik. A *Botond-nemzetség* Bács- és Valkó megyében volt birtokos. Kulpun nevét őrzi Kölpény—Kupinova falu a Szávánál. Baranya és Valkó vármegye területén ősi birtokú volt a Kán (Kean) *nemzetség* is, a melynek tagjai későbbi erdélyi szereplésök következtében az Erdélybe helyezett Gyula törzsfő utódainak tartották magukat.

Anonymus szerint *Ónd* (Ound), kitől a *Bár-* (Boor, Baár) *Kalán-nemzetség* származik, Csongrád vidékén telepedett le. E nemzetség nevezetes tagja Anonymus kortársa, Kalán pécsi püspök, s a nemzetség birtokai a Közép-Tisza két partján terültek el, a *Körös-torkolata vidékén*. Ehhez a törzshöz tartozott a Körös-Berettyó szögén ősi birtokos *Barsa-nemzetség* is. Az alföldi homokos, szikes területek üresen maradtak, míg a kúnokat oda nem telepítették.

A *kabarok törzse a Mátra alján*, a későbbi Ujvár és Borsod vármegyék vidékén, a *Tisza két partján* telepedett le. A Konstantinos említette három nem első családaiul talán az *Abák, Őrös-urak és Miskolcok* ősei tekintendők. Népök ivadéka a mai *palócok*, a kiket Anonymus a Szent Lászlótól letelepített kúnokkal tévesztett össze s ezek csatlakozását a honfoglalás előtti időbe vitte vissza, a minthogy a kabarok csakugyan akkor csatlakoztak. Az *Aba-nemzetséget* a Krónika szintén Ed- és Edömértől származtatja, mint Anonymus, de míg ez kúnoknak tartja, addig amaz Csabának egy chorozmin nőtől született fiaul szerepelteti őket. Az *Abák* birtokai a Tisza

mindkét partjára kiterjedtek, ahol Szolnok- és Ujvármegye is kétparti helyzetet foglaltak el. E kabar területtel határos az Anonymusnál leírt Mén-Marót-féle kazár birodalom. Az Örös-ur (Urs-ur) nemzetség ősi birtokai a Sajó és Eger víz közt terültek el, nevét pedig Sajó-Örös falu őrzi. Miskolc vidékét Anonymus szerint Bors kún vezér utódai birják. Ezek voltak a kabar Miskolc-nemzetség tagjai, kik közt Csaba, Füle s más ily híresebb nevek is szerepeltek.

Könd(ö) törzsét teszi a Krónika a *Nyírség vidékére*, a *Szamos mellé* s Könd fiának mondja Köcsidet (Kusid) és Kopjánt (Kupian). Anonymus szerint a honfoglaló itt Tötömmel együtt Szabolcs és Tas, mert Szabolcsvár és a megyebeli Tas falu reájuk emlékeztetett. Tötöm először a Szamos vidékére telepedett és csak később Szent István alatt nyomult át nemzetsége e völgyön fölfelé a meszesi kapun, az ország határán Erdélybe, Kolozsvár és Torda felé. Tötöm egyik vitéze Agmánd (Ogmand). A régi fővezéri méltóságról (kende) elnevezett Könd fia Kopján a *Kaplyon-nemzetség* őse, e nemzetség birtokai pedig a Szamos két partján terültek el a későbbi Szatmár vármegyében. A Tötömtől származtatott Gyula-Zsombor (Maglót)-nemzetség birtokai Belső-Szolnok és Doboka, az *Agmánd-nemé* Belső-Szolnok és Kolozs vármegyékben terültek el. Lebed kendének Konstantinostól említett kazár házasságával függhet össze az a tény, hogy böszőrmény vagyis muzulmán izmaeliták, tulajdonképen *kazárok* is csatlakoztak e kende törzséhez a későbbi Szabolcs és Bihar vármegyékben. Bihar vármegye nem tartozott a honfoglaló törzsektől megszállott területekhez, azért az Árpádház családi birtokává lett. A *bihari és békési területek* csak az Árpádház kihaltával kezdenek kelet felől jobban benépesedni. Békés vármegye egy része mégis ősfoglalású föld, az Ónd törzséhez tartozó Barsa-nemzetség birtokai túlnyomóan itt voltak, s itt volt annak a pogányságnak fészke, amelynek vezetője Váta úr szintén békési nemes, kórogyi birtokos.

A *nyolcadik magyar törzset* arra a területre kell helyeznünk, amelyet krónikáink kifelejtettek, de amelynek megszállásáról hiteles egykorú forrás szól, t. i. Konstantinos, akinek

tanúsága szerint a *Köröstől délre a Maros két partján* kétségkívül lakott magyar törzs. A Szent Gellért legendának 10. fejezete *Ajtonyról* (Achtum) mondja, hogy Viddinben keresztelkedett meg és *Marosvárott* lakott, birtokai a Köröstől *Erdélyig, Szörényig* terjedtek. A krónika egyáltalán nem említi Ajtonyt, Anonymus pedig Ohtumot a bolgár Glád herceg ivadékanak tartja, aki tehát ősenek legyőzetése után is úr maradt volna éppen azon a területen, ahol Konstantinos szerint magyarok laktak. Az igazság ezen egykorú forrás és a Szent Gellért-legenda részén van, s belőlük következik, hogy a Szent István-kori Ajtony feje volt annak a magyar törzsnek, amelyik a Maros két partján elterülő nagy vidéken szállott meg. Ajtony birtokai Csanád nemzetségére szállottak, s a Maros két partján feküdtek; Ajtony nevét megőrizte Aradvármegyében Ajtonymonostora, Krassóban Ajtony falu.

A magyar törzsek ezen elhelyezésével összhangban van az, hogy éppen az egyes törzsek területén keletkezett *vármegyék* kétparti fekvésűek, hogy a *püspökségeket* Szent István nagyjában az egyes törzsek területének megfelelően szervezte,¹ s hogy a nyolc magyar *nyelvjárás* területe közül hat összeszik ugyanannyi magyar törzs területével. Nem tartoztak a honfoglaló magyarok megszállta területhez az északnyugati Felvidék s az északkeleti Kárpátok, továbbá Erdély, a szörényi hegyvidék, a Dráva-Száva közének hegyes nyugati része és Zala-, Vas- meg Sopronvármegye nyugati hegyes széle. A lakatlan erdős hegységek és a gyepükkel, kapukkal elzárt országhatár közt húzódtak a néha több napi járó földre kiterjedő *gyepüelvék*.² De azért a gyepüelvék és lakatlan hegységek, mocsarak és homokos, szikes területek leszámításával is bőséges volt a megszállott terület a nyolc törzs számára. Az arab írók szerint ugyanis a magyar fejedelem 20,000 fegy-

¹ Az erdélyi püspökség Könd törzsének területén keletkezett, törzsbirtokai Szatmár és Ugocsa vármegyékben feküdtek, első székhelyei pedig Tasnád és Kolozsvár voltak. Karácsonyi: A honfoglalás és Erdély 19. l. U. a. a Szent István király élete. 35. l.

² Karácsonyi, Századok 1901, 1039. stb. l. Tagányi, Magyar Nyelv 1913, 97. stb. l.

verest küldhetett harcba. Ugyanennyi idősebb, honnmaradó, honvédő harcost, összesen tehát 40,000 főnyi fegyveres férfit föltételezve, ennek megfelelően ötszörannyi szabad családtagot, vagyis 200,000 szabad magyart és kabart vehetünk fel 300,000 főnyi szolgálával. Ebből a számból egy-egy törzs területére átlag 63,000 szabad és szolga népesség jutott, a mi egyetlen későbbi vármegyére is vajmi kevés. Krónikáink a hét magyar törzsre 210,000 és 108 nemzetségre 216,000 fegyverest számítottak, tehát körülbelül ugyanannyit, a mennyi valószínűleg a szabad magyarok és kabarok összes száma volt. Egy magyar törzsre tehát átlag 30,000, egy nemzetségre 2000 főt vettek föl.¹

Az elhelyezkedés módja *strategiailag* egészen tervszerűnek látszik. Középen volt a fejedelmi törzs, s vele szemben a Tiszánál Önd vezér népe tanyázott, a nemzeti ellenzék törzse, amelyből idővel Váta, Bánk bán s a Barsa nembeli Kopasz nádor került ki. Németország felé Lél törzse, Olaszország felé Vérbulcsé, a szerbek, görögök és bolgárok ellen Botond² és Ajtony törzse, a keleti népek, besenyők stb. ellen Őrs-ur és Könd törzse őrizte a hadi utakat és kapukat.

A magyarok mint onujgurok, onugurok, hunugorok, hungarok, ungarok, magyarok, madsarok, turkok, stb. sok földet bejártak, *sok néppel és sokféle művelődéssel megismertek az Orkhon, Irtis, Volga, Kuban, Don, az etelközi öt folyó s a Tisza-Duna melléki hazákban.* Mindenütt kereshetjük a milieu és race, a föld- és néprajzi tényezők hatásait. Bizonyára *a kalandozások is* gyakoroltak értelmi és erkölcsi hatást a magyarokra, mikor ezek nyugat és délkelet felé műveltebb keresztény népeket, városi életet és szokásokat láttak.

¹ A honfoglalók számát a Krónika forrásában akkor állapították meg, amikor 72 vármegye volt. Ha minden vármegye zászlóaljára 3000 harcost számítottak, akkor is megkapták a 216,000 főnyi létszámot.

² Hóman elmélete, mely Botond törzsét — mint főntebb láttuk (80. l.) — a Dráva-torkolat vidékére települtnek véli, és Marcali elmélete, amely szerint a Botond-monda egy német jövevény körül képződött (40. l.), úgy egyeztethető össze, hogy a Dráva körül csakugyan telepedett le egy honfoglaló magyar törzs, de ennek Botond nevű nemzetsége, mely magát a 12. században már törzsökös magyarnak, s őstét honfoglaló hősnek hirdette, tulajdonképpen jövevény nemzetség volt.

Legelső kalandozásuk *Lombardiába* vezette a magyarokat Paviáig és Velencébe (899—900), a következő évben ismét Karintiába. Majd nyugat felé törtek az Enns vidékére (900, 904, 907), sőt messzebb a *Bajor-hercegség* nyugati részén is diadalt arattak a Lech vizénél, Augsburgnál (910), de csakhamar vereséget szenvedtek az Innél (913).

Közben északnyugat felé is kalandoztak a *Szász-hercegségben* (906, 908), aztán a középső Rajna felé (909, 911), és Fuldánál (915), majd a Rajnát délen megkerülve Metznél (917). A Szász-hercegség területére tett kalandozásokban legmesszebb jutottak a magyarok *Bremenig*, hol az Északi-tengert látták meg (918), tovább aztán már csak kisebb sikerek és vereségek következtek a szász földön (919, 924, 933, 937, 938).

Az északon tapasztalt fordulat inkább délre terelte a kalandozó magyar hadakat. A középső nyugati irányban híres volt a *st. galleni táborozás* és ennek folytatása a francia *Champagneig* (926). Valamivel hamarabb megkezdődött a kalandozás újra *Lombardiába* (921) és tovább *Apuliába*, visszajövet Rómába (922—923). Majd megint Lombardiába törnek s Ivreán, az Alpokon át eljutnak *Tolosáig* Aquitániába (924). Még messzebb jutottak itt egészen az *aquitániai tengerig* 937-ben, majd Itálián, Róma vidékén át *Spanyolország* északkeleti részéig (942), ismét délre *Otrantóig*, Italia legdélekeletibb sarkáig (946), aztán Lombardián keresztül újra Aquitániába (951) és a legnagyobb körutat az augsburgi vereség előtt tették meg: Wormson át a *belga tengerparti vidékig* s innen délkelet felé Lombardián át haza (954).

A szászországi riadei vereség után kezdődik a magyarok kalandozása Bolgárországon át *Konstantinápoly felé* (934, 943), csellel itt is meglepték őket és mészárolták (958, 961), ellenben csekély erővel is sikert arattak *Thessalonikénél* (965 k.). Liutprand szerint ez időtájban a keletrómai birodalom állapota az, hogy a saracenusok megszállva tartják a tengert, a turkok, magyarok pedig a szárazföldet. Ezek közül egyes csapatok elszegődtek Konstantinápolyba testőrökül, mások letelepedtek pl. a *Vardar és Ochrida vidékén* egy 11.

századi oklevél és Komnen Anna szerint. Anonymus is tud róla, hogy Szovárd (Zuard) és Kadocsa „meghódították az egész vidéket *Durrazzo várostól a rác földig*. És Szovárd azon a földön vett feleséget és az a nép, amelyet most *Csaba magyarának* (Soba mogera) neveznek, vezérének Szovárdnak halála után Görögországban maradt.“ Az utolsó magyar portyázás akkor volt (968), amikor Szvjatoszláv kijevi orosz fejedelem a görög császártól a bolgárok ellen híva, *Silistriát* elfoglalta s ezt a foglalását Tzimiskes János görög császár ellen besenyő és magyar zsoldosokkal is védelmezte, de hiába, mert ki kellett mennie Silistriából és haza hajózni Kijevbe.

A kalandozások századában a külföldi hatások mellett ezeknél aránytalanul nagyobb volt az itt talált *szlávok*, az országszerte lakó, magyarul úgynevezett „*tótok*“ *hatása*. Beolvasásukkal nagy hatást gyakoroltak a magyar faji jellegre, a magyar nyelvre, a magyar vallási felfogásra, a földművelésre, s váraikban székelő zsupánságaikkal a magyar vár-ispánságok és vármegyék kialakulására.

Az a *tótság*, mely a Tisza mentén és kivált a Dunán-túl, a magyarságba beolvadt, legrokonabb volt a délnyugati határszélen és szomszédságában ma is élő *szlovén-vend* néppel és a horváttal. A *horvátoknál* királyaik idejében legjobban megfigyelhető a zsupa-rendszer. A zsupa eredetét a sanskrit *gopa* (= tehénpásztor) szóban keresik.¹ Mikor a délszlávok mai hazájukba költöztek (636 k.), házközösségekben éltek. Ha az ilyen házközösség, *zadruga*, lakói nem értek el már egy fedél alatt, akkor szétváltak, de azért atyafiságos viszonyban (*bratstvo*) maradtak. Több *bratstvo*, mely közös őstől (*djed*) származott, egy *djedovinát* alkotott s több ily falu mint közös törzs egy *zsupát*, kerületet képezett, amelynek választott főnöke volt a zsupe-pán vagy zsupán, ki a kerület várában, *gradjában* lakott. A horvát bánság a 10. században Lika, Krbava és Gacsko zsupánságokat egyesítette egy határőrvidékbe, mely hasonlított a frank határőrgrófság-

¹ Századok, 1899, 79. l.

hoz; a horvát nagyzsupánság, később királyság pedig tizenegy zsupából állott, amilyen volt Bribir, Nona, Thena (Tenen, Tinin, Knin), stb. várak zsupája.

Miként szláv jövevény szavainkat, úgy a magyar ispánság és megye (megya, mesgye) legrégibb mintáit is délnyugati szlávjainknál találjuk meg. Az *ispán* név kétségtől a zsupán szóból eredt. Ily zsupánok voltak a Duna-Tisza melléli grádokban is: *Csornográdban* (Csongrád), *Visegrádban*¹ stb., ahol később magyar ispánok parancsolnak. Nem szükséges okvetlenül Szent Istvánnak tulajdonítani az ispánságok megalapítását, sőt nem is ajánlatos. A magyar királyok első századának törvényeiből nyilvánvaló, hogy a királyi várispánok maguk is lehetnek szolgák neméhez tartozó szabadosok (Sz. István II. 50. tc.), s hogy a várispánok parancsa alatt álló fegyveresek, vitézek, *várörök* (milites, cives, civiles) *eredetileg mind szolganemű szabadosok*, kik a király és vára tulajdonát teszik, földjükhöz vannak kötve s ha urok engedélye és adománya nélkül más birtokára kerültek, onnan visszakövetelhetők (Sz. István II. 6. 7. 23, Sz. László II. 5, III. 2. I. zsinat 65, Kálmán I. 38, 39); akik közé csak utólag állnak be elszegényedett szabad magyarok és szabad vendégek, idegenek, jövevények (Kálmán I. 35, 45). Ebből következik, hogy a várispánságok vitézeit Gyésza fejedelem és Sz. István *nem toborozhatták szabad magyarokból*, mert ezek ha szabadon várörökké lesznek, szerződésük leteltével szabadon el is hagyhatták volna a várak szolgálatát, amit pedig a várak vitézei, őrei nem tehettek meg. Azt sem lehet föltenni, hogy Gyésza és fia Szent István elegendő számú szabad magyart és német segítséget tudtak volna gyűjteni, *a magyar ősvallás és törzsszervezet híveinek nemzeti reakciója ellen*, ha nem támaszkodhattak volna már újításaik kezdetén nagyszámú keresztény fegyveresekre, váraik keresztény szláv őrseregére. Az ispán és megye neve szláv eredetre vall. A várispáni vitézek, várőri eredetét is ott kell keresnünk. Más megoldás alig lehetséges, mint az, hogy *a honfoglaláskor itt talált tót*

¹ Cserno-grád = Fekete-vár, Vise-grád = Magas-vár.

*grádok zsupánjai és fegyveresei Árpád szolgáivá lettek,*¹ s ő fönn tartotta nagyjában a zsupánságok rendszerét, amely, noha Árpád utódjai alatt gyenge volt, Gyészától újjászervezve, rokonelemekkel megerősítve elegendő lett arra, hogy Gyésza „véreskező” uralmában főképen reátámaszkodjék és „gyerek” fia az alig huszonkét éves István is a keresztény-szláv vár-örségek ispáni derékhadával s kevés magyar hívével, meg német vendégeivel verje le mindjárt atyja halála után rokonának Kopány somigyi vezér uralomratörő, a nemzeti ellenzék szemében bizonyára népszerű s ezért veszedelmes támadását.²

Árpád azt az erős központi hatalmat, amelyet az etelközi választás kazár tanácsra, s a viszonyok további alakulása főleg a honfoglalás katonai érdekéből juttatott neki, a szláv grádok zsupánjainak és örségeinek szolgálai hódolata után ezekre támaszkodva a honfoglalás után is fönn tartotta. *A Karoling gau-rendszer nem hathatott közvetlenül a magyar várispánság kialakulására kétszáz évvel később, Szent István alatt, hanem hatott szláv közvetítéssel,* miután a horvát zsupánok, továbbá Privina és Szvatopluk közvetlen közelségben láthatták a Karoling frank gau-rendszert és párosították az ősi szláv zsupa-rendszerrel. *A magyar várispánságban a frank és szláv rendszer már kezdettől fogva össze van forrva* és zökkenés nélkül működik, sőt ez a döntő erő mindjárt Szent István uralma kezdetén.

Szláv nevükből következtetve a honfoglalást megelőző szláv korszakból kell származtatnunk legalább huszonhárom

¹ A Nyitra-vidéki és pannoniai „szlávokról” azt írják 900-ban a bajor püspökök, hogy „az ungarok nem csekély sokaságát maguk közé fogadták (! ad se sumpserunt) és az ő szokásuk szerint álkeresztényeik fejét teljesen leborotválták s a mi keresztényeinkre küldötték . . .” Honfogl. kútfői. 327. l. A tótok tehát már a honfoglalás befejezte előtt magyar viseletben együtt kalandoznak a magyarokkal.

² Erdélyi L.: Az első állami egyenes adó elmélete. 1912. 54—65. l. Tört. Szemle 1913. 347—350. l. Sumig Szent István pannonn. latin oklevelében magyarosan kiejtve Somigy, későbbi kiejtéssel, hangzó-illeszkedés folytán Simigy vagy Somogy; az előbbi kiejtés megrögződött a magyarországi latinságban (Simig-iensis), az utóbbi kiejtés pedig megmaradt az élőnyelvben.

várispánságot, amelyek a következők: Esztergom, Visegrád, Komárom (= Szunyoghely), Nyitra, Trencsén, Preslavo (Brecisburg, a későbbi Pozsony), Beszprém, Krakó, Mosaburg (Zalavár), Somigy, Pozsega, Vulka (ókorban Hiulca, a későbbi Valkó), Brana (Baranya, jelentése boronakapu), Telená (Tolna), Bodrig, Bács, Csornográd, Bihar, Szolnok, Borsova, Zemplén, Nógrád, Pest, összesen huszonhárom vár és ispánság, s bizonyára még néhány olyan, amelyeknek eredeti szláv neve idővel nyom nélkül eltűnt, elváltozott.¹

A régi zsupa állapotában nagy *változás* állott be azzal, hogy a magyar honfoglaláskor a szláv vár tisztjei és vitézei a magyar fejedelem szolgálivá lettek. Új változás állott be akkor, mikor Gyésha fejedelem és Szent István a várispánságokat megerősítve újjászervezte. A várispánság szervezetét csak később, az első királyok idejében ismerjük meg, s ez különben is a belügyi kormányzat körébe tartozik. Itt csupán *az ország földrajza szempontjából* említjük a várakat és ispánságokat, amelyek szláv falvaikkal a magyar fejedelemtől függttek és csak a köztük fekvő gazdátlan területeket szállották meg a kabar és a hét magyar törzs nemzetségei. A várispánságok *továbbfejlődése* és megerősödése éppen azzal vált lehetségessé, hogy a fejedelem várorei megszorodtak és területüket a szomszédos törzs szabad nemzetségeinek elhagyott vagy elfoglalt területeivel is gyarapították.

2. A közhatalom feje. A történelmi élet statikájában a föld- és néprajzi elemek mellett és felett legkiválóbb tényező a fejedelem. A magyar fejedelmi állás felfogása nemcsak *ősmagyar keleti hagyományokon* alapult, hanem hatással volt ennek kialakulására és fejlődésére e hazában az *itt talált népek hagyománya* is.

A Kárpátok övezte ország emlékeiben *legrégibb volna a dák*

¹ Pauler Gyula: „A magy. nemz. tört. az Árpádházi királyok alatt“ c. munkájának (1893) 68–74. és 517–522. lapjain meggyőzően mutat rá arra, hogy ezen szláv nevű várak huszonnégy más várral együtt már Szent István korában várispánsági székhelyek. A mi következtetésünk aztán egy lépéssel messzebb megy, mikor a szláv nevű várispánságokat természetesen a szláv korszakból eredőknek valljuk.

királyokra vonatkozó hagyomány. Talán *papi királyság* volt itt is a közhatalom legősibb formája, mert *Zalmoxis* istenített paptól származtatták a dákok szigorú törvényeiket s ily fegyelem folytán *Dromichaites* fejedelem hatalmas képes volt Lysimachos thrakiai diadochost az Istros balpartján foglyul ejteni és békére kényszeríteni (300 k. Kr. e.). Caesar meg *Boerebistes* (Burvista) dák királyt, ki 200,000 főnyi roppant haddal (?) nyugtalanította szomszédait, látta oly veszedelmes szomszédnak, hogy komoly háborúra készülődött ellene, amikor megölték őt (44. Kr. e.) s nemsokára Boerebistes is. Augustusnak *Cotiso* dák fejedelem a kortársa, kit az actiumi csata előtt azzal igyekezett megnyerni, hogy nőül kérte leányát s fiának nőül ígérte a maga leányát Juliát, de hiába, mert Cotiso Antoniust támogatta (31. Kr. e.), míg a győztes Octavianus macedoniai helytartója vissza nem szorította a Duna mögé. A dákok utolsó nagy királya *Decebalus*, ki Domitianus római császárt állítólagos diadalai dacára gyakori támadásaival arra kényszerítette, hogy békédíjat és várépítő mesterembereket adjon neki. Traianus császárral szemben először büszkén viselkedik, csak bur szövetségeseiből küld hozzá követséget, majd alsóbbbrangú, fedetlenfejű dákokkal tesz kísérletet, s mikor a császár még a süveges előkelő követek részére sem hajlik, sőt magát Decebalust sem akarja fogadni, akkor ez is visszautasítja a császár követeit. Több vár elvesztése és nővérének fogságba jutása után Decebalus fegyvereit eldobva kér békét. Az állandó dunai hid építése miatt új háborút kezd, aztán megint békét kér, majd római szökevényeket bérel föl Traianus meggyilkolására; egyezkedés címén magához kéreti s foglyul ejti a császár barátját, hogy így kényszerítse ki a békét; végre kétségbeesve Decebalus megöli magát, főemberei pedig mérget isznak (105. Kr. u.). A dák királyok Sarmisegetusában székeltek. Ez a város azonban a dák művelődés egyéb telepeivel és emlékeivel, népeivel együtt annyira elpusztult a régi Dacia területén, hogy itt megszakadt minden *élőhagyomány*; a középkori írásokban a dákok neve dánokat jelent s az oláh románok csak *téves könyvhagyományok* alapján vallhatják magukat a

dákok elrómaisodott ivadékainak. A dák királyokról sem maradt élőhagyomány a magyar honfoglaláskor itt talált népeknél, csak a római kor forrásai, írott emlékei és archaeologiai maradványai tanuskodnak róluk.

A római világbirodalomnak csak egy kis szélét tette Pannonia és Dacia. *A római közhatalom feje*, a császár, személyesen csak ritkán jutott el a Duna vidékére. *Octavianus és Tiberius* még nem voltak uralkodók, mikor hadakozva jártak a Szávánál. Ellenben *Traianus és Marcus Aurelius* uralmuk nevezetes tényeit itt élték át, az utóbbi a tizenötéves germán-sarmata háborút intézte személyesen tizennyolc nép ellen a Dunánál és Vindobonában pestis ragadta el. Mint Pannonia helytartója szerezte meg a császárságot *Septimius Severus* (193—211), kikiáltva csapataitól s legyőzve Julianust, a római praetorianusok választottját. *Philippus Arabs* a Kárpátok északdaciai lejtőinél verte le a karpokat. *Sirmium vidékéről való császárok*: Decius Bubaliából, Aurelianus, Probus, Maximianus (Diocletianus társa) és a cibalai I. Valentinianus. *Probusnak* (276—82) köszönheti a Szerémség híres szőlőtelepeit és mocsarainak első lecsapolását, amit katonáival végeztetett, kik a derék császárt e miatt ölték meg szülőföldjén. Diocletianus tetrarchiája idején Sirmium az egyik császárnak, *Galeriusnak* székhelye volt (293—305), s ennek nejeről, a főaugustus leányáról nevezték el Pannonia északi negyedét *Valeria* provinciának. Cibalaenál vívta *Nagy Constantinus* nagy csatáját Licinius ellen (314) és Mursánál (Eszék) győzte le *Constantius* szintén óriási ütközetben *Magnentiust* (351), aztán igyekezett a bácskai „római sáncoknál“ védekező fellázadt limigans sarmatákat kibékíteni uraikkal, a iazygokkal; de mikor a szolganép ő ellene is életveszélyes támadást intézett, halomra ölette őket, hogy nyugalmat szerezzen Pannoniának. *I. Valentinianus* Brigetioban halt meg (Őszöynnél, 376), mikor a betörő kvádok mentegetődzésén fölmérgezve szélütés érte. A következő évben már betörték a hunnok Pannoniába s a velők érkezett, Balaton mellékére települt keleti gótok és más barbárok elől csakhamar kipusztult, kiköltözött minden római élet. A régi római császárok

emléke a pannoniai néphagyomány útján nem hathatott a magyar fejedelemségre s a magyar kultúrára, mert a románizálódó pannoniai lakosság mellett és helyett betelepült keleti gót egy századdal utóbb pusztán hagyta Pannoniát, s megint egy század múlva üresen hagyta a langobard; így ha volt itt némi provinciális hagyomány a császárokról, ez kétszer is megszakadt az avarok előtt, kik a római kor pannoniai néphagyományait át nem vehették és sem ők, sem szlávjaik nem juttathatták el a magyarokhoz.

Érdekes kérdés, hogy a *hunn királyok*, Balambér, Bendeguz (közlelegykorú forrásokban Mundiuch, Mundzuk) és Attila, Buda (Blida) *emléke minő révén és mikor jutott el a magyar köztudatba*. A hunn hagyományok első közvetítője a gepida nép lehetett, mely a hunnokkal érkezett meg a Tisza mellékére, s két századon át élt itt, amikor a langobardok és avarok szövetsége összetörte; de teljesen ekkor sem pusztult el a gepidaság, hanem még félszázaddal az avar honfoglalás után, 600 körül is élt egyes altöldei falvakban. E gepida s más germán népmaradványok átadhattak némely hagyományokat az avaroknak és szlávjaiknak *Balambérről*, kinek hunn népe legyőzte s Pannoniáig magával sodorta a hatalmas gótokat és gepidákat, aztán *Bendeguz fiáról, Attiláról*, kinek óriási hatását már nemcsak a tiszai népmaradványok, hanem Nyugateurópa germán és román népei is nemzedékről-nemzedékre szálló mondákban emlegették. Az *Attila kardjáról* szóló monda kétségtelenül szóban forgott azon német udvari körökben, amelyek a kis Salamon királyt Magyarországra kísérték és trónra segítették. A *Buda megöléséről* szóló monda már Jordanesnél is megvan s annak a történeti valóságnak emlékét tartotta fenn, hogy míg előbb a hunnok élén egyszerre több fejedelem is uralkodott, nevezetesen Balambér egyik utóda Uldes után négy testvér: Rua (Roas, Rugila), Oktar (Uptar), Mundzuk (Mundiuch) és Oibars; Rua és Oktar halála után pedig Mundzuk fiai, Attila és Blida alkudoznak a keletrómai követekkel s emeltetik föl a hunn fejedelmek strategosi fizetését kétszeresre, 700 fontra (436): ezután Oibars már csak úgy tűnik föl, mint akit Attila udva-

rában megbecsült, mert önként visszahúzódott az uralomtól; Blida pedig háttérbe szorult s nemsokára meghalt, csak özvegye élt, „Attélas nejeinek egyike“, mint egy temesközi falu úrnője, mikor Priskos rhetor többedmagával követségben járt Attilánál (448). A többi hunn fejedelmek is részint jószántukból, részint kényszerítve elismerték Attila központosító hatalmát.

A keleti gót, gepida és más germán fejedelmek a *német mondák* szerint bölcs, bőkezű, nagylelkű, igazságos és hős urokat tisztelték *Attilában*, kinek tizenkét király szolgált s kihez fogható nem volt a germán hősök között. A *történelem* szerint ismételtlen kellett harcolniok Attila vezéreinek a Maeotis melléki akatzirok s más keleti barbár törzsek ellen. Attila a szökevény hunhokat szigorúan büntette, keresztre feszítette. Bár tüntetett egyszerű életmódjával, a kincseket nem vetette meg, a strategosi díjat fölemeltette 2100 font aranyra, az eredetinek tehát már a hatszorosára, s gyakran járatott követségeket, hogy maga és követei ajándékokat kapjanak. Diplomatai tárgyalásaiban eszes, ravasz volt, s hű embereire támaszkodva meghiúsította ellenfeleinek fondorlatait. Hű *udvari embere* volt testőrfőnöke, Edekon, kit Konstantinápolyban hiába akartak ura élete ellen fölbérelni. Egyik irnoka volt Orestes, ki a hunn királynak hódoló paionok (pannonok) Száva-melléki tartományából származott, s akinek fia, mint Romulus Augustulus, utolsó császára lett a nyugatrómai birodalomnak. Másik irnoka az itáliai Costantinus, kit Aétius küldött Attilának. Ezt meg kell különböztetni a gall Constantius irnoktól, kit a rábizott kincsek elzalogosítása miatt Attila és Blida karóba húzattak. Udvari főemberei Attilának Skottas és kivált ennek testvére Onegesios, ki nem volt hunn születésű, de a hunnok közt nőtt fel és többre becsülte Attilánál a szolgaságot, mint a rómaiaknál a gazdagságot. Onegesios ment el az akatzirokhoz, hogy fejedelmökké tegye Attila öregebb fiát. Mikor Attila utazás közben megállapodott, sátrát síkon állították föl, de aztán másnak, idegen követségnek sem engedték meg, hogy halmon, magasabban legyen a sátra. Attila sátrát köröskörül számos barbárság őrizte, kivált

mikor idegen követséget fogadott, pl. még akkor is, amikor útban volt, hogy az egyik faluban Eszkám nevű leánnyal szaporítsa nejeinek számát. Nagy sokaság kíserte székhelyére, egy igen nagy faluba, hol Attilának legfényesebb lakása állott szépen faragott gerendákból és deszkákból, nem erős, de díszes fakerítéssel. A hunn királyé után Onegesios lakása volt a legszebb, szintén fakerítéses, de tornyokkal nem annyira díszes, mint Attiláé. Sem kő, sem fa nincs ezen barbároknál — mondja Priskos — azért Onegesios Paioniából hozott kövekből építette föl fürdőjét. Amint Attila e faluhoz ért, lányok jöttek elébe fehér fátyolok alatt, melyeket sok asszony tartott s egy-egy fátyol alatt két vagy több leány is lépdelt skytha dalokat énekelve. Onegesios lakása előtt ennek neje állott sok szolgálójával, kik bort és étkeket hoztak, üdvözölte a királyt és megkinálta. Attila lóháton evett a fölémelt ezüst tálról, a bort is megízlelte, aztán a fejedelmi lakba vonult, mely a többinél magasabb volt és emelkedettebb helyen állott. A hunn király egyik neje volt Kréka, kinek Priskos követ ajándékot vitt. Ettől a nőtől Attilának három fia született. Mikor a követet az ajtónálló barbárok beeresztették, Kréka királyné puha kereveten ült, körülötte a gyapjúszőnyegekkel bevont padlón számos szolga és szolgáló szöveteket hímzett, melyeket a barbárok díszítésül ruhájok fölé szoktak öltetni. Az ajándék átadása után Priskos a fejedelmi lakás másik épületéhez ment, amelyben Attila volt. Nagy tömeg tolongott itt a ház előtt a fejedelem kijövetelére várakozva, míg végre ez csakugyan büszkén kilépett Onegesiossal, körütekintett, aztán meghallgatva az eléje járulók panaszait, ítéletet mondott. Majd visszatért lakásába s a hozzá érkezett barbár követeket fogadta. Kivül a római követek jellemző dolgokat beszéltek. Hogy Attilát roppant szerencséje kevélylétette, mert senki ily rövid idő alatt oly nagyot nem művelt: egész Skythián kívül az Óceán szigetein is uralkodik s a rómaiakat is adófizetőivé tette. Most már a perzsák ellen készülődik és ha ellenállhatlan hadi erejével ezeket legyőzte, nem mint a rómaiak szövetségese, hanem mint uruk tér vissza. Most az aranyat római strategosi rangja után kapja.

és a császári rendeleteket is elfogadja; de ha győz a perzsákon, médekben és parthusokon, akkor kényszeríteni fogja a rómaiakat, hogy strategosuk helyett királyuknak nevezzék. Már is azt mondja, hogy az ő szolgálja a császárnál stratégosok, nála pedig a római császárral egyenlőrangúak. Hatalma gyarapodását jelenti már az isten is, mert egy tulok felfedezte neki Ares hadisten kardját, melyet a skytha királyok szent tiszteletben tartottak s mely a régi időkben eltűnt.

Orestes atyja, Tatullus, a két keletrómai követet meghívta *lakomára Attilához*, hol a kitűzött időre, a nap kilencedik órájára — délután három óra körül — a nyugateurópai követek is megjelentek. A küszöbön kupát adtak a pohárnokok a követek kezébe, hogy leülésük előtt Attilára köszöntsék. A terem falainál két oldalt voltak a székek, a melyeken ülve ebédeltek a vendégek; középen kereveten ült Attila, mögötte egy másik kerevet állt, e mögött pedig néhány lépcső a nyugvóágyba vezetett, mely takarókkal és himzett függönyökkel volt díszítve. Attila kerevetén jó távol szemlesütve ült legidősebb fia; a kerevettől jobbra az első helyen volt Onegesios széke és mellette Attila két fiáé; baloldalon a skytha Berichos után ült a két keletrómai követ. Miután a vendégek elhelyezkedtek, belép a király pohárnoka, boros kupát nyújt urának, ki ráköszönti az első vendégre, s míg megizleli vagy kiissza borát, addig az illető vendégnek is állania kell. Attila pohárnoka ezután kimegy s bejön az első vendég pohárnoka, kupát nyújt s a vendég viszont felköszönti Attilát. Mindegyik vendégnek van külön pohárnoka, s ezek egymásután jönnek be a székek sora szerint. Miután Attila minden vendégét felköszöntötte, s ezek az elsőhöz hasonlóan viszonzózták a megtiszteltetést, asztalokat hoznak be először Attila, majd a vendégek elé, három-négy elé egy asztalt. Attila szolgálja hússal tele fatálat tett ura asztalára, míg a többi szolga kenyeret és sokféle ételleket hord fel a barbár és római vendégeknek ezüst tálcákon. Attila fakupából ivott, öltözete is egyszerű s a többiekétől csupán tisztaságban különbözött; kardkötője, saruszija s lova zablája sem volt a többi barbárokéhoz hasonlóan arannyal vagy drágakövekkel ékesítve. Az első tál után

mind fölálltak, sorban mindegyik vendég Attila egészségére ürítette kupáját s csak azután ülhetett le. E felköszöntés a második tál után ismétlődött. Este fáklyákat gyújtottak s megjelent két barbár dalnok, kik megénekelték Attila győzelmeit és hadi erényeit; végül egy féleszü skytha csodálatos és kép-telen sületlenségeket hadarva, mindenkit nevetésre fakasztott. Csak Attila maradt komoly még akkor is, mikor Blida igen kedves embere, kit Attila Aétiusnak ajándékba küldött, szintén megjelent s furcsa öltözetével, alakjával, hangjával és zűr-zavaros beszédével általános kacagást keltett. Attila csak akkor lett nyájas, midőn legifjabb fia Irnák (Érnás, Érnách) hozzáment. Atyja még arcon is csipte, míg a többi fiára ügyet sem vetett. Ennek az egyik skytha (hun) azt az okát adta, hogy a jósök megjövendölték Attila nemzetségének bukását, amelyből e gyermek fogja fölemelni a maradékokat. Másnap Attila neje Rékán (Kréka) hívatta meg a követeket ebédre ügyei igazgatójához, Adameushoz. A gazdag ebéd után fölállva boros kupával felköszöntötték a szíves házi gazdát, ki megölelte, megcsókolta őket. A következő napon megint Attilánál voltak ebéden, a mikor már nem a fia, hanem nagybátyja Oibars ült a király mellett a kereveten.

Akik orgyilkosságot terveztek Attila ellen, azokat a nagy hunn király éles esze hűséges embereitől támogatva leleplezte és megalázta, jól meg is fizettette. A birodalomnak sok határszéli erősségét lerombolta, a keletrómai birodalmat foederatusi, stratégosi díj címén megadóztatta; de Marcianus keletrómai császár bátor üzenete: „Aranyom csak barátaim számára van, ellenségeimnek vassal fizetek,” a kis Asemünt városka hősi ellenállása, méltó nagy ellenfelének, a hunnoknál jól ismert, gyermekkorában kezesként náluk volt Aétius nyugatrómai hadvezérnek ügyessége, a nyugati gótok rettentő hősiessége Mauriacumnál, végül a szent I. Leo pápa fensőbb ihlettségű alakja, bölcsesége Mantovánál, önmérsékletre, visszavonulásra készítették a barbárok legnagyobb királyát. Így a római birodalom tulajdonképpen területin tartós hódításokat nem tett. Lehet, hogy csak halasztotta hódító terveinek végrehajtását. Honoriát III. Valentinianus nyugatrómai császár

nőtestvérét, ki Konstantinápolyból jegygyűrűt küldött neki, nemcsak a galliai hadjárat előtt, hanem a következő évi itáliai hadjárat alkalmával is követelte (452.). De nem kapta meg, mert Honoriát Ravennába hazavive nőül adták egy császári tisztviselőhöz. Attilának amúgy is volt elég felesége. Kréka vagy Réka(n) mellett ott volt a 448-ban nőül vett Eszkám, feleségül birta Ardarich gepida király nőtestvérét, 453-ban pedig nőül vette Hildegund (Idiko) burgund vagy frank királyleányt. A nászék reggelén *Attilát halva találták*. Jordanes szerint orra vérétől fulladt meg, mások szerint menyasszonya szúrta le vérbosszúból, rokonainak legyilkolásáért,¹ sőt Aétius is gyanúsították. A hunnok felhasogatták arcukat, „mert nem asszonyi siránkozással, hanem férfiak vérével kell gyászolni ily híres vitézt.” A holttest fölött nagy tort, hunn nyelven (?) „strava“-t tartottak s Attilát arany, ezüst és vas koporsóba zárva, az ellenségektől elvett fegyverekkel és királyi ékszerekkel éj idején temették el, a sírásó szolgákat pedig leölték vagy azért, hogy kincsei miatt a sirt ki ne fosszák, se bosszúból föl ne düljék, vagy oly formán jártak el, mint később a kúnok, kik a megholtak leghívebb szolgáit küldték urok után a másvilágra, hogy ott is szolgálják őt.

*Attila fia*i közt trónviszály tört ki, mert az ifjabbak nem akarták elismerni a legidősebbet, Ellákot, uroknak, hanem osztályra bocsájtották a meghódított földeket és népeket, mint a nyájakat. E méltatlan helyzet ellen fellázadtak az Attilát szívesen szolgáló vitéz Ardarich gepida király és a Balaton mellékén lakó keleti gótok derék királyai, Theodemer, Videmer és Valamer, az Amalok családjából való három testvér, s legyőzték az egymással meghasonlott hunnokat. Ellák elesett

¹ Attila elődje, nagybátyja Oktar megsegítette Aétius a burgundok ellen, kik Worms vidékén római területre telepedtek át római védnökség alatt s húsz év múlva föllázadtak Aétius intézkedései ellen. Mikor a lázadók nem is sejtették, rajtuk ütöttek Oktar hunn lovasai és nagy mészárlást vittek véghez a burgundok közt (435.). Oktar ama napokban hirtelen meghalt és a burgundok bosszút álltak a hunnokon, ezek megint a burgundokon. Ennek költői emléke maradt meg a Nibelungenliedben.

„oly vitézül — mondja Jordanes, — hogy atyja, ha él, ily dicső halált ohajtott volna.“ Testvérei a gepidáktól üzve a Duna torkolatáig húzódtak vissza. Ardarich gepida király Attila székhelyét tette a maga országa középpontjává. A hunnok 456-ban kísérletet tettek veszteségek megboszulására és korábbi szállásaik visszafoglalására, áttörtek a Száván, de maga Valamer visszaverte őket. Ugyanez hat évvel utóbb megint visszaverte Denghizik hunn hadát a Szerémségből. Attila fiai közül Irnák mint római foederatus Kis-Scythiában, a Duna torkolatánál, a mai Dobruzsában, telepedett le hunnjaival, Emnedzár és Uzindur az Oiskos (Iszker) folyónál Nikopolis közelében római alattvalóvá lett, a legidősebb Denghizik a Dnyeper torkolatánál uralkodott s fennhatóságot gyakorolt az aldunai hunnok fölött is. Mikor ismételten betört Denghizik római területre, itt törbe csalták, megölték (469) és fejét Konstantinápolyba küldték. Még egy fia volt Attilának Ardarich nőtestvérétől: Gheism, ki nagybátyjával maradt. De ennek fia Mundo már menekülni kénytelen a gepidáktól. Utóbb Justinianus császár Illyria főhadparancsnokává tette s Mundo mint ilyen visszafoglalta Dalmátiát a keleti gótoktól, kik ezért nagy sereggel támadtak reá s előbb fiát, Mauritiust, aztán őt is megölték (535). Így tűntek le Attila ivadéakai, miután Irnák, Mundo s több más hunn vezér kezdett alkalmazkodni a római műveltséghez. Viszont a hunn fejedelmek viselete hatott a keleti rómaiakra, magára Justinanusra is.

Attila világtörténelmi *jelentősége* az, hogy ő rombolta le a római limes nagy erődeit, s így megnyitotta a barbároknak a birodalom belsejét és döntőleg előkészítette a nyugatrómai birodalom bukását. Magyar művelődéstörténelmi jelentősége pedig az, hogy az ő udvaráról, székhelyéről, lakomájáról, családjáról s a maga és környezete szokásairól, hiteles egykorú bölcsészeti tudósítás maradt reánk, mely sok hasonlóságot nyújt az ősműveltségi állapotban élt magyar fejedelmi család megfelelő viszonyainak történelmi rekonstruálására, figyelembe véve azt is, hogy Attila gótjainak s gepidáinak helyét Árpád körül a tótok és morvák foglalják el.

Hogy az ősi vallás védelmével mikép szerzi meg az

uralmat a fejedelem öccse, erre a Kertsi-szoroshoz közel (a Kuban folyónál?) lakó hunnok (hunugurok, onogorok) fejedelme, *Muagyer* (Muager-es, Magyer) mutatott példát 528 táján.

Ugyanezen században a Duna—Tisza vidékén Alboin *langobard* és Kunimund *gepida király* ádáz küzdelmét láthaták és vehették ajkukra az ittlakó népek. A langobard király szövetséget kötött Baján avar khagánnal a gepidák ellen oly kikötéssel, hogy a langobardok szarvasmarháinak tizedrésze, a hadi zsákmány fele és a gepidák egész országa az avaroké legyen. A két szövetséges nép aztán közrefogta a gepidákat és leverte (567). Gepidia így megszűnt, népe és területe az avarok uralma alá jutott, a kiknek khagánja ugyanott ütötte fel székét, ahol egykor Attila s utána a gepida királyok laktak. Albion a megölt gepida király koponyájából serleget készíttetett. A következő évben a langobardok elköltöztek Pannoniából, ezt is átengedték az avaroknak s meghódították Italiát.

Baján avar khagán közel félszázadig uralkodott s kiemelkedett a névleg is alig ismert avar fejedelmek közül. Rendkívül harcias, kincsvágyó s az alkalmakat ravaszul és esküszegéssel is kiaknázó barbár volt, de éppen nem oly nagy történelmi alak, mint Attila. Európa nyugati felét már szervezett, erős germán államok zárták el előle s kincseket csak a keletrómai birodalomból remélhetett, amelyet sokszor megsarcolt, földult, de amely végül taktikájával súlyos csapásokat mért reá. Gyermeke sok volt. Mikor pestis ütött ki seregében, egy éjjel hét fiát veszttette el. Priskos keletrómai hadvezér Viminaciumnál átkelve a Dunán, Bajánnak négy fiát szorította bele a mocsarakba. Maga Baján hat nagy csatát veszttett s aztán neve eltűnik a történelemből (602 k.). *Utódai* két századon át jelentéktelen khagánok, kiknek még nevét sem jegyezték föl, kivéve azokat, kik frank uralom alá jutottak. Ez utolsóról följegyezték, hogy mikor a zeisenmurei nagy veregség s a rábatői hring (gyűrű, Győr?) elvesztése után a százszok követei új háborúra tüzelték az avarokat, a békepárt emberei megölték a khagánt és a *jogurt*, fejedelemmé pedig *Tudunt* választották, ki azon üzenettel küldte követét Nagy Károlyhoz,

hogy kész fölvenni a keresztséget és a frank király kegyelme alá veti magát seregével együtt. De a frankok addig nem nyugodtak, míg a khagánok kincses székhelyét, a központi gyűrűt a Tiszánál el nem foglalták, ahonnan tizenöt szekér arany, ezüst és selyem drágaságokat vittek Aachenbe. A foglyul vitt Tudun itt vászoningben fölvette a keresztséget és hűséget esküdött a frank királynak. Csalódásuk, Pannonia elvesztése miatt az avarok betörték Bajorországba s ott a császár sógorát is megölték. Emiatt a frankok négy évig tartó irtóháborút viseltek az avarok ellen. Tudun (Zotan) a császár elé veti magát s visszatér a keresztény hitre. A Vág vidékén lakó avarok keresztény khagánja, Theodorus, a szlávoktól szorongatva engedélyt kér a császártól, hogy népével védettebb frank területre, Carnuntum és Sabaria közé telepedhessék (805). Ugyanekkor vette föl a keresztséget Ábrahám khagán a Fischa folyónál. Az utolsó hír avar fejedelemről az, hogy mikor a „hunok“ és szlávok viszályainak lecsendesítésére a császár hadat küldött, e had vezéreinek parancsára Canizauci avar fejedelem és Tudun megjelentek Aachenben a császár előtt (811).

A magyar fejedelmek közvetlen elődei e földön, a Duna—Tisza vidékén, a frank-német királyok fennhatósága alatt élő avar és szláv, „tót“ fejedelmek s a magyar honfoglalás előtt néhány évvel függetlenné lett morva nagyfejedelem. A tót fejedelmek közül Privinát és fiát Kozelt ismerjük a *Conversio* c. emlékiratból. Az első ismert nevű morva fejedelem Mojmir, ki a Morva völgyéből Nyitrára tört s innen elűzte *Privinát*. Ez fölvette a keresztséget és „Német“ Lajos keleti frank királytól hűbérül kapta Alsó-Pannoniát a Sala (Zala) folyó mellékével, amelynek torkolatához közel építtette föl székvárosát, Mosaburgot (Zalavár) s hercegsége területén a salzburgi érsek egyházi hatósága alatt valami tizenöt egyházat emeltetett és szenteltetett föl. Utóda *Kozel* 870 táján Methodius pannoniai érsekségéhez és szláv liturgiájához csatlakozott. *Mojmir* után *Rastiz* a morva fejedelem, kit erőszakos módon *Szvatopluk* váltott föl. Ez politikailag is lerázta a bajor uralmat s befogadta Methodiust. Ennek halála után

azonban szakított a szláv liturgiával. Országát naggyá tette, a Dunáig és a Visztuláig kiterjesztette, de halála előtt felosztotta fiai közt úgy, hogy az öregebbik legyen a nagyfejedelem s fennhatósága alatt uralkodjanak saját országrészekön a fiatalabb testvérek. Úgy tett, mint a Merovingok s mint utána a szláv fejedelmek cseh, lengyel és orosz földön. Az ily országosztás megfelelt a természetes apai érzésnek, de nem az államférfiúi bölcseségnek. Szvatopluk *fiainak viszálya* miatt országa néhány év alatt könnyű zsákmányává lett a magyaroknak.

Az *első magyar fejedelmekre* vonatkozó adatokat a görög császároktól és arab-perzsa földrajzíróktól nyerjük. Konstantinos szerint abban az időben, mikor a turkok „Chazariához” közel laktak, e népet sabartioiasphaloi-nak nevezték. Hét törzsből állott a nép. Közös fejedelme nem volt, hanem mindegyik törzs élén vajda (boébodos) állott s köztük tekintélyre első az, akit *Lebediasnak* hívtak, úgyhogy róla nevezték el az egész nép akkori lakóhelyét Lebediának. Mikor ott (harminc?) három évig éltek a kazárok szomszédságában, a kazár khagán egy előkelő kazár nőt adott feleségül vitéz szövetségésének Lebediasnak. De e házasságból nem született gyermek. Történt végül, hogy a besenyők megtámadták a kazárokat, a kazárok azonban levertek a besenyőket s ezek elvesztvén földjüket, a turkok földjét foglalták el. A turkok népe kettészakadt: egy részük Persia felé költözött keletre, a másik részük nyugatra húzódott Atelkuzuba. Rövid idő múlva a kazár khagán felszólította a turkokat, hogy küldjék hozzá hajón első vajdájukat Lebediast. Mikor ez megérkezett, azt mondta a khagán: „Azért hivattalak, hogy mint nemes, vitéz és bölcs férfiú, ki első vagy a turkok közt, légy fejedelme (archon) népednek, nekem pedig engedelmességedjél.” Lebedias megköszönte a kegyes jóakaratot, de kijelentette, hogy ő ily uralomra nem képes és jobban ajánlja *Salmutzust*, az utána való vajdát, vagy az ő fiát *Árpádést*. A khagán ily értelmű üzenettel küldött embereket a turkokhoz, akik aztán tanácskoztak és úgy ítélték, hogy jobb lesz Árpádést megtenni fejedelmöknek, mint atyját Salmutzust, mert méltóbb rá, bölcs tanácsú és gondolkodású, kiválóan vitéz és az

uralomra alkalmas. Meg is tették fejedelmöknek a kazárok szokása és törvénye szerint fölemelve őt pajzsukra. „Ezen Árpádés előtt sohasem választottak fejedelmet a turkok és mind a mai napig az ő nemzetségéből válik Turkia fejedelme,“ ezt írja Konstantinos a 10. évszázadnak éppen a közepén, amikor Falitz vagy Fales volt szerinte a turkok archonja.¹

A mikor a turk fajbeli „madsarok“ a besenyők és az eszegel bolgárok földje közt laktak s egyik határukat a Fekete-tenger alkotta, amelybe a földjüket közbefogó két folyam szakad (Atelkuzu), abba az időbe esik a perzsa-árab földrajzírók emlékezése a madsarokról. Ibn Roszteh és Gurdézi szerint a madsarok főkirályának a címe *kendeh*, az a fejedelem pedig, aki az ügyeket intézi, aki kormányoz, az a *dsila*. Minden magyar a dsila szavára hallgat, a támadást, védelmet és más ügyeket illető parancsainak engedelmeskedik. Ilyforma volt a viszony a kazároknál is a khagán és isa (bég) meg a nép közt.²

Konstantinos szerint a turkok első archonja az Árpádés nemzetségéből sorrend szerint való uralkodó. Van még két más archon is, akiknek címe *gylas*, *karchas*, akik birói tiszteet viselnek. Van még fejedelme mindegyik törzsnek is, a kabarokkal együtt nyolc törzsnek, amelyek közt szövetség van a háborúkra nézve s amely részt megtámadják, azt a többiek tanáccsal és törekvéssel teljesen megsegítik.³

A fejedelmválasztás után néhány év múlva Bölcs Leo császár Nikéas nevű emberét hadihajókon elküldte a Dunához, hogy ajándékokkal birja reá a turkokat Simeon bolgár fejedelem megtámadására. Nikéas fölkereste a turkokat, találkozott fejedelmeikkel Árpádésszal és *Kurzánésszal* s rábirta őket a háborúra. Abban az időben, mikor a turkok megtámadták a bolgárokat, *Liuntis*, Árpádés fia volt a turk sereg archonja, vezére.⁴

Árpádés, Turkia nagyfejedelme (megas archon) négy fiút nemzett: az első Tarkatzús, a másik Jelech, a harmadik Jutotzas, a negyedik *Zaltas*. Az első fiú nemzette Tebelést, a

¹ Honfoglalás kútfői 119—122. l.

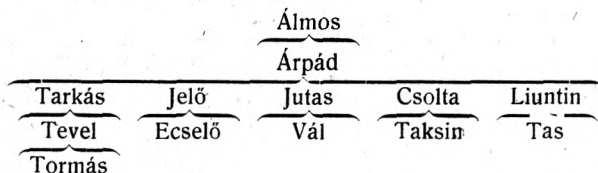
² U. o. 167. l.

³ U. o. 127. l.

⁴ U. o. 106, 125. l.

második Ezelechet, a harmadik *Falitzist, ki most fejedelem*, a negyedik pedig Taksist. Árpád és fiai mind meghaltak, mikor Konstantinos ezt írta, de vérei *Falés, Tasés* és unokatestvérök *Taksis még élnek*. „Tebeles is meghalt, az ő fia pedig az a *Termatzús, ki mostanában eljöve mint szövetségesünk*“ — írja Konstantinos — „*Bultzússzal, Turkia harmadik fejedelmével, karchasával együtt*. Bultzús karchas Kálé karchasnak a fia, a Kálé pedig tulajdonnév, a karchas meg méltóság, valamint a gylas is, mely főlebbvaló a karchasnál.“¹

Konstantinos császár ily módon közvetlenül Árpád unokájától és Magyarország karchasától értesülhetett pontosan a magyar viszonyokról és Árpád családjáról, véreiről. A görögösen, sigmás nominativussal irt magyar személyneveket eredeti alakjukba visszaállítva megkapjuk a következő családfát:²

¹ U. o. 128. l.

² Karácsonyi J.: „Árpád birtokai“ c. tanulmányában, a Csánki Dezső szerkesztette „Árpád és az Árpádok“ c. diszmű 139—145. lapján, az ősi személyneveket lehetőleg a *helynevekben* igyekszik megtalálni. Álmos és Árpád nevét a magyar történeti hagyomány és a helynevek világosan megőrizték. Tarkatz-hoz az ismert helynevek közül *Tarkás* áll legközelebb Pest vármegyében, a váci járásban. *Tevel* és *Tormás* Tolnáthól nyugatra fekszik. Jelő, Illő, *Üllő* ez utóbbi néven van meg Pest mellett. Ecelő mint *Ecsellő* maradt fenn Szeben vármegyében s mint köznév fésűt jelentett a régi magyar nyelvben. *Jutas* Veszprémnél, *Vál* Fejér vármegye északkeleti részén van. A görögös Zaltasnak Karácsonyi szerint Cált, illetőleg Csált, Csát felel meg, amelynek nyoma van Tolna-Szántótól délre a Koppány patak mellett, Tolna vármegye nyugati szélén. Ámde figyelembe kell venni a magyar hagyományt is, mely Anonymusnál Zulta nevet emleget. A görögös Zaltas tőalakja, Zalta és Anonymus Zulta-ja jobban találkozik a *Csolta*, Csóta helynévben (Veszprém vármegye.) A Liuntis görögös név tőalakja Liuntin. Ennek a *Levente* névvel való azonosításához szó fér, különben is a Levente eredetibb alakja Leventaxi-nak tőalakja Taksin hangzóiilleszkedéssel utóbb *Taksony*, mely mint helynév *Tas*-sal együtt megvan Pest vármegyében.

A gylas vagy dsila és a karchas méltóságnevek megmaradtak az ősi Gyula és Harka személynevekben, amelyek Anonymusnál Horca és Gyla vagy Geula alakban Tötöm fiát és unokáját nevezik meg. Ugyanitt Korszán, kit Georgios Hamartolos Árpáddal együtt említ a bolgár háború előtt, mint Köndő, Kende fia szerepel. Bultzús könnyen fölismerhetően nem más, mint Bulcs törzsfőnök és harka, apja pedig Kál, akinek neve több helységnévben fennmaradt a Balaton zalai partvidékén.

Ha a kazárok 835 táján a besenyők ellen építették föl a Don partján Szarkel várát s a Don és Dnjeper közt Lebediában a magyarok helyét már besenyők foglalták el, akkor Lebed vagy Előd, hogy a korábbi hazát róla nevezhessék el, erre bizonyára érdemeket szerzett, legalább harmincöt éves volt Lebedia elhagyásakor, tehát 800 körül született és legkésőbb 860 körül kínálhatta meg őt a kazár khagán a nagyfejedelemséggel. Árpádot ez időtájtban választották örökös fejedelemmé, mint „bölc és kiválóan vitéz“ férfiut, ami föltételezi hogy legalább harminc éves, a honfoglaláskor tehát hatvanöt éves. Ezzel összhangzónak látszik az, hogy a bolgár háborúban a magyarok vezére Liuntin, Árpád fia, talán az ötödik fiú, mint hadvezér szintén legalább harmincéves, atyja tehát körülbelül hatvanöt éves (895). E szerint Árpád, kinek halálát Anonymus elfogadhatóan 907-re teszi, összesen negyvenhét évig uralkodott és hetvenhét éves korában halt meg.¹ Elte-

¹ Pauler Gyula „A magyar nemzet története Sz. Istvánig“ c. munkája (1900) szerint az időrend másképp alakul. 830 táján a *baskir magyarság* leereszkedik az Ural vidékéről s átkel a Volgán, a Donon s innen a Dnjeperig terjeszkedik. *Szarkel* vára a baskir magyarok ellen épül. Ezek 860-ban még a Dnjeper és Don közt laknak, mert Konstantin térítő a *krimi Khersonnál* találkozik egy magyar csapattal, mely szövetségben van a kazárokkal. *Gyulát*, vezért, bírót a baskir őshazából való kiköltözéskor választottak először, *kendét vagy karchast* pedig a gyula helyetteseként — mint a kozár bég helyetteséül kender khagánt — a magyarok a Don és Dnjeper közti hazában gyakoribb hadjáratok miatt választottak. *Lebedia* csak rövid időre szóló név lehetett 885 táján. *Lebed vagy Előd* népe a besenyőktől szorítva 889-ben kiköltözött, s Kiev alatt áttört a Dnjeperen *Etelközbe*. Itt választotta kazár módra *örökös nagyfejedelmül* Árpádot (890). Liuntin nem más, mint a „*levente*“ *Tarkas*. A magyarok baskir eredetét azonban cáfolják. Magy. Nyelvőr 1898. Ethnographia 1911.

mették pedig ősi szokás szerint egy patak forrásánál, a római Aquincum romjaihoz közel, ahol később Szűz Mária fehér egyháza épült.¹

A honfoglaláskor a tót zsupánok leverve a magyar nagyfejedelem² közvetlen szolgálatába jutottak. Ezt a nagyfejedelemséget Árpád után negyedik fia Zalta, Anonymus szerint Zulta (Csolta, *Solt*, Csát) nyerte el, utána pedig 944. körül a harmadik fiúnak Jutasnak a fia Falitz vagy Fál (Falics, Faisz, *Vál*). Hatalmuk a kalandozások magánvállalatai idején nem látszik valami erősnek, azért Konstantinápolyból „a turkok vezéreinek” címezték a leveleket. A negyedik nagyfejedelem Zalta fia Taksin, későbbi kiejtéssel *Taksony*, aki 947-ben nagy sereget vezetett Olaszországba a félsziget délkeleti csúcsáig, Otrantoig, hol az olaszok csak tíz véka ezüsttel tudták visszavonulását megvásárolni. De a nagy nemzeti seregnek Augsburgnál nem Taksony, hanem Bulcs volt a fővezére. A félszázadon át félelmes, aggressiv magyar hatalom defensivára szoruló néppé vált. E hanyatlást akarta megállítani Taksony nagyfejedelem fia *Gyejcsa*,³ ki 971 táján követte atyját a nagyfejedelemségben. Talán még csak huszonötéves, mert Konstantinos nem említi őt Árpád ivadéakai közt. Erős akaratú, szenvedélyes ember volt, „nagyon kegyetlen, ki hirtelen haragjában sokat megölt,” mondja róla az egykorú Thietmar és ilyformán jellemzi őt Szent István nagyobb legendája is. Erős támasza és ösztönzője szép és erélyes felesége, a magyar hagyomány szerint Sarolt, a Konstantinápolyban megkeresztelt Gyula vezér leánya, kit szláv alattvalói vagy szomszédai Beleknegininek, szép hercegasszonynak neveztek.⁴

¹ U. o. 46. l. Anonym. 52. f.

² Konstantinosnál „megas archon,” u. o. 108. l. Brunonál „senior magnus” a címe Gyejcsának, Sz. István atyjának. Pertz. Monum. Germ. Hist. IV. 697. l.

³ E név legrégibb helyesírási változatai: Geica, Geyca, Geythsa, Geytsa, Geycha, Geiza, Geysa, Geyssa, pénzen Geuca, idegenek írásai-ban Deuca, Geusa, Geuza, Deuux, Geobitz, Gouz, Joas, Joitscho, Jessa, Jesse. A Gyejcsa név hangzóilleszkedéssel Gyejcse, Gyécse, Décse s ez utolsó alakban mint helynév megvan ma is.

⁴ Pauler id. m. 100. l. 142. jegyz. Karácsonyi J. szerint nem Sarolt,

Szilaj természet volt ez a nő is, ivott, lovagolt, verekedett és parancsolt. Sarolt akarta, hogy Gyejcsa a nemzetnek igazi feje legyen, elsősorban ő akarta a kereszténység behozatalát is. Prunwart sváb püspök II. Ottó császártól küldve, Pilgrim passauai püspöktől támogatva eljutott Gyejcsa nagyfejedelemhez, legyőzte habozását és megkeresztelte őt háza népével együtt (975), amikor maga a nagyfejedelem a passauai egyház védőszentjének nevét, a Stefán — magyar ajkon később kialakult István — nevet nyerte. Nemsokára fia született Esztergomban, a tót eredetű várban s a fiú keresztneve szintén *István* lett (977 körül). Mikor a fiatal, buzgó Szent Adalbert prágai püspök 994 végén másodszor elhagyta püspöki székét, megjelent Gyejcsa nagyfejedelem udvarában s úgy találta, hogy itt pogánysággal van fertőzve a kereszténység. Aztán Rómába, majd Franciaországon át a lengyel herceghez ment Gnezdába (996). „E napokban küldött — követet, levelet — a magyarok nagyurához (senior magnus) vagy inkább a feleségéhez, ki az egész országot kezében tartotta, férjét s ami férjeé volt, maga kormányozta, kinek vezetése alatt a kereszténység megkezdődött, de pogánysággal vegyült a megfertőzött vallás és a lanyha, félénk kereszténység rosszabb kezdett lenni a barbárságnál.“ A nagyfejedelemnétől Adalbert kérte, hogy bocsássa utána a szép és jó Radlát, az ő egykori nevelő iskolatársát (pappas), ki szerzetessé lett és a magyar udvarban tartózkodott. De Radla itt jobban érezte magát s nem ment püspöke után, aki a következő év tavaszán már vértanú halált halt a poroszok közt.

Gyejcsa meg akarta házasítani fiát s biztosítani számára az uralmat. Összehívta tehát a magyar nemzet főembereit, a nemek, ágak vezetőit és — Szent István nagy legendájának idegen, csehes fölfogása szerint — a „következő rendet,“ a nemeseket, beszélt velük s amint látta, hogy beleegyeznek, fiát utódává nevezte s mindannyit, akik megjelentek, hűségére feleltette. Aztán feleségül kérette fia részére II. Henrik bajor

hanem Adleita vagy Adelheid, Mesko lengyel herceg nőtestvére, volt Gyejcsa felesége és Sz. István anyja. Turul 1906. Nagy Géza u. o. 1906—1908. Pauler felfogását támogatja.

herceg leányát, *Gizellát*, kivel a házasság egy évvel atyja halála után jött létre (996). Egy évvel ezután, körülbelül Szent Adalberttel egyidőben, Gyejcsa nagyfejedelem is meghalt, elég fiatalon, alig ötvenéves korában. Özvegycét s vele együtt az uralmat az ifjú, szinte „gyerek,” mintegy huszéves Istvánnak valami rokona, Koppány, Tar Szerind fia, a somigyi dux akarta megszerezni. E lázadónak, trónkövetelőnek a területe a Balaton vidékén összeesett Vérbulcs egykori harka területével. A Sarolttal tervezett „vérfertőző házasság” és a nagyfejedelemségre való törekvése Koppány duxnak újabbán arra a következtetésre vezetett, hogy ez a Koppány voltaképpen csak pogány neve az eddig keresztnévén ismert Mihály hercegnek, kinek atyja Tar vagy Szár Szerind bátyja lett volna Gyejcsának, de 971 előtt meghalt s kiskorú fia helyett Gyejcsa lett a fejedelem.¹ Ennek halála után fia István nem volt kiskorú, mert Kálmán király kora előtt a tizedik, utána a tizenötödik év volt a nagykorúság kezdete.² Koppány legelőbb Veszprém várát, az uralkodó család egyik kedves tartózkodó helyét vette ostrom alá. De Istvánnak Esztergom, Győr, Pannonhalma felől régi római hadiúton érkező serege Koppányt leverte és testét négyfelé vágva Veszprém, Győr, Esztergom és Erdély főhelyének kapujára függesztették. Ily módon István uralma megszilárdult és 1000-ben II. Szilveszter pápától kért szent koronával igazi keresztény királlyá koronáztatta magát.

3. Vallási szervezetek. A népek művelődésében mindenkor és mindenütt kiváló történeti tényező a vallás és ennek társadalmi szervezete. Magyarország ősi műveltségének korában a legrégebb idevágó adat az, hogy a dákok *Zalmoxis* istenített paptól származtatták szigorú törvényeiket és fegyelmezettségeket. A papi hivatal, amelyet *Zalmoxis* alapított, fennmaradt a 6. század elejétől Augustus idejéig.

A római hódítás nyomában, a pannoniai és daciai provinciális szervezetben is megtaláljuk a papságot, sőt a középkori kalenda-társulatok, fraternitások elődeit, a vallásos colle-

¹ Karácsonyi J. Kath. Szemle 1913. 1067. l.

² Erdélyi L. Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben 17. l.

giumokat is. A savariai, herculiai és sarmisegetusai tartománygyűléseken (concilium) évenként szabadon választották a *császári oltár és provincia papját* (sacerdos arae Augusti), aki a metropolisban tartott gyűlés elnöke s rendszeren a provincia egyik leggazdagabb és legtekintélyesebb polgára volt. Ő kezelte a pénzeket, amelyekből a templomokat, oltárokat fenntartották. A játékok költségeit a magáéból fedezte. A *pontifex, flamen, augur* és *haruspex* nevű papi testületek méltóságait élethosszigan töltötték be. Polgárok vagy szabadosok, akik az utcasarkokon álló Lares tiszteletére, de főképp a császár, Augustus istenítésére alkottak papi collegiumot, mint *augustalisok* szerepelnek. Valószínűleg minden városban volt ily collegium, élén praefectussal s a VI. viri nevű választmánnyal, tisztviselő karral. Az augustalisoknak külön házuk volt (aedes) pl. Sarmisegetusában. Vallásos jellegűek voltak a mesteremberek, az *egy-egy foglalkozásuk collegiumai*. Mindegyik collegiumnak megvolt a maga istensége vagy legalább geniusa, az előkelők közül pedig patronusa, sőt anyja (mater) is. Tisztviselői a praefectus, quaestorok, magisterek és választmánya, a decurio-testület. A 3. századtól kezdve minden mesterember tartozott valamely collegium, mintegy céh tagjává lenni, amelyet csak úgy hagyhatott el, ha helyettest állított. Egy-egy collegium tagjai közös istentiszteletre gyűltek össze vagy mulatságra, mint pl. a bányászok május kalendájának előestéjén, vagy temetésben részesítették tagtársukat, mint a középkori kalendások. Természetesen a közös foglalkozás érdekét is előmozdíthatták, de ez már a gazdasági fejlődéshez tartozik. Volt *nemzetiségi* collegium is pl. a collegium Galatarum. Vallásos *temetkező egyletek*: a collegium Jovis, Isidis, Larum, imaginum domini nostri Caesaris, Juventutis.

A kelta, pannon és dák vallásoknak alig van nyomuk. A *római vallás* a pásztorok, földművesek, vadászok, hajósok stb. isteneit kultiválta: Libert, Silvanust, Dianát, Danuviust stb. Nagyban tisztelték a császár istenségét is. A barbár támadások, bajok közepette szükségét érzi egy hatalmas Istennek (Deus Aeternus, Pantheus), de legnagyobb hatásuk van a keleti, főleg syriai isteneknek. Az egyiptomi Isis és Serapis,

a phrygiai Kybele, Magna Mater Deum Pannoniában kevésbé találtak hívőkre, mint Daciában. Syriából különösen Emesa, Heliopolis és Doliche városok napistenei jutottak el ide a katonák révén, kik Jupiter *Dolichenus*t római katona alakjában bikán állva ábrázoltatták, pl. a tolnamegyei kömlődi bronzlapon. Mig a római isteneknek csak oltárköveket állítottak és egész Magyarország területén csak az aquincumi Nemesis szentély tartozik a római kultusz körébe, addig a keleti istenek tiszteletére meglehetősen számmal épültek szentélyek. Ilyenek a carnuntumi Dolichenum és a barlangalakú *Mithraeum*ok Carnuntumban, Aquincumban, Sarmisegetusában, stb. *Mithra* perzsa napisten, ki a sötétségen és minden gonoszságon diadalmaskodik, a domborműveken úgy van ábrázolva, mint phrygiai sapkás ifjú, ki földre terített bikán térdel és kést döf szügyébe, fölötte pedig a nap és hold jelképei láthatók. Hivőit nélkülözések és megpróbáltatások közt avatták föl, azért a katonás császárok, Septimius Severus, Diocletianus pártolták a Mithra-tiszteletet, s az utóbbi 307-ben három uralkodótársával összejött Carnuntumban, hogy Mithrát mint a birodalom pártfogóját ünnepelje, a mikor szentélyét helyre állította.

A kereszténység első vértanui közül ismeretesebbek Eleutherus illyricumi püspök (140), Eusebius cibalaei püspök (260), Quirinus sisciai püspök (303) és a négy sirmiumi márványfaragó munkás, kiket Diocletianus azért végeztetett ki, mert vonakodtak Asklepios bálványszobrát kifaragni. Ez az üldözés egyszerre föltárta, hogy mennyire meggyökerezett már Pannoniában a kereszténység. Az üldözés megszűntetése s Nagy Constantinus milviusi győzelme (313) után annyira fölvirágzott, hogy a muraközi stridoni Szent Jeromos szerint 400 táján Pannonia tele van keresztény institutiókkal. Sirmium mint metropolis érseki székhellyé lett, hol zsinatokat tartottak. Az arianizmus miatt több pannoniai püspököt a pápa kiközösített. Sok keresztény emlék, sírfelirat, Krisztus monogrammjával díszített sirmiumi és sisciai pénz maradt reánk, de legnevezetesebb őskeresztény emlék a pécsi földalatti sírkamra (*cubiculum*), amelynek Krisztus monogrammját, Szent Péter és Pál

apostolt, Nőé bárkáját, Jónás prófétát, a három keleti bölcset stb. ábrázoló falfestménye a 4. század közepe táján készült.

Ezt a kereszténységet, a mely Sopianae városban öt bazilikát épített (neve 970 körül Quinque-basilicae, később Quinque-ecclesiae, Fünfkirchen, Pécs) a rómaisággal együtt elnyomta vagy elűzte Pannoniából a hunn, germán, avar kor-szak négy százada (400—800).

Az *ujgurok* vallása shamanizmus, szellemtisztelet volt, „kám“-jaik értettek a bűvöléshez, azt állították, hogy hatalmuk van a szellemek fölött, s vadállatok, kutyák, lovak, szarvas-marhák, juhok, madarak hangjából és gyermekek sírásából jósolgattak. Ily jóslatokkal idézték elő az ujgurok első kiköltözését (93. K. u.). Sinai források szerint a *hungnu* királyt ég-fiának, cengli-khutunak, örmény írók szerint a *hunnok* istenüket tangri-atanak, ég-atyának nevezték (török-tatár nyelven cengli, tengri, sumer nyelven dingira = ég, isten; ata = atya, khutu a mandsu nyelvben = fiu). A hunugurokra gyakorolt perzsa zend vallási hatás nyomait látják a magyar déva (daéva) és manó stb. szavakban. A hunnokok vallása kevésbé nyilvánult külső szertartásokban, mert Ammianus Marcellinus még azt is kétségbevonja, hogy vallásuk volt. Priskos rhetor azonban oly hírről tudósít, amely szerint egy tulok és pásztora révén „Ares“ hadisten kardot küldött Attilának a világalom jeléül, amely hit a skytkák kard-tiszteletével függhet össze. Jósok voltak a hunn király körül, kik megjövendölték Attila nemzetségének bukását, amelyből legkisebb fia fogja fölemelni a maradékokat. A catalaunumi híres csata előtt egy remete, kit a hunnokok elfogtak, Isten ostorának mondta Attilát, s megjósolta, hogy nem fog győzni. Erre a hunn király a pogány jósokat is megkérdezte. A germán papok leölt bar-mok beleiben kotorásztak, az alán jósok fehér posztón rázogatták vesszőcskéiket, míg a hunn bűvészek varázsbotjaikkal a holtak szellemeit idézték, s örült forgásban kimerülve, tájtékozó szájjal estek össze, a hunn táltosok pedig tűz fölé tartott juh lapockacsontok repedéséből azt jövendölték, hogy a hunnokok nem győznek, de az ellenség vezére elesik. Aquileia ostrománál a hunnokok egy gólyacs család költözködésében ked-

vező madárjóslatot láttak. Hunnokról beszéli el Theophanes krónikája, hogy a Bosporus Cimmericus mellékén Gordas király „a rómaiaknál“, görögök közt fölvette a keresztséget s hazaérkezve a hunnoktól tisztelt arany-ezüst szobrokat összeolvasztotta. Emiatt öccse Muageres fölkelést támasztott a hunnok közt, Gordast megfosztotta az uralomtól s megtámadta a Bosporus-melléki görög városokat (528).

Az *avarok* vallására világot vet Baján khagán esküje. Singidunumnál (Belgrád) a kormányzó, a püspök és nagy sokaság szemeláltára nagy esküvel fogadta a khagán, hogy semmi rosszat sem tervez Sirmium (Mitrovica) ellen: meztelen kardja hegyét az égnek tartva így szölt: „Ha a legkisebb szándékom volna is a rómaiak ellen azzal, hogy a Száván hidat veretek Singidunum és Sirmium között — akkor veszszek el népemmel együtt: szakadjon ránk az ég, csapjon agyon az Isten tüzes nyila, omoljanak ránk a hegyek és erdők s áradjon ki és nyeljen el a Száva vize!“ Ebben az esküben a kard, az ég, a villám, a hegy, erdő és víz vallásos tiszteletét láthatjuk az avaroknál. Sajátságos, hogy e pogány eskü mellett Baján még keresztény módra is megesküdött a bibliára. Utóbb, de még Baján idejében szó van görög forrásban egy bokolabrásról (bököler törökül búbajos), főbb papról, táltosról, ki a khagán egyik nejével átszőkött a rómaiakhoz és elárulta a khagán terveit. A kereszténységet a 7. század végén Szent Rupert wormsi püspök kezdte hirdetni az avaroknak, de nem igen fogott rajtuk ez a kísérlet. Csak mikor Nagy Károly császár frank hadai megtörték őket, akkor tértek át az avarok a keresztény hitre, inkább kényszerűségből, politikából, mint meggyőződésből. A Duna és Rába közé eső területet a császár a passauai egyházmegyéhez csatolta, a Rába és Dráva közt levő területet pedig a salzburgi érsekséghez.

A dunántuli szlovénokat, kiket a magyarok *tótoknak* neveztek, s kik utóbb a magyarságba beolvadtak, 800-tól kezdve s főképpen Privina mosaburgi herceg támogatása mellett a salzburgi érsek papjai és bencései térítették a keresztény hitre. E térítő munkára s a templomépítésekre a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* című emlékirat vet világot. Nyitra vidé-

kén is inkább német papság működött. A morvák apostolai Szent Metód és Cirill, tessaloniki görög testvérek, kik a szülőföldjük vidékén lakó szlávok nyelvét is megtanulták. Cirill vagy Konstantin tudósabb volt. Krimben ő térítette meg a kazár khagánt vagy kánt, majd megkeresztelte Boris bolgár fejedelmet (861). Már hat évvel előbb föltaálta a róla nevezett szláv írást és lefordította ó-szláv nyelvre az evangéliumot s a legszükségesebb egyházi szertartáskönyveket. Raszisztzláv morva fejedelem követek útján kérte Mihály konstantinápolyi császártól a két szláv hithirdető elküldését. Ezek meg is jelentek Moraviában és Pannoniában (863), majd a német papok vádjai miatt Rómába mentek, igazolták tanításukat s a pápa püspökké szentelte őket (868). Cirill még Rómában meghalt, Metód pedig mint Moravia és Pannonia érseke működött haláláig (885), a mikor Wellehrádon temették el Morvaországban. Tanítványait azonban Szvatopluk hamarosan száműzte s így a szláv hithirdetés, istentisztelet itt megszűnt és átköltözött a bolgárokhoz.

Tíz évvel utóbb bekövetkezett a magyar honfoglalás. A magyar ősvallás rokon volt az ujgur, hunn, avar s bizonyára a finn-urali népek vallásával is. Ez utóbbi szintén természetimádás, mint az avaroké, s tiszteletének tárgyai az ég, szél, tűz, víz, erdő, stb. Ebből Dsajháni csak a tűzimádást említi a magyarok vallásaként, miként ezt Ibn Roszteh és Gurdézi is átírják. Elbekri bálványimádást mond, noha itt egyébként szintén Dsajhániból merít. A tűzimádás nem jelenti a Zoroaszter-féle dualistikus vallásrendszer, Ahuramazda és Ahriman vallásának átvételét, de az iráni műveltség és vallás hatása a magyar nyelvben kétségtelen. Az ármányos szó töve talán Ahrimanból ered.

A természetimádás tárgyai közt az ég s az ugyanazon jelentésű Isten foglalja el a főhelyet. Az alvilág fejedelme, lakója az ördög. A pogány hitvilág maradványa tán a manó s a tündér. Szent László I. 22. törvénycikkelye azt mondja, hogy akik a pogányok szokása szerint kutaknál, forrásoknál, fáknál és köveknél áldoznak, büntetésül marhát fizessenek. Ebből következtethetünk az ősmagyar áldozóhelyekre, egyszersmind az ősi természetimádásra. Ennek emlékei az oklevelekben emlegetett áldókut (áldozókut), ügyfa, egykő, bálvány. Az id, üd,

egy annyi mint szent ezekben: idnap, üdnap, ünnap, ünnep; üdleni vagy ülni ünnepet, üdvez, egyház, ügyfa, egykő.

Török eredetű szavak a boszorkány, bűbáj, ige (varázsigé) származéka, az igézni. Táltosok (samán pap, varázsló) a bálványok őrei, áldozók, jóslók, gyógyítók. A bálványt bódítószerekkel, tánccal iparkodtak megnyerni s ennek hatása önmagukon a réülés, réület (révülés, révület), a keresztény latin-ságban extasis.¹ Vátá lázadásakor a pogányságra visszatérő magyarok lóhust kezdtek enni a mi arra mutat, hogy lovat áldoztak, még pedig talán fehér lovat, mint a perzsák. Vátá fia János pogány lázadásakor megint sok táltos, javaeasszony és varázsló gyűlt össze körülötte.

A kazároknál láthatták a magyarok a mohammedán és zsidó hit terjeszkedését. A kereskedők és foglyaik révén tudomást szereztek a kereszténységről is, amelynek hirdetőjével, Konstantinnal, vagyis Szent Cirillel már Krimnél találkoztak. Metód morva érsek a középső Duna vidékén keresett fel egy magyar vezért, kralyt, ki Lebédiából kalandozott el a későbbi haza területére 880 körül. Az első magyar, ki tudtunkkal keresztény hitre tért, Bulcs harka volt, a második pedig Gyula fejedelem, ki Konstantinápolyból magával hozta a püspökké szentelt Hierotheus szerzetest. Bulcs csakhamar visszatért a pogányságba, Gyula azonban hű maradt a kereszténységhez. De a görög püspök működése legfőlebb Szent István anyjában, Saroltban s ennek révén a veszprémvölgyi görög apácákban, továbbá az Ajtony területén említett görög szerzetesekben, s a többnejű Ajtony kereszténységében ismerhető fel, akiről különben az hír maradt fenn, hogy Widdinben vette föl a keresztséget.

Sem a görög sem a Metód-féle szláv térítés nem hagyott jelentős nyomokat a magyar kereszténységben. Egy tekintélyes vélemény szerint a magyarokat a latin-betűs írásra, olvasásra s ezzel együtt a keresztény hitre Velence és vidékének papjai tanították, ámbár el kell ismerni, hogy a magyar nyelv-

¹ Csánki D.-nek „Árpád és az Árpádok“ c. díszművéből Szinnyei József nyomán 41—42. l.

nek kereszténységre vonatkozó szavai legnagyobb részt szláv eredetűek. Ezen szláv elemeket oly dunántúli szláv szolgáktól származtatták, kik a Cirill és Metód-féle nyelvet beszélték volna. Az újabb s immár elfogadott bizonyítás szerint azonban kitűnt, hogy a sajátos óvelencei keresztény műkifejezések, a melyek megvannak Dalmáciában is, a magyarságban nincsenek meg, hanem helyettök szláveredetű szavakat használunk. Az is kitűnt, hogy helyesírásunk kiindulópontján nem velencés, nem is olaszos. A latin s-nek lágy kiejtése megvan többé-kevésbé az összes róm. kath. szlávságnál, pl. a mise szóban. A kámzsa, dézsma stb. zs-je a vulgaris latin c helyén éppen velencés nem lehet. Dalmáciában és Istriában a magyar honfoglalás korában még nem divatozott a velencei nyelvjárás hatása, ama közbeeső területek olaszága tehát nem közvetíthette volna nyelvünkben a velencei kiejtést. Szent László 1092. évi decretumáig, amely felsorolja a magyarországi legrégibb keresztény ünnepeket, a forrásokban csak oly szentek fordulnak elő, amilyeneket közvetlen a honfoglalás előtt a dunántúli szlovéneknek találunk, pl. Szent Adriánt Mosaburgban; olaszországi szentek csak később jelennek meg, a 12. század végén és a 14. században. A magyar nyelvben levő szláv keresztény terminológiát nem lehet a Szent Cirill és Metód-féle nyelvből vagy a hozzá hasonló bolgár szlávságból magyarázni, mert a morva apostolok hatása gyorsan eltűnt Pannoniában, a szláv nyelvtudomány ennek nyomát nem találja, s mert a Dunán túl bolgárok nem laktak, csak szlovénok. A szláv hatás kérdésében éles különbséget kell tenni keleti keresztény és nyugati katolikus szlávság között. Csakis a róm. kath. szláv nevezi a malasztot milost-nak, a poklot peklo-, pakal-, pakaonak, ellenben Cirill és Metód nyelvén a keleti egyházban a malaszt = blagodët, a pokol = ad (görögül ádés). A magyar nyelv keresztény terminológiájának legnagyobb része csakis a róm. kath. szláv s itt is elsősorban a szlovén róm. kath. terminológiával egyezik. Egyes szavak, pl. a kereszt, szombat, karácsony görög keleti szláv, bolgár eredetűek. A magyarok közt kellett lenni a honfoglalás előtt is egyes keresztényeknek s ezt a 11. századi magyaroknál előforduló ótesta-

mentomi nevek bizonyítják, a milyenek akkor az aldunai bolgároknál fordulnak elő. Elsősorban róm. kath. szlovén közvetítéssel meghonosodott keresztnevek a Bereck, Bertalan, Gergely, Bálint, Balázs, Boldizsár, Pongrác, stb. A keresztény jövevényszavak vizsgálata arra vall, hogy a magyar nép legnagyobb részének megkeresztelkedése a salzburgi egyház által megtérített *dunántúli szlovén papság* érdeme. Ezek voltak első mestereink az írásban is. Az olasz hatás későbbi.¹

A dunántúli rabszolgák, szlovén papok hatása lassan, csendben, észrevétlenül előkészítette, hajlandóvá tette a magyarságot a kereszténységre, s mikor Gyejcsa nagyfejedelem megnyitotta az országot a német papság előtt, akkor már nem volt itt egészen idegen a kereszténység. Az bizonyos, hogy Gyejcsát feleségén kívül főleg politikai okok s a nyugati szomszédokkal való békének szükségérzete készítették a nyugati kereszténység szabad vallásgyakorlatának elismerésére, sőt állami támogatására. Ennek kifejezése volt az, hogy I. Ottó német király, római császár 973 húsvétja táján Quedlinburgban cseh, lengyel, orosz, bolgár, görög követek mellett tizenkét magyar főembert is fogadhatott. E követség eredményeként német hithirdetők jöttek Magyarországra. Először *Szent Wolfgang* sváb einsiedelni bencés jelent meg; de *Pilgrim* passauai püspök csakhamar visszahívta őt s a regensburgi püspökségre segítette, mert azon a jogcímen, hogy a Rábaköz a magyar honfoglalásig egy századon át a passauai egyházmegyéhez tartozott, az egész magyarság megtérítését a saját papjainak akarta biztosítani s e révén érseki hatalmat szerezni egész Magyarország fölött. E törekvése idején hamis oklevelek is készültek a környezetében annak igazolására, hogy a passauai püspökök elseje az avaroktól egykor elpusztított Lorch érseke volt. Pilgrim elődeinek érseki palliumát igyekezett visszanyerni s evégből 974-ben levelet írt a pápához, VI. Benedekhez a magyar térítés fényes eredményéről. Azt írja, hogy miután a béke alkalmával *szereződés jött létre e néppel s miután a magyar*

¹ Ez Melich János elfogadott bizonyításának a vázlata Volf György olasz és Asbóth Oszkár keleti szláv elméletével szemben. Századok 1903, 85—87. I. Melich: Szláv jövevényszavaink. Nyelvtudományi Közlemények 1903, 1905, 1909.

nép sok kéréssel hívta őt, azért küldött hozzájuk szerzeteseket, kánoni papokat és minden egyházi rendből való klerikusokat (diákokat), kik oly sikerrel működtek, hogy a mindkét nembeli előkelő magyarok közül körülbelül ötezren tértek meg. A keresztények pedig, kik a népesség nagyobb részét teszik(!) és kik mint foglyok a világ minden tájékáról hurcoltattak oda, most minden akadály nélkül viszik gyermekeiket a keresztelezésre. „A rómaiak és gepidák idejében — írja Piligrim — hét főpapja volt keleti Pannoniának és Moesiának, kik mind az én szent laureacumi egyháznak voltak alárendelve, amelynek én méltatlanul szolgálók. Ezek közül négy meg is maradt Morvában mindaddig, míg a magyarok Bajorországba nem nyomultak“. Ez alapon kéri a palliumot és néhány püspök kinevezését maga mellé. A pápa azonban a salzburgi érseket erősítette meg a passauai püspökség fölött metropolita jogaiban. Ez csak javára vált a magyar egyház függetlenségének a némettel szemben. Piligrim passauai püspök II. Otto császár kívánságára Prunwart sváb püspököt kénytelen támogatni magyarországi útjában s Prunwart keresztelte meg Gyejcsa nagy fejedelmet (975) és nemsokára fiát is a Stefán névre. Szent Adalbert prágai püspök megfordult ugyan 995-ben az esztergomi nagyfejedelmi udvarban, talán mint prágai püspök jogot is formált Magyarország északnyugati részének megtérítésére és lelki vezetésére, de hamaros távozása és két év múlva a távoli poroszoknál bekövetkezett vértanuhalála nem engedett neki időt arra, hogy Magyarországon nagyobb hatást érhesen el. Még Radla, a nagyfejedelem udvarában tartózkodó cseh bencés, az ő nevelő iskolatársa, sem követte hívó szavát. Prunwart püspököknek ez időben már semmi nyoma. A Koppány ellen vezetett hadjáratban Domokos érseket — egyházmegye nélkül itt működő, térítő érseket¹ — látjuk szerepelni, amikor Pannonhalmánál tanuja az ifjú István nagyfejedelem azon fogadalmának, amelyet Szent Mártonnak tett a győzelem esetére; s ugyancsak Domokos érsek pótolta a még hiányzó királyi kancellárt a pannonthalmi fogadalomról,

¹ Akkor még püspökségek és a pannonthalmin kívül más apátságok nem voltak Magyarországon (997). Így mondja ezt a pannonthalmi alapítólevél.

somogyi tizedről szóló oklevél készítésében is 1001 őszén, amikor *Anasztáz* volt a pannonhalmi apát és *Sebestyén* bencés az esztergomi érsek. De ekkor már István második éve viselte a koronát és a keresztény királyi címet.

4. A világi társadalom osztályai. A Duna—Tisza vidékén legrégebb az agathyrsok, a kelták és a dákok kora. Az *agathyrsok* állítólag birtokközösségben éltek s előkelőik tetoválták magukat. Később részben talán beolvadtak thrák, dák alattvalóikba, részint keletre vándoroltak a Don vidékére, a hol utóbb az akatir vagy akatzir, még később a kazár nép tűnik fel. A *kelták* a 4.-ik században telepedtek meg a Duna és Száva közt. E nép urai várakban, a szolgálak kör alakú kalyibákban laktak. Az uri osztály annyira elhatalmasodott, hogy a királyságot arisztokratikus köztársaságok váltották föl 300 körül Kr. e. A *dák* háborút ábrázoló Traianus-oszlopon az előkelő dákok süvegesei, míg az alsóbbrendűek fedetlen fővel vannak megkülönböztetve.

A római korszakban a provinciálisok szabad osztályait a census öt foka választotta el egymástól. A senatori censust elérő gazdagok osztályából választották meg a városok tanácsát, a decurio-testületet, amelybe a római hatalom besorozta még a maga részéről a császári tisztviselőket, a lovagokat s a kiszolgált katonákat. Az adó beszolgáltatásáért a városok tanácsosai vagyonukkal voltak felelősek, azért később a decurioságot mindenki iparkodott elkerülni. Foglalkozás szerint is megoszlott a római és provinciális társadalom a különféle sok collegiumban, aminők voltak a fegyverkészítő, paizsgyártó, kallós, kovács, ács, hajós, kereskedő stb. collegiumok. Voltak földművesek, gyarmatosok is. Származásra és társadalmi helyzetükre nézve a provinciális bennszülöttektől meg kell különböztetni a colonusokat, limitaneusokat és foederatusokat. A colonusok eredetileg provinciába telepített valószínű római polgárok, kik szegénységük miatt készek voltak otthagyni Rómát, hogy a távolban lefoglalt ager publicuson mint gyarmatosok meggazdagodjanak s a római művelődést, birodalmi érdekeket elősegítsék. Az auxiliaris cohorsok öreg katonái jutalmul bronz diplomával nyerték el a római polgár-

ságot s mint colonusok szintén kaptak földet a provinciákban, sőt a római senatorokéhoz hasonló rangot a városok decurio-testületében. A limitaneus és foederatus nem egyéb, mint a római birodalom határszélére családostul tömegesen letelepített barbár katonaság, mely földet, sőt zsoldot is kapott a limes, a határgyepük őrzéséért.

A *hunn* társadalomban Attila körül kialakult viszonyokról Priskos utleírása közvetlenül értesít bennünket. Ebből a követjelentésből látjuk, hogy Attila az irodai állásokban csupa idegeneket, nyugati rómaiakat alkalmazott (Orestes, Constantinus, Constantius). Egy viminaciumi kereskedő, ki városa pusztulásakor Onegesiosnak, Attila főemberének és hadvezérének zsákmánya lett, de a rómaiak s akatzirok elleni hadjáratokban kitüntette magát és zsákmányát átadva urának visszanyerte szabadságát, annyira jónak találta Attila uralma alatt a hunnok sorsát, hogy hunn nőt vett feleségül és aztán egy asztalnál élt Onegesiossal. Ez a főember is valószínűleg idegenből került a hunnok közé, s mikor a keletrómai követ meg akarta őt nyerni, azt felelte, hogy urát el nem árulhatja, nem feledkezhetik meg hunn neveltetéséről, családjáról s nagyobb becsületnek tartja Attilánál a szolgaságot, mint a rómaiaknál a gazdagságot. Hűséges volt Edekon is, Attila testőrfőnöke és követe, kit szintén hiába próbáltak ura ellen fölbérelni. Szó van még Priskos jelentésében barbár, hunn testőrségről, továbbá hunn és római vendégekről, előkelőkről, kik Attilánál, majd feleségének meghívására főtisztjénél Adameusnál lakomáztak; a fejedelem lakomáján dalnokok, bohóc, pohárnokok szerepelnek; az utazásoknál pedig említve vannak barbár révészek és lovas hírnökök. A hunn előkelők udvarára világot vet az, hogy Attila tornyos, faragásokkal, kerítésekkel díszes fapalotája mellett Onegesios lakása volt a legszebb, szintén fakerítésű, de tornyokkal kevésbé ékes. Messziről hozott pannoniai kőből építette azonban fürdőjét. Mikor felesége kivonult a fejedelem üdvözlésére, sok szolgálója vette őt körül.

Az *avarok* társadalmi osztályai közül némi adatunk van arra az előkelő osztályra, amelyikből összeállították a Konstantinápolyba küldött követségeket. Az egyik avar követsé-

get Nagy Justinianus császár idejében bámulták meg a keleti rómaiak fővárosában (558.). Legjobban feltűnt az avar követek szalagokkal díszített hajfonata, a mi nem volt meg a hunnoknál, noha máskülönben az avarok öltözete és nyelve hunn volt s beszédöket a rendes hunn tolmácsok jól megértették. Egy másik avar követség deli szép ifjakkból összeválogatva az új konstantinápolyi császárt, II. Justinust akarta üdvözlölni (565.). Büszkeséggel töltötte el az előkelő avar ifjakat az a tudat, hogy bámulják őket; de ők is nem győztek álmélnodni a császári palota fényén, a testőrség aranyos fegyverzetén, s a megnyílt kárpit mögött ragyogó díszben trónján álló császár látására földre borultak. A követség vezetője háromszor térdet hajt és homlokával a földet érintve üdvözlí a császárt, aztán előadja küldetése célját.

Azok a *szlávok*, akiknek legnagyobb fejedelmét „Szvjatopolk“-nak hívták, az arab földrajzírok szerint a magyarok folytonos támadásai miatt várakat építettek s télvíz idején inkább e várakban húzódtak meg, nyáron pedig az erdőségekben. Kisebb főnökeik címe szubands (zsupán?). Csak kevés barmuk van, lovat csak az előkelők tartanak. Leggyakoribb gabona-féléjük a köles, más gabonájuk nincs, valamint szőlőjük sem, de annál több a mézők, disznajuk és juhuk. Ruházatuk ümög és saru.¹ Akiket hadifoglyokká tettek, azoknak előre kitűztek — ugymond Leo császár — bizonyos szolgálati időt, amelyen túl megválthatta magát s hazatérhetett, vagy szabad emberként köztük maradt.²

A *magyarok* ugyanazon földrajzírok szerint sátrakban élnek ott, ahol legeltetésre fű kínálkozik. Két folyó közt laknak a Feketetenger partvidékén. Télen e folyókhoz húzódnak. Sok szántóföldjük van. Ruházatuk színes selyemszöyetről készült, fegyverzetük ezüsttel bevont. A magyaroktól a szlávokig tíz napi járóföld van, t. i. Szvatopluk országáig Etelközből. De lakták szláv népek közelebb is, kiket a magyarok terményekből álló nehéz adókkal terheltek, s kikből rabszolgákat hur-

¹ Honfoglalás kútfői 174—178. l.

² U. o. 55. l.

coltak a tengerpartra, ahol a görög kereskedők aranyszöveteket, színes gypjú szőnyegeket és más árúkat adtak értük. Ahol a magyarok házasságáról van szó, megtudjuk, hogy a magyarok vagyona marháiban, pénzben, menyét-, nyuszt-, coboly-, róka-, evetprémekben és kamukaselyem szövetekben van, amihez még pénz, lakásfölszerelés és bizonyára rabszolgák is járultak, ez utóbbiak talán csak a legmódosabbaknál.¹ Ezeket az adatokat még kiegészíti Leo császár Taktikája azzal, hogy a turkok előkelői még lovaikat is elül vassal vagy nemessel vértetik, s hogy békés időben a turkok, vagyis magyarok nemzetségek és ágak szerint elszéledve tanyáznak sátraikban s legeltetik lovaikat.² Nagyjában ilyen volt az életmód, vagyoni állapot a magyar honfoglalás és kalandozások korában is.

Ezen adatok alapján kell következtetéseket levonnunk a társadalmi osztályokra. Megállapíthatjuk belőlük azt, hogy a magyaroknál, mint más népeknél is, voltak *szabadok* és *szolgák*, s hogy a szabadok közt voltak a fejedelmi családon s a törzs- és nemzetségfőkön kívül más *vagyonosabbak* is, kiknek több az ingóságuk, szolgájuk, pénzük, marhájuk, szövetük, prémjük és ékszerük. Szolgáinak és marháinak száma, szükséglete szerint osztanak ki földet és legelőt minden szabad magyarnak használatra, nem tulajdonul, sorshuzással, rovásos nyilvánással. A nemes nevet Szent István törvényei még nem ismerik, ott csak főemberekről, ispánokról és vitézekről, másrészt csak szabadokról és szolgákról van szó, de úgy, hogy ispánok, vitézek a szolgák közül is akadhatnak.

A szabadok és szolgák legáltalánosabb két nagy csoportját nem Szent István teremtette meg. Ez a társadalmi állapot megvolt már ő előtte s atyja előtt is, kétségtelenül megvolt már a honfoglaláskor is. Vajjon melyik csoportba kerültek az *itt talált korábbi lakosok*? Konstantinos császár azt írja, hogy „Sfendoplosok“ halála után fiai egyideig békében maradtak, majd viszály és pártütés támadt köztük és a mint polgárhábo-

¹ U. 168—173. l.

² U. o. 35—36. l.

rut viseltek egymás ellen, az odajövő *turkok* mindenestül megsemmisítették őket és meghódították országukat, ahol most is laknak. A nép maradékai pedig szétzüllyve a szomszéd népekhez menekültek, úgymint a bolgárokhoz, a turkokhoz, a horvátokhoz és más népekhez.¹ Az alföldi és dunántúli szlaven tótok egy része tehát mégis itt maradt a turkoknál vagyis a magyarok közt és idővel beolvadt. Ezen adatot kombináljuk azon másik egykorú adattal, a mit a bajor püspökök megírtak 900-ban a pápának, hogy a szlávok sok éven át barátkoztak a magyarokkal, velők együtt megrohanták a keresztényeket, mind elpusztították egyházaikat egész Pannoniában s a magyarok szokása szerint egészen lenyirták álkeresztény fejöket.² A magyarországi legrégibb források, a 11. századi törvények és oklevelek világánál pedig azt látjuk, hogy a „*liber*“ néven szabad magyarokat kell érteni; hogy az idegen szabadok neve „*hospes*“ „vendég“, a kik közt tótok is vannak csekély számban, Kálmán király korában, bizonyára a Dráván túli részekről,³ máskülönben minden más nép Magyarországon a *servus*, *servicialis*, szolga néposztályok általános csoportjához tartozik, tehát földhöz kötött, ahonnan ura akarata nélkül szabadon nem költözhetik el, csak megszökhet, de visszakövetelhető. Ezek a szolgák vagy szolganépek kétfélék: szabadosok vagy pedig rabszolgák. A legrégibb szolgálóosztályok felsorolását a tihanyi 1055. évi és a pannonthalmi 1087. körül készült oklevelekben találjuk meg: a lovas ministereket, a szántó szolgálókat, a pásztorokat, halászokat, szőlőműveseket, szakácsokat, sütőket, timárokat, szűcsöket, kovácsokat, ácsokat, esztergályosokat, kádárokat stb. Megjegyzendő, hogy mindez alighanem teljesen az uralkodócsalád adománya volt. A 11. századi törvények pedig a szabadosok és szolgák köznevén, a *libertus* és *servus* néven kívül említik meg a *miles* nevű szabados vitézeket, köztük a *civis* nevű várőröket, s az ugyancsak szaba-

¹ U. o. 130. l.

² U. o. 327. l.

³ Kálmán I. 80. tc. *hospites, sicut slavi vel ceteri extranei, qui in terris laborant aliorum.*

dos állapotú udvarnokokat *udvornici* néven. Ezt a munkaszervezetet, a szolgálknak foglalkozásuk szerint való ily osztályozását, ezt az egész szolgarendszert nem Szent István vagy atyja találta ki, hanem ezt már készen örökölték. A dunántúli frank tartományban a honfoglalók mindezt együtt találták a tót grád-okkal, várakkal, zsupánokkal, várörökkel és dvornikokkal. Vitézt bármely földbirtokos szerezhetett magának vagy vitézi szolgáltra szabadíthatott föl egyeseket szolgálai közül, *de civise*, vagyis várőre, és *udvarnoka eredetileg csak az Árpád-családnak volt*, ilyenekkel csak a fejedelem ispánja és nádorispánja rendelkeztek, s egyházak és magánosok később is csak a királytól kaphattak udvarnokot, vagy a saját *szántószolgálait* léptették elő a királyi udvarnokokhoz hasonló szabados urbérésekké. A királyság első századából való visszakövetkeztetés jogosult, mert a szláv-frank eredetű várispánsági rendszert s a határozottan szláv eredetű udvarnokságot magyar uralkodó nem teremthette meg, hanem csak átvehette. Hogy a várakat, várőrségeket, udvarnokokat, *tárnokokat* (tavarnik) stb. Árpád háza az egész országban a maga hatalma alá hajthassa, a saját birtokába vehesse úgy, hogy már Gyejcsa nagyfejedelem és a fiatal István reájuk támaszkodhassanak nagy vallási és politikai reformjukban: ezt csak maga Árpád tehette meg a honfoglalás nagy sikerei közepette. Lehet, hogy a zsupáni várőr- és dvornik-, tavarnik-rendszert erősen megrendítette, nagyon elgyöngítette a honfoglalás és azért engedték át a törzsek aggodalom nélkül a nagyfejedelemnek, mint az elfoglalt föld korábbi fejedelmei örökösének. De Gyejcsa korában a várispánságok már elég erősek és Szent István idejében az udvarnokok már eléggé kiemelkednek a szolgálóosztályok csoportjából mint szabados elem, a kiknek közvetlen főtisztje a nádorispán. A 11. század szolgatömegeit és osztályait nem Szent István kora szerezte, mert ez inkább szabadította őket, mintsem szaporította. De olyan középosztályt, amely a szabad magyarok és a rabszolgák közt mint harmadik társadalmi réteg „szolganépek” néven a köztörvények ótalma alatt „szabad” lett volna, csupán türelmi díjat, bizonyos terményhányadot fizetve adóul földjei használatáért és élete váltságáért: ilyen szabad parasztokat sem

Szent István és Kálmán kora, sem az előttük valók nem ismertek.¹

5. Alkotmány és törvényhozás. Az *alkotmány* tágabb értelemben a közhatalom fejének és közegeinek a társadalom egészéhez s részeihez való közjogi viszonyát jelenti, tekintettel arra, hogy a társadalom egésze vagy osztályai minő részt vesznek a törvényhozó hatalom gyakorlásában, s hogy a főhatalom miképpen korlátozza önmagát polgárai bizonyos államhatalmi jogainak elismerésével. Maga a *törvényhozás* mint a történelmi élet *productuma*, aztán mint tényezője és mint e tényező *functiója* jöhet figyelembe. Helyet foglal tehát a történelmi élet statikájában és dinamikájában is.

A római korszak tartományi és városi népgyűlései nem igazi törvényhozó tényezők, hanem csak arra valók, hogy megválasszák a saját tisztviselőiket s az állami tisztviselők iránt is kifejezhessék hálájukat, vagy panaszukat és óhajításukat. A tisztviselőválasztás a municipiumokban és coloniákban, tehát a legönállóbb városokban is lassankint elvesztette jelentőségét, mert a terhes tisztségekre nem igen akadt pályázó. Azért a városi népgyűlések Kr. u. a 2. században már megszűntek, s csupán a *decurio*-testület maradt meg, amelynek tagjai a leggazdagabbak, t. i. a senatori *census*-osztályba tartozók, továbbá a császári hivatalnokok, a római lovagok, a kiszolgált katonák (*veteranusok*) s állásuknál fogva a tisztviselők és a város *patronusa*, ki szószólója volt a városnak Rómában.

A kelták, dákok, hunnokok és avarok, szlávok törvényhozó gyűléseiről nincs adatunk. A *germánoknál* még ott is, ahol királyok vannak, mint a keleti gótoknál, gepidáknál, langobárdoknál, a főhatalom tulajdonképpen birtokosa a szabadok összessége, a nép, mely gyűlését az egész pontosan föl ismerhető időben, újhholdkor vagy holdtöltekor tartotta meg

¹ V. ö. *Hóman B.*: A társadalmi osztályok Sz. István államában. Békefi-Emlékkönyv. 1912. 63—65. U. a. Az első állami egyenes adó. Tört. Szemle 1912, 161—184. I. Századok 1913, 189—202, 396—397. I. *Erdélyi L.*: Az első állami egyenes adó elmélete. 1912. 65 I. Századok, 1913. 281—289, 466—471. I. Tört. Szemle 1913, 324—354. I.:

valamely síkságon, szent berekben vagy hegyen, fegyveresen, hogy határozzon a háború vagy béke, választás és letétel, szolgaszabadítás és főbenjáró vétségek ügyében. A pap csendet parancsolt, az előljáró fűrt vagy király előadta az ügyeket, a saját véleményét, s a gyűlés tagjai zúgással helytelenítették vagy fegyverük összeütésével helyeselték az indítványt. Harmadfél századdal a gepidák letűnése után az avarok dunántúli területei *frank* Karoling és *szláv* uralom alá kerültek. A frank király a hadigyűléssel osztotta meg a törvényhozás jogát. A végrehajtó hatalmat a karhatalommal együtt a király közegei, tisztjei, a grófok, comesek gyakorolták, kiknek hatásköre több szomszédos hundertschaft, vagyis századkerület összefüggő egészére, a gaura, comitatusra terjedt ki. Ily comesek vagy hozzájuk hasonló szláv zsupánok kormányozták a frank fennhatóság alatt álló dunántúli vidéket s hajtották végre a törvényeket.

A *magyarok* gyűléseiről, törvényhozásáról Szent István előtt nagyon kevés megbízható adatunk van. Konstantinos császár elbeszélése szerint a turkok a kazár khagán biztatására *tanácskoztak* s úgy határoztak, hogy jobb lesz Árpádot megtenni örökös nagyfejedelemnek, mint atyját, mert bölcs tanácsú és gondolkodású stb. Meg is választották és kazár módon paizsra emelték. Anonymus szerint Árpád megválasztásakor a hét főszemély vérével erősítette meg a fejedelemválasztás föltételeiként öt pontban megállapított elhatározásait. A később elpusztult Szer falu vidékén, a mai Pusztaszernél tartott gyűlésen szedték rendbe, szerbe az új ország dolgát. Gyűléseken ismerték el a magyar főemberek Zulta és Taksony örökösödését még atyjok életében.¹ Kézai a hunnokról szóló történetében (6. f.) mondja el, hogy a Torda nembeli Kádár

¹ Hogy az első fejedelemválasztás nem történt meg tanácskozás és föltételek nélkül, az bizonyos. De már a vérszerződés öt pontjának tartalma nem egyéb, mint Anonymus kombinációja, történeti következtetése, amelybe belejátszik a 12. századi főúri gyűlések, különösen az aradi véres gyűlés, s a kis III. László megkoronázását megelőző tanácskozások és esküvések hatása. Tört. Szemle 1914. márc. Erdélyi: Anonymus korának társadalmi viszonyai.

volt a hadak közös bírása, akinek ítéletétől a községhez (communitas) — nemzethez, a szabadok gyűléséhez — lehetett fölebbezni, mely a szertelen ítéletet megsemmisíthette, a hibás kapitányt és bírót letehetette bármikor. „Mert sértetlenül megtartották a hunnok vagy magyarok közt Taksony fiának Gyejcsa vezérnek idejéig azt a törvényes szokást . . . s a hírnökök a várakban ezen szóval hívták össze hadba a magyarokat: Isten és a magyar nép szava, hogy ezen és ezen a napon mindenki tartozik fegyveresen megjelenni pontosan ezen és ezen a helyen, hogy meghallja a közösség tanácskozását és parancsát. Aki pedig a határozatot megvetette s magát igazolni nem tudta, az olyant a szittyai törvény késsel kettévágatta vagy kétségbeejtő sorsnak tette ki (száműzte) vagy a közösség szolgaságába taszította.“

Az első nagy fejedelemválasztás előtt *patriarchális törzsfőuralom* volt a magyaroknál az egyes törzseken belül, kifelé pedig oligarchikus törzs-szövetség állott fönn, a hét, majd a kabarok csatlakozása után nyolc törzs között, a közös hadvezetés esetére, amikor a törzsfőnökök fölváltva vagy ideiglenes érvényű választás alapján gyakorolták a fővezéri és főbírói végrehajtó hatalmat. A nagyfejedelem választásával *öröklő monarchiává* alakult át a törzs-szövetség, korlátozva a törzsfőknek oligarchiájától és a fegyveres szabadok hadigyűlésétől. Ezt az alkotmányos monarchiát Gyejcsa és Szent István az újjászervezett várőrhadra támaszkodva abszolút monarchiává fejlesztette, megszüntetve az egész törzs-szervezetet, a törzsfők hatalmát, a szabadok hadigyűléseit, s helyökre csupán a királyi főtisztekből, ispánokból és főpapokból álló tanácsot ismerve el törvényhozó testületül, amely már jobban függött a fejedelmi hatalomtól.

6. Hitélet és szellemi művelődés. A keltáknál Britanniában és Galliában a druida papok vallása és tudása uralkodott; de pannoniai hitéletokről, valamint a dákokéról is alig van valami adat. Pedig a római hódítók vallási dolgokban nem voltak nagyon kövelelődzők, hiszen már odahaza is elhanyagolták ősi isteneik tiszteletét. Mindazonáltal Augustus császár példája, ki a régi istenek kultuszát pártfogásába

vette, továbbá maga az Augustus-imádás és a római állam hivatalos vallása arra készítetett egyes jómódú provinciális embereket, hogy e vallás iránt tanusított áldozataikkal, fogadalmi emlékeikkel is keressék a római kormány kedvezéseit. Ily módon az ősi pannoniai és daciai istenek az emlékeken nagyon háttérbe szorultak s csak néhánynak a nevét őrizték meg a feliratok: Daciában Sarmandus, Acvinus, Pannoniában Marmogius, Grannus, Aequorna stb. nevét. Még legjobban áldoztak azoknak a római isteneknek, akiktől a gazdálkodók s más emberek a természeti csapások elhárítását vagy az áldást remélték (Silvanus, Liber, Fortuna, Nemesis, Victoria, Aesculapius stb.). Majd az istenek istenének (Pantheus) s a keleti titokzatos istenségeknek tisztelete terjedt el (Isis, Serapis, Dolichenus, Mithras), mintha már nem is nemzeti, hanem egyetemes vallást kerestek volna. Leghatározottabban vallotta egyetemes jellegét, egész világra szóló küldetését a kereszténység, mely három századon át tömérdek vértanújával igazolta erejét.

A római gyarmatosok bizonyára meghonosították városaikban Pannonia és Dacia területén is a római rendszerű iskolázást. Erre hatással volt a görög iskola, amelynek eszménye a „kalokagathia“, szép testben a szép lélek. Aristoteles nyomán Nero császár nevelője Seneca az „*orbis doctrinae*“-t, a tanulni valók körét, az encyclopaediát a hét ügyességben (septem artes liberales) sorolja föl: grammatica, dialectica, rhetorica, — musica, arithmetica, geometria, astronomia, a melyeket aztán versbe szedve így véstek az emlékezetbe: Gram loquitur, Dia vera docet, Rhe verba colorat; — Mus canit, Ar numerat, Geo ponderat, As colit astra. A római nevelés gyakorlatiasságra törekedett, a mit Seneca így fejezett ki: „Nos vitae discimus“. A görög idealista volt s a szépzéket akarta nevelni, a római pedig a gyakorlati embert, a „vir bonus“-t, a kötelességérző és teljesítő jó polgárt tette meg a nevelés, iskolázás eszményévé.

Legalsófokú iskolák voltak a *trivialis iskolák*, magániskolák több utca, „három út“ találkozásánál. Itt tanulták meg a gyermekek az olvasást szótagolva, sillabizálva; itt gyakorolták az írást viasszal bevont fatáblán hegyes stilussal, amelynek

lapos végével az elhibázott vagy fölöslegessé vált írást a viaszban elsimíthatták; itt ismerték meg a számolás elemeit a kézújjakon és az abacuson. Balkézen számolták az egyeseket, tizeseket, jobbkézen a százásokat, ezreseket. A római számírás rendszere miatt a számműveletek nehézkesek. Megkönynyítésükre szolgált az *abacus*, a számoló tábla, melyen hét sor karika úgy volt a középén szétválasztva, hogy a középén alul négy karika mozoghatott föl és le, a középén felül pedig egy karika volt és ötannyit ért, mint alul egy karika. A hét sor mindegyike jobbról balra menve mindig tizszer magasabb értékű, mint a jobboldali szomszédos sor, benne tehát már a tizes számrendszer helyi értéke érvényesült. Számolás előtt a karikák a tábla alsó és felső szélére vannak húzva, számoláskor pedig a középre húzták a szükséges karikákat. — Az olvasás, írás és számolás mellett beemlézték a tizenkét-táblás törvényt. A tanító neve *litterator*.

Középfokú volt a *litteratus* vagy *grammaticus iskolája*. Költői, majd prózai munkák olvasása közben gyakorolták a kellő hangsúlyozást. Az olvasott részek alapján stílusgyakorlat, fogalmazás, tárgyi értelmezés következett. Legismertebb tankönyv volt *Donatus* római grammaticusnak a 4. század közepén írt „*Ars grammatica*“ c. munkája, rövidebb kidolgozásban a tanulóknak részére (*Ars minor*) s bővebben a tanítók számára (*A. maior*). Még jobb volt *Priscianus* konstantinápolyi grammaticusnak a 6. század közepén írt „*Institutio de arte grammatica*“ c. munkája 16 könyvben mint „*volumen maius*“ és további két könyvben mint „*volumen minus*“. Havi versenyek, vitatkozások, másrészt bot és korbács fokozták a szorgalmat. Grammaticus iskolák adták meg az általános műveltséget.

Főiskolák voltak a *rhetori, jogi és orvosi iskolák*. A szónoki művészetbe görög rhetorok kezdték beavatni a római ifjakat, kik Athénba is elmentek hiresebb mesterek hallgatására. Itt gyakorolták az emlékezetet a beszédek betanulásával, gyakorolták a hangos, értelmes előadást a mintabeszédek elszavalásával, s rögtönző, vitázó ügyességet igyekeztek elsajátítani a dialecticából. A rhetori iskolát végzett ember a „*homo*

elegans“. A jogi főiskolára úgy tódultak az ifjak Rómába, hogy 370-től kezdve a provinciális ifjú csak helytartói engedéllyel mehetett oda jogra, ha atyja biztosítani tudta ellátását. Hatóságilag korlátozva voltak a főiskolai hallgatók a színházlátogatásban, s kihágások esetén hazaküldték őket. Voltak nevezetes iskolák a provinciák főbb városaiban is.

Az állam kedvezményekkel tüntette ki a *tanítókat*. A grammaticusok már Julius Caesar korától kezdve római polgárjogot nyertek. A tanítók képesítését Marcus Aurelius vizsgálathoz kötötte. Nagy Konstantin a grammaticusok, retorok és orvosok részére oly kiváltságokat biztosított, hogy városi birtokuktól ne fizessenek adót, beszállásolás őket ne terhelje, közönséges bírák meg ne idézzék, s hogy fizetésüket idején megkapják. Egy 425. évi rendelet szerint a grammaticus és retor Rómában vagy Konstantinápolyban huszévi érdemes tanítás után comes-rangot nyer.

A római uralommal megszűnnek a rhetori iskolák, mert régi pogányos szellemök miatt a *kereszténység* nem támogatta s mert már Tertullian (+ 240 kör.) szórszálhasogatóknak ismerte őket. Mindazonáltal Szent Ágoston (+ 430) s más egyházi írók elismerték a régi műveltségnek fejlesztő és tudományos értékét. A keresztény nevelés ideálja a jó keresztény, ki megadta Istennek, ami az Istené, s a császárnak, ami a császáré. Hogy a megtértek öntudatos keresztények legyenek, 200 táján szervezték a *katechumenek iskoláját*. A hitoktatók számára vezérkönyvül írta Szent Ágoston „De catechizandis rudibus“ c. munkáját. A katechumenek tanítója a hitközségi pap volt, s az ő iskolájából alakult ki a plebániai iskola. A papság kiműveléséről a *katechetikai iskolák* gondoskodtak, amelyek közt leg-híresebbek voltak az antiochiai, alexandriai, stb. amelyekben a bölceletet, szónoklást, szentírást, hittudományt tanították.

Egy századdal Szent Ágoston, Szent Jeromos kora után ad regulát Szent Benedek Montecassino monostorának (529) és innen elterjed hatása Nyugateurópa összes szerzeteseire. Ez a regula a szertartáskönyveken kívül egyéb könyveket is, egész kis könyvtárt föltételez a monostorban és elrendeli közös étkezések alkalmával az olvasást. A szüleiktől Isten szolgálatára

föjlajánlott fiúk (*pueri oblati*) tanítása már Szent Benedek idejében szükségessé tette a *monostori iskola* szervezését. Ezt a szervezést mindjárt magas fokra emelte Cassiodorius, Nagy Theoderich keletigót király főembere, konzul, majd utódai alatt testőrfőnök, ki 540 táján, tehát három évvel Szent Benedek halála előtt a régi Sybaris vidékén, Scyllaciumban megalapította Vivarium nevű monostorát s ennek életét még harminc évig vezette. Szerzeteseit, kik Szent Benedek regulája szerint éltek, az ókori írók másolására buzdította. A monostori oktatást kiterjesztette a trivium és quadrivium egész körére, a hét szabad művészetre. Méltán nevezték el Cassiodoriust a középkori műveltség atyjának, ki tankönyveket is írt.

A montecassinoi alapítással egy időben az 529. évi veson-tioi, besançoni zsinat elrendelte a *plebániai iskolák* szervezését, olyképpen, hogy a plébánosok vegyenek maguk mellé ifjakat s tanítsák őket énekre, zsoltározásra, írásra és olvasásra, az istentiszteletben való segédkezésre. A plebániai iskolák is neveltek így papokat, de ez a nevelés sokszor alacsony színvonalon maradt. Nagy Szent Gergely pápa, szintén bencés, 604-ben szervezte a római *énekiskolát*, schola cantorum-ot, a papi énektanítás fejlesztésére. A következő században létrejött a *kanonok-iskola*. Megalapítója Szent Chrodegang, Martell Károly és Kis Pippin minisztere, metzi püspök, ki 755-ben visszavonult az államügyektől s papságának reformálásához fogott (+ 766). Szent Ágoston és Szent Benedek szabályai szerint az egyházi kánonoknak, törvényeknek megfelelő közös életmódot (*vita canonica*) rendelt el papjainak, kiket aztán kánonoknak neveztek el. Nekik is voltak oblatusaik és ezek számára iskolájuk, mint a bencéseknek.

Nagy Károly császár Augustus példájára udvarában megalapította a *schola Palatina*-t, a melynek tanítóiu kora híres embereit, Paulus Diaconust, Péter grammaticust, Alcuint, stb. hívta meg. Itt a trivialis és quadrivialis iskolák tárgyait katechetikus módszerrel tanították. Nagy Károly és főemberei megjelentek ezen udvari iskolában és résztvettek a vitaközlésekben, még pedig, hogy ez fesztelenebbül történhessen, álneveken vitatkoztak, pl. a császár Dávid nevét vette föl.

Ugyanő sürgette a plebániai iskolázást s előmozdította a monostori és kanonoki iskolák felvirágzását. Sürgette, hogy a püspökök évenként vizsgálják meg papjaik tanultságát, mikor megjelennek nála tanításra, zsinatra.

Mivel a monostori és kanonoki oblatások fegyelmét féltették a kívülről bejáró tanulók hatásától, azért Jámbor Lajos idejében elrendelték a *belső egyházi iskolák* mellett *külső iskolák* felállítását. Az oblatások, mint szüleiktől Istennek ajánlott kiskorúak, szerzetes, illetőleg kanonok-módra nevelkedtek és a tehetségesebbek tanultak. Iparkodtak távol tartani tőlük mindent, a mi rendes nevelőjük hatását zavarhatta volna. A külső iskola tanulói részint bejárók, részint együttlakók, konviktorok voltak. A jobbmóduak fizettek, a szegények ingyen kaptak ellátást, a mit alapítványok is elősegítettek. Az alapítványos intézeteket tömegesebben keresték a diákok.¹

Ilyen volt az iskolaügy a frank birodalomban, amely elnyult *Pannoniáig*. Itt a magyar honfoglalás előtt leginkább a *salzburgi érsek bencései és kanonokjai* hatottak a kultusz és kultúra terén. Az ő iskolázásuk, irodalmuk és művészetük érvényesült a Sala folyó szigeti várában, Mosaburgban, az öt régi bazilika városában, Pécsen, stb. Maga a salzburgi érsek székhelyén bencés monostorban lakott, a bencésekkel sokszoros kapcsolatban állott s ebből megérthetjük, hogy a mosaburgi Szent Adrián-egyház, a melyet az érsek szentelt fel (850), a következő századi oklevelekben, a német császárok jogfenntartó s a salzburgi érsekség pannóniai birtokait megerősítő okleveleiben mint bencés apátság van emlegetve, ami azonban nem jelenti azt, hogy a zalavári apátság a magyar kalandozások idején fönnáll. Bizonyára elpusztultak az egyházak, monostorok és *iskolák* a morvák betörései s a magyarok bevonulása, letelepedése idején. A kereszténység ugyan nem szűnt meg Pannoniában, de nyilvános istentisztelete megszűnt, s Piligrim passauai püspök római jelentése 974-ben a német

¹ Békefi Remig egyetemi előadásai, továbbá Századok 1896, 213. stb. 1. A népoktatás története Magyarországon 1540-ig 1906. 6. l. A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. 1910. 3—13. l.

király és Gyejcsa magyar nagyfejedelem békeszerződésének s az ő hittedjesztőinek tudja be, hogy a pannoniai keresztények, foglyok immár akadály nélkül viszik gyermekeiket keresztvízre. Ez tehát előbb akadályokba ütközött.

Az *ősmagyar vallásnak és istentiszteletnek* az arab földrajzirók azon adatán kívül, hogy a madsarok tűzimádók, egyéb történeti emlékei későbbi időkből maradtak reánk, de azért megbízhatók. A legrégebbi adat Szent István törvényében az, hogy hamuban is szoktak jósolni (sortilegio utentes . . . ut faciunt in cinere et his similibus. II. 32.) Szent László törvénye a kutaknál, forrásoknál, fáknál, köveknél történő pogány áldozatokat tiltja (I. 22). Anonymus többször beszél áldozatról, a melyet latinul victima, magyarul aldamas néven említ, megkülönböztetve ezt a lakomától, mely az áldomás után következett (convivium 13.) A nagy áldomásra pogány hitők szerint a magyarok jó kövér lovat öltek le (16: more paganismo occiso equo pinguissimo magnum aldamas fecerunt). Talán az ősi loáldozat öltött keresztény alakot abban a szokásban, hogy az elhunyt nemes lovag paripája, miután ura koporsóját elkísérte a templomba, ott a templom, az egyház tulajdona lett, hacsak valamelyik rokon ki nem váltotta.¹ Ez a loáldozat lépett a lóval együtt való ősi temetkezés helyébe. A loáldozattal rokon kultusz jelentkezik a pogány magyarok esküjéről fennmaradt azon adatban, amely szerint a honfoglalás vége felé a bajorokkal való szerződés alkalmával kettévágott farkasra vagy kutyára esküdtek.²

Imádságaik maradványait őrzik a ráolvasások, a minő pl. a 16. századi Bornemisszánál ez: „Föld, édesanya! te neked mondom először: ennek a torkába erős torokgyík ereszkedett . . . oszoljon, romoljon, benne meg ne maradhasson.“

A magyar táltosok és javasasszonyok istentisztelete, varázslata, jóslásai a honfoglalás után kezdődő *keresztény érintkezések* hatása alatt kezdték hitelüket veszteni. Különösen a 10. század közepén bekövetkezett vereségek és a kalandozások

¹ Békésmegyei Oklevéltár I. 33. l. 1383.

² Honfoglalás kuffői 326. l.

közben sokszor látott nyugateurópai keresztény kultúra, a hazahurcolt keresztény foglyok hősi erényei és fölemelő elvei, tanításai, amelyek leginkább a sors nehéz fordulatai, csapásai közben szoktak jelentkezni, kellett, hogy a magyarokban ősi hitők iránt kétségeket, istentiszteletökben lanyhulást, kedvetlenséget idézzenek elő. Gyejcsa nagyfejedelem példája és kemény akarata a hozzá közelebb állók nagy tömegét vitte át a kereszténységbe, noha maga a nagyfejedelem ugyancsak politikából még megkeresztelése után is megengedte magának azt a fényűzést, hogy az ősi isteneknek is áldozzon, mivelhogy úgymond „elég gazdag és hatalmas ahhoz, hogy ezt megtehesse.” Ez a politikából való ingadozás, a meggyőződés, hit nélküli lanyha kereszténység feltűnt Szent Adalbertnek. Csak Gyejcsa fiának Istvánnak erős keresztény hite és buzgó példája adott igazi lendületet az ősi hitből való nemes fölemelkedésnek.

Az *ősmagyar szellemi művelődés* kifejezői és tényezői voltak a valláson kívül maga a nyelv, a költészet, a művészet s az ősi *nevelés*. Ez utóbbi kezdetleges viszonyok közt is megvan a családban és a hadban. Már a gyermekek megtanulják utánozni szüleiket s a nagyobbak, a harcosok szokásait. Művelt rabszolgáiktól egyes előkelőbb fiuk még esetleg diákos műveltséget is szerezhettek. Mindenesetre jól kellett nevelni, edzeni, fegyelmezni a harcosokat, mert Leo császár szerint munkát és fáradalmat magasztosan elvisel a türk, türi az égető meleget és a fagyraló hideget, tud nélkülözni, hadirendet tartani (45, 47.).

Az összehasonlító nyelvtudomány teljes határozottsággal megállapította, hogy a *magyar nyelv* finn-urali nyelv, tagja annak a nyelvcsaládnak, amelynek többi élő tagjai a vogul, osztyák, zürjén, votják, cseremis, mordvin, finn és lapp. E rokonság hangoztatása az újkor elején jelentkezett először Miechov András krakkói kanonok és orvosnak „Két Sarmatia”-ról szóló kis munkájában (1517), mely kimondja, hogy az uralvidéki jugorok (= ugorok = vogulok és osztjákok) nyelve rokon a magyarral. E sejtést a 19. század vége tudományos meggyőződéssé fokozta. A nyelvrokonság bizonyítékai az alakítási egyezések (képzők és ragok egyezése) és a szóegyezé-

sek. Abban a folytonos változásban, amelyet a nyelv életének szokás nevezni, szabályosság uralkodik. Egy nyelven belül az azonos környezetben levő hangok egyformán változnak s ettől csak az analogia s más nyelvjárás vagy nyelv hatása alatt történik eltérés. Így hangtani egyezés az, hogy a magyar szókezdő *f* hangnak a rokon nyelvekben *p* felel meg, pl. fél—pel, fő—pe; mélyhangú szavak kezdő *h*-jának *k* és *ch*, pl. hal—kal, kala, chul stb. *Alaktani egyezés* van pl. a magyar kel, kelt és a vogul kel, kelt, az osztják kil, kilt között. *Szóegyezések* akkor bizonyítják a nyelvek eredeti rokonságát, ha ősrégi fogalmak nevében mutatkozik egyezés. Ilyenek a számnevek, az emberi testrészek, családtagok, természeti jelenségek és tárgyak nevei, a kezdetleges cselekvéseket jelentő igék, stb. Ellenben az előbbrehaladott műveltség szavai többnyire *jövevény szók*, vagy új képzések és összetételek. A legősibb magyar számnevekkel *rokonok a vogulban* ezek: ket, churem, nyele (négy), et, chat, szet (hét), nyol; chús, etpen, chatpen, szát (hús, ötven, hatvan, száz). — A *török-tatár* nyelvekkel való rokonításnak ellene mond az a hangtani sajátosság, hogy e nyelvcsaládban eredetileg nem volt a szavak elején *l*, *r*, *n* és *v* hang; ami a magyar s a finn-uráli nyelvekben elég gyakori. Az alaktanból elég annyit említeni, hogy a magyarban 38 oly egyszerű képző van, amely a finn-uráli alapnyelvben is megvolt már és 4 olyan, amely a magyar-vogul-osztják nyelvegység korából való; ennek ellenében a török-tatár nyelvcsaládban mindössze három oly egyszerű képzőt lehet kimutatni, amely magyar képzőkkel legalább látszólag egyező, csak hogy e háromnak is kétségtelen megfelelői vannak a finnugorságban. Azt a föltevést, mintha az eredetileg török fajta magyar nyelv később elfinnugorosodott volna, ellene mond az a tény, hogy a számnevekben, az emberi test neveiben a magyar és török közt nagy az idegenség, itt tehát a föltételezett eredeti rokonságból semmi sem maradt volna, csak a fejlettebb kulturviszonyokat jelző ilyen szavak: teve, ökör, sajt, buza, bor, seprő, gyékény, gyűszű, gyűrű, szatócs, tükrő, tanu, tor, gyász, erő, érdem, stb.

A finnugor alapnyelv nyelvjárásokra volt oszolva, s ezekből fejlődtek ki eltávolodásuk után a külön nyelvek. A *ma-*

gyar, vogul és osztják nyelvjárást beszélők legtovább maradtak együtt, azért legrokonabb a nyelvük, s e három nyelv a finnugor nyelv családnak az *ugor* ága. A finnugor közös nyelvkincsben kétségtelen nyomai vannak az *indogermánokkal* való közös érintkezésnek, s ezek befolyással voltak művelődésükre. A magyar nyelvben nyoma maradt, ámbár nagyon gyér nyoma annak, hogy a magyarok a vogul-osztjákoktól való különválás után tovább is érintkezésben voltak árja törzsekkel. De sokkal nagyobb hatással volt a magyarok művelődésére és nyelvére egy földművelő és állattenyésztő *török* nép, mely együttlakott velők, sőt részben bele is olvadt a sokkal nagyobb számú finnugor magyarságba (100—450?). Ennek a nyelvből kétszáznál több szó honosodott meg a magyarban még a honfoglalás előtt. Más török átvételek már a később telepedett kún, besenyő s oszmán-török nyelvekből valók, még pedig az utóbbiak egy része délszláv közvetítéssel. Ezekből a jövevényszavaktól külön kell választani valami harminc oly szót és szóelemet, amelyek közösek a finnugor, magyar, másrészt a török-tatár, mongol, mandsu-tunguz és szamojéd nyelvekben, s így e nyelvek és az összes u. n. *uralaltáji nyelvcsaládok* ősrakonságának bizonyítékai.

A *műveltségbeli haladás* jórészt a jövevényszavakban tükröződik. Az új műveltségi tárgyakkal és fogalmakkal való megismerkedés alkalmával rendszeren meghonosodik az illető tárgyak és fogalmak neve is. De mivel megtörténik, hogy idegen szavakat szükség nélkül is átvesznek a nyelvek s a saját ősi szavukat elvesztik, azért a jövevényszavak az esetben szolgálhatnak alapul műveltségtörténeti következtetésekre, egy új műveltségi kör hatásának fölvételére, ha a megfelelő jövevényszavak csoportosan honosodnak meg.¹

Az „*ír*“ török szó, s régibb a szláv hatásnál az „*írás*“ vagy „*rovás*“ ismerete. Őseink fogalmi körét jellemzik az *elvont fogalmakat* kifejező ily szavaik: bölcs, lélek, érez, elme, ész, ért, gondol, ítél, ügyel. *Szóbőzségükre* vall a rokon

¹ Szinnyei József: A magyarság eredete, nyelve és honfoglalás-kori műveltsége. (Csánki: Árpád és az Árpádok. 19—42 l.)

szavaknak ily változatossága: hanyag, lusta, renyhe, rest, tunya.

Az irodalmi műveltséget a *lantosok*, *regösök* vallásos, érzelmi és hősi dalai, énekei pótolták. Hiszen már az ötödik század közepén Priskos rhétor maga látta és leírta, hogy Attila udvarában, lakomáján fáklyagyújtáskor megjelent két dalnok, kik megénekelték Attila győzelmeit és hadi erényeit. Ily formán lehetett ez a magyar fejedelmek és előkelők udvarában, lakomáin is. Anonymus és krónikáink századok múlva is látják még az ősi énekmondók ivadékait, kik énekeket szerzenek a hét „magyer“-ről, t. i. a hét főszemélyről, a honfoglaló törzsfőnökökről, dicsőséges harcaikról, a hon megszerzéséről, de megénekelték a nagy vereséget is, amelyből csak hét magyar menekült meg. Sőt nemcsak a hivatásos énekmondók tudtak dalolni, hanem Sanct Gallenben „miután a bortól nekihevültek, mindnyájan iszonyuan kiabálának isteneikhez“; utóbb meg a keresztény pap és szerzetes énekére a magyarok összecsdültek „s kitörő kedvvel táncoltak és daloltak főnökeik előtt.“

A hivatásos dalnokokat, kik a magyar pogány világ kultuszát ápolták, Szent István a keresztény hitterjesztés érdekében felügyelet alá helyezte, ámbár nem a későbbi Szent Lázár-rend felügyelete alá, s helyhez kötötte, udvari szolgálatra fogta őket. Ily módon aztán a regösök dalaiban pogány és keresztény motívumok összekeveredtek. A máig fennmaradt dunántuli *népi regölés* az udvari regösök korlátozott szokásait vette át és utánozta. E szokásokban megmaradt a magyar énekmondó samán papok, táltosok varázsló művészetének, varázs-dobjának, dobverőből támadt csörgős és láncos botjának, varázsigéinek, „ördög“ voltának emléke. Az ősrégi Mithra-kultusz maradványaként emlegetnek e regösök karácsony, újév táján, a január kalendáiból eredő kolendák alkalomával, nagy fekete felhőben keletkező, fényes nagy uton leszálló s az ősrégi téli napfordulati ünnep csillagászati vizöntőjének megfelelően vizállásban, sebes folyóvizben gázoló csodafiúszarvast. Samánokra emlékeztető módon jósolnak a vendéglátó gazdának bőtermést s varázsolták egymásnak az

„összeregölt“ párokat. Az ének szakaszainak végén a dobbal, láncos bottal épp oly pokoli lármát csaptak, mint ázsiai samán rokonaik, akik ezzel az isteni rémülést, vagyis a szellemlátó önkivületet idézik elő. E lármában harsogják el még ma is a refrainül alkalmazott értelmetlen, de nyelvtörténetileg megfejtethető varázsigét, a melynek változata: „Hej regülejtem (hej, regő, rejtem)!“ azt jelenti, hogy „hej, ének, bűvölöm!“¹

Valamint ősmagyar hagyományokat őriznek a regölések, úgy ősi írásmód maradt fenn a rovásokban, s ősi művészet a magyar ornamentikában.

Az *írás* legősibb módja a képirás az egyiptomi hieroglifekben és a szumer babiloni ékirásban. Ezeknek egyszerűsített vonalaiból eredetileg fapálcákra róva jött létre a feníciai *rovásírás*. A rovás technikájából folyó sajátosságok, hogy a vonalak eredetileg merev egyenes bevágások a fapálca rostjaira merőleges és ferde irányban, s csak mert az ily jegyek nem voltak elegendők, készültek utóbb tört és némileg görbített vonalú jegyek is; hogy e jegyek egyenlő magasak s hogy jobbról balra haladnak. Ugyanezen technikából támadt a jobbról kiinduló s kigyózó vonalban „ökörszántás“ módjára haladó „barázdoló írás“, a bústrophédon, a rovásos rövid henger vagy hasáb forgatása által. Az így fölfordított sorok visszafordítása folytán keletkezett a sémi aramaeus írásnak állandóan jobbról-balra haladó sorvezetése, a mely éppen nehézkessége miatt a magánhangzókat kihagyja s a mássalhangzós szótagírást alkalmazza. A könnyebb kezelési ecset vagy nádtoll és festék, tinta feltalálása, használata a pelaszg-görög és etrusk-ital népeknél létrehozta az így már jobban kézügybe eső, balról-jobbra haladó sorvezetést gömbölyűbb betűkkel, magánhangzókkal, s végül létrehozta itt is és mindenütt a gyorsabb cursiv írást, mely kiszorította a nehézkesebb rovásírást. A török fajta népek kétfelől kapták meg a rovásírást: az aramaeusoktól átvették a keleti ótörökök,

¹ Sebestyén Gyula: A pogánykori költészet emlékei. (Beöthy: A magy. irodalom története. I. 1906. 35—56. l.) U. a. Regös énekek, A regösök (Magyar Népköltési Gyűjtemény IV. és V. kötete.).

a görögöktől pedig azok a nyugati ótörök törzsek, a kik a Kr. utáni 1. század végén tűnnek föl Európa keleti szélein. Ez időtájban vették át a keleti germánok is ugyanazon tájon görög-latin forrásból a runa nevű rovásírás titkát. A keleti és nyugoti török törzsek kétféle rovásírása a mássalhangzós szótagírással és másrészt a magánhangzók kiírásával összevegyült már a 6. század előtt azon altáji ujjur törököknél, akiknek hatalmas uralkodóitól a 7—8. századból sok kőbe rovott felirat maradt fenn napjainkig az Orkhon és Jeniszei folyók közt.¹ Ezen középtörök kevert rovásírás, mely mégis közelebb áll a nyugati törökök görögös rovásírásához, maradt meg az erdélyi *székelyeknél* az újkor elejéig². A rováspálcákra számjegyeket és írásjegyeket, betűket szoktak metszeni. A *magyarságnál* csak a szám- és tulajdonjegyrovásnak maradtak nyomai egészen a mi korunkig a pásztoroknál, favágóknál, sóbányászoknál, kőfaragóknál, míg a betűírás dolgában

¹ E feliratok megfejtői a dán Thomsen és az orosz Radloff (1893—1896.).

² Sebestyén Gyula: *Rovás és rovásírás*. Budapest 1909. 14, 28, 273—275, 289—292. l. A magyarországi krónikák talán 1221 tájától, legkésőbb *Kézai* krónikájától kezdve emlegetik a székelyek külön írását úgy, mintha az oláhok betűit használnák. Legelőször *Thuróczinak* 1488-ban megjelent krónikája mondja meg világosan, hogy itt nem írt, hanem fapálcákra metszett, rótt scythia írásról van szó. Hasonlóan beszélnek róla Bonfini, Oláh Miklós, Verancsics Antal és Szamosi István (1593), kik megmondják, hogy az ő idejökben a székelyek még fapálcákra rótták írásjegyeiket. De *Telegdi Jánosnak* 1598-ban Baranyai Decsi János „székely-vásárhelyi“ tanár ajánlólevelével kezdődő becses munkája, a híres „*Rudimenta priscae Hunnorum linguae*“, már nem igazi székely rovásokból merítette ismereteit, azért nem is értette meg pontosan ezen írás titkát. Nagy érdeme, hogy a székely betűíróvás összes 32 jegyét megmentette s értelmüket följegyezte. Ő mégis előhagyomány tanújának tekinthető, valamint a hagyományos rovásírás gyakorlatának utolsó emlékei az iparosoktól rovott *csikszentmihályi* oratoriumi felirat 1501-ből és a deákos tanultságú iparostól festett *énlakai* unitárius templomi felirat 1668-ból. Minden egyéb 17—18. századi írott emlékünk a székely rovásírásról csak irodalmi közvetítés-számba megy, mert *Telegdi Rudimentájának* hibás másolata alapján készült. L. Sebestyén id. m. 187, 228—233, 269. l.

a magyarság már a kereszténység fölvételének kezdetén áttért a latin írásra. A „betű“ név őtörök eredetű s e nyelven a „biti, bitig“ annyi mint „irni, írás“. Ellenben a „rovás, ravás“ szavunk eredeti rokonságát a finn, stb. nyelvben találjuk meg (rako, genitivusa ravon = hasítás). A székely-csángó kétsoros rovas sajátosságai legjobban egyeznek a vogulok és osztjákok kétsoros rovásaival, s hasonló jelenségek az uralaltáji nyelvterületeken kívül sehol, még a magyar befolyás alatt álló nemzetiségek körében sem fordulnak elő. Ellenben az egyszerű és páros vagy hasított számrovás szokása és „rovás“ neve megvan *nemcsak a hazai, hanem a szomszéd népeknél is*, még pedig oly módon, hogy ezek kétségtelenül a magyaroktól vették át az elszámolások nyilvántartására, ellenőrzésére fölötte alkalmas népies eljárást, amelynek neve kaj-horvát, vend, tót és ócseh nyelven „rovás“, ruthénül „ravas“, szerb és bolgár nyelven „rabos“, ujjgörögül „rabasi = ravasi“, oláhul „rebus, revas“, délnémet nyelven „rabisch, rabusch“. Már a vándorló, honfoglaló és kalandozó magyarság számrovásokkal tarthatta számon foglyait, rabszolgáit, marháit s a kezdetleges adókat; másrészt tulajdonjegyeit ráróttá nyilaira, hogy mindenki fölismerhesse a nyilától elejtett vadat és sorsvetésnél, föld- vagy legelőosztásnál nyilat húzhassanak.¹

A diszitőművészet, az *ornamentika* általában a természet utánzásával az állat- és növényvilágból veszi elemeit, motívumait, de rendszerint annyira stilizálva, szabályos és részarányos mértani alakokkal annyira vegyítve, hogy az eredeti mintára alig lehet ráismerni. A természeti tárgyakból is főleg azokat válogatja ki, amelyekhez a hagyomány eszmét, jelentést, hatást fűz, amelyeket nemcsak díszül, hanem jelképül, sőt bűvös szerül is szeret használni. Az ősmagyarok orna-

¹ U. o. 100, 103, 122—124, 272. l. A kés és rovas a magyar középkornak egymást kiegészítő számoló eszköze. A tized- és adószedő kerületeket „kés“-eknek nevezték, latinul „cultellus“-nak. Az adórovás neve „dica“. A 16. századi magyar nyelvemlékekben „rovás avagy adó“ egyjelentésű s többször emlegetik a „ravók“-at, a „ravást“, a „rovatalt vagy ravatalt“, mert akkoriban „portát róttak“ és „házonkint kellett min-
dennek magát fölírni és ravatal alá bocsátani“. U. o. 35—40. l.

mentikája a természetutánzás eredeti stádiumát már rég meghaladta s öröklött formákból komponál a nélkül, hogy a természeti előképre s ennek jelképi értelmére gondolna. Később a teljesen elváltozott eredeti alakot más természeti tárggyal azonosítják. A honfoglaló magyarok sirjaiból előkerült műtárgyak disztései eredet és alak szerint három főcsoportra osztathatók: a mikénei kultúra teremtést jelképező polipjának szívalakja, a sémiták előázsiái szintén teremtést jelképező istenfájának bizánci divatú alakjai, s az egy központ körül elhelyezett szívek és istenfarészek rozetta-csoportja. A mai magyar ornamentika formái közt számosnak kétségtelen előképe a pávatoll volt. Vannak azonban a pávatoll alakok közé semmiképpen sem sorozható szívek, s különösen a kétszemes szív nem vezethető le a pávatoll végének szívközepes fejéből a legszabadabb stilizálással sem. A szívalakú dísz minden napos a bizánciak 6—11. századi díszítményei s a szasszanida perzsa díszítmények között, de olyannyira elstilizált alakban és alkalmazásban, hogy kénytelenek vagyunk előképéül már stilizált ornamentumot fölvenni, mert benne a természeti előképet felismerni lehetetlen a magyar honfoglalók sirjainak csüngői nélkül. Ezek adják meg a természetes átmenetet a mikénei és a szasszanida-bizánci ornamentika polipból stilizált szívalakjai közt¹. Az ősmagyar ornamentika motívumait ruhákra s a fából való építkezés díszítéseire is alkalmazták épp úgy, mint ahogyan faragásokkal díszesek voltak Attila tiszavidéki székhelyén e fejedelem és főembereinek fapalotái és fakerítései az egykori Priskos rhétor leírása szerint. Fátlan vidékekről bevándorló őseink nem hozhattak ugyan magukkal nagy székelkapukat, de magukkal hozhatták az Ural délkeleti lejtőiről a ffaragás művészetét és ősturáni motívumait a sátorfák, szekér, járom és a bőr-, szűrruha díszítéseket, s e motívumokat aztán a fásvidékre telepített székelyeknek bő-

¹ Huszka József: Ornamentikai adatok a magyarok őstörténetéhez (Századok 1892, 537—549. l.). U. a. Magyar ornamentika. Budapest. 1898. U. a. Az istenfá. Honfoglaló őseink ornamentikája. (Magy. Mérnök-és Építészegylet Közlönye. 1908. 1910.).

séges alkalmuk volt a gyeprü-, mező- és házkapukon alkalmazni, továbbfejleszteni.¹

7. Kormányzat és belügyi közigazgatás. Állam vagy társadalom kormányzata *általában* a közélet irányítását és főhatalmát jelenti, tehát magában foglalja a törvényhozó és végrehajtó hatalmat. *Szűkebb értelemben* csak a végrehajtó hatalmat nevezzük kormányzatnak, amelynek fejlett állami életben sok ága van: a vallási, közművelődési, rendészeti vagy belügyi, továbbá külügyi, hadügyi, pénzügyi, közgazdasági s igazságügyi végrehajtó hatalom. *Legszűkebb értelemben* kormányzaton a belügyi hatóságok működését értjük, még pedig — mivel a külső ügyeken kívül minden közügy a belügyekhez tartoznék — egyéb belső ügyek, u. m. a vallás, közgazdaság stb. különválasztásával a szorosán vett belügyi kormányzat vagy közigazgatás leginkább a közbiztonság, közrend és közjólét vezető, irányító s kényszerítő hatóságait jelenti.

A belügyi kormányzat vagy közigazgatás legrégebb adatait Pannonia és Dacia *római provincialis szervezetében* találjuk meg. A császár praetori helytartója (legatus Augusti pro praetore) a rábizott császári tartománynak *katonai és polgári* hatalmát egyesítette. Ezt a kettős hatalmat, hogy már tapasztalt veszedelmes voltát megszüntesse, Alexander Severus császár (222—237) megosztotta olyképpen, hogy a határ katonai védelmét rábizta a dux limitisre, a polgári joghatóságot pedig a praesesre. Diocletianus alatt (284—305) Pannonia Prima praesese *Savariában*, duxa *Carnuntumban*, Valeria praesese *Sopianae*ban (Pécs), duxa *Aquincumban* székel, Pannonia Secunda főhelye *Sirmium* volt, Savia vagy Pannonia Ripariensis correc-

¹ A székely-kaput Huszka szerint őseink Ázsiából hozták. Ezzel szemben fölmerül a nehézség, hogy őseink nemez sátrakkal jöttek fátlan vidékekről, a honnan nem hozhattak sátraik védelmére nagy, nehéz fakapukat. A székely-kapu mása megtalálható Németországban és Bulgáriában is. A székely-kapu a gyeprükapu, mely aztán a falvak, végül a házak elé került, amint a kerítés is mindegyre beljebb és szűkebbre szorult. Györffy István: A feketekörös-völgyi magyarság települése (Földrajzi Közlemények 1913. Különlenyomat 100. l.).

tora pedig *Sísciában* lakott. Dacia helytartója *Apulum*ban székel, ahol a legio is állomásozott (Gyulafehérvár). Csak a pénzügyi közigazgatás szerint oszlott föl Dacia három részre, azért mindegyik tartomány élén procurator állott *Apulum*, *Malue* és *Porolissum* (Mojgrád) székhelyeken. Ez utolsót procuratora később *Napocaval* (Kolozsvár) cserélte föl. A közigazgatás egyik nehéz feladata volt a római kormánytól megszabott adót kivetni és behajtani. A tartomány kisebb közigazgatási egységei Pannoniában a *civitasok*, Daciában a *regiok* a néptörzsek szerint s e kerületekben a helytartótól kinevezett praefectusok végezték a közigazgatást és igazságszolgáltatás mellett az adó- és katonaszedést. Amely kerületekben municipium vagy colonia rangú város volt, ott a közigazgatással járó feladatokat e városok előljárói teljesítették s az adó beszedeléséért a város tanácsosai, a decuriok vagyonukkal voltak felelősek, azért később a tanácsosságot csak kénytelenségből vállalták el senatori censusuk alapján. Még terheesebb volt a római consulságnak megfelelő „*II viri*” tisztség. E két főtisztviselő két aedilisszel együtt alkotta a „*IV viri*” testületet. A duoviriket kik a nagyfontosságú census évében quinquennalis jelzöt kaptak, valamint a város gondnokait (aediles) és pénztárnokait (quaestores) a decuriok évenként választották.

Kezdetleges állami viszonyok közt a fejedelem sok ügybe közvetlenül foly be, a közigazgatást is sokszor személyesen intézi. Mindazonáltal vannak nagybefolyású szolgálai, főtisztjei, mint a *hunnoknál* Onegesios, Attila főembere. Az arab földrajzíró szerint a *magyarok* főkirálya a kende, az a fejedelem pedig aki az ügyeket intézi, aki kormányoz, az a dsila vagyis a gyula. A hét turk törzs élén Konstantinos szerint egy-egy vojvod, vezér állott. Ezek eredetileg maguk is korlátlan patriarchalis fejedelmek, kik utóbb a törzsszövetség közös ügyeivel, közös hatóságaival és törzsi vagy nemzeti népgyűléseivel engedték magukat korlátozni. A törzsszövetség és az örökös fejedelemség elfogadása óta a szlávosan vojvodnak vagy *vajdának* nevezett törzsfőnökök mint a nemzeti közhatalom közegei bizonyára belügyi közigazgatást, rendőri működést is végeztek.

Az Árpádnak és utódainak szolgáló zsupánok, az egy-

kori tót *várak ispánjai* legalább az uralkodó család szolganépei közt már a keresztény királyság előtt megkezdték azt a rendfönntartó közigazgatást, amellyel a Szent István-féle törvények, nem mint új intézménnyel, hanem mint meglevővel rendelkeznek s amelyet a keresztény hitélet támogatására is utasítanak. A várak és várispánságok az örökös fejedelem magánjogi tulajdonát teszik, s rendfönntartó szerepök főképpen arra irányul, hogy a nagyfejedelem udvarának és várainak birtokai, népei a saját területükön békességben maradjanak, megóva mind a belső rendzavarásoktól, mind a külső támadásoktól, amelyek e fejedelmi birtokokat és népeket akár a szabad magyar nemzetségek, akár a szomszéd idegenek, külföldiek részéről érhetnék. Árpád után a fejedelemnek ez a magánjogi hatalma nem domborodott ki erősen, de némileg meg kellett lennie, hogy vele Gyejcsa és István az erős királyi hatalmat megalapíthassa.

A fejedelmi udvar és várak szétszort területei közt lakó magyar *törzsek és nemzetségek* belső ügyeikben szabadon éltek, saját előljáróikkal autonómiát gyakoroltak a maguk rokoni és szolganépeik felett. A törzsek neve Konstantinosnál maradt reánk, s e nevek: Neké, Megeré, Kurtugermatos, Tariános, Genach, Karé és Kaszé.¹ Nyolcadik a kabar törzs, mely három nemzetséget számlált.

A várak tőszomszédságában, a várfalakon kívül, a váraljában voltak községek, falvak (suburbium, villa), de autonom *városok* nem voltak. A római korban virágzó, kelta eredetű Arrabona civitas helyén a magyar királyok első századában Győr (Jeur v. Geur) állott, de nem mint iparos és kereskedő város, hanem mint vár, amelyet latinul civitasnak, később castrumnak neveztek. E várnak azt a tőszomszédos községét, amely a vár lakóival egyesítve később Győr város lett, még egy emberöltővel a tatárjárás után is falunak (villa) nevezte az a királyi oklevél, mely autonom várossá tette.² Ehhez hason-

¹ Honfogl. kutfői 125. l. Az elgörögösített törzsnevek eredeti alakját a máig fönmaradt régi helynevek szerint ilyképpen állítjuk helyre: Nyék, Megyer, Kürtgyermat, Tarján, Jenák vagy Jenő, Kara, Kaza.

² Endlicher, Monumenta Arpadiana 526. l. 1271. évi oklevél.

lóan alakult ki a várból és a várfallal körített faluból minden régi magyarországi város.

8. Külügy és hadügy. Amely nemzet belsőleg rendben van és erős, az a szomszédokhoz való viszonyát is rendben tarthatja vagy a diplomácia békés eszközeivel, vagy az ultima ratio-val, a fegyverrel, háborúval.

Követjárások, alkudozások a szomszéd népekkel minden időben voltak. A legrégebbi ily adatok közül említhetjük a Decebal *dák király* követségeiben kifejeződő etikettet, amidőn először büszkén szövetséges burokat, majd alsóbbrangú dákokat, végül megtörve süveges dákokat küldött követül Traianus római császár táborába s ezek ott földre borulva kéri a császárt, hogy Decebal hadd jelenhessen meg előtte. Nővérének fogságba jutása és több várának eleste után a *dák király* fegyvereit eldobva térdre borul Traianus előtt s úgy kér békét, amelyet csakhamar megszeg.

A fölényes hatalom tudata nyer kifejezést Attila *hunn király* diplomáciájában. Mindjárt kezdetben, mikor Attila és Blida uralomra jutottak, Margum városnál, a Morava torkolat és a Duna partján találkozott a hunn és római követség. A hunnok lóháton jelentek meg és sehogy sem akartak leszállni; emiatt aztán a keletrómai követek is, hogy méltóságukat megóvják, szintén nyeregben maradtak és így tárgyaltak a békéről. A hunnok súlyos föltételeket szabtak: a hunn szökevények kiadását, a római foglyok kiváltását fejkenint nyolc arannyal s a foederatusi zsold fölemelését az eddiginek kétszeresére, 700 font aranyra. A római követek tudva, hogy a konstantinápolyi császár minden áron békét akar, végre megnyugodtak a békeföltételekben s megkötötték a margumi békét (436). De Attila ezt csak addig tartotta fenn, míg hatalmát a hunnok és a keleteurópai rokon népek közt megerősítette. Aztán határszéli verekedés címén belekötött újra a keletrómai birodalomba, hadjáratot indított a thermopylaei földszorosig, a Chersonesosnál diadalmas csatát vívott és a legsúlyosabb békeföltételeket szabta a békéért esengő császárnak, fölemelve az eddigi zsoldot háromszorosára, évi 2100 font aranyra, s a rómaiak váltságdíját tizenkét aranyra (447).

Már a következő év elején megint két hunn követ jelent meg a császár előtt új követelésekkel, egyebek közt azzal is, hogy ezentul csak consulviselt előkelő követet küldjön a császár Attilához. II. Theodosios császár testőrőnöke, Chrysaphios eunuch, aranyfedelű lakást és sok kincset ígért Edekon hunn követnek, Attila testőrőnökének, ha a hunn királyt elteszi láb alól. Edekon színelig beleegyezett a tervbe és a cinkosok fölbérelésére 50 font aranyat kívánt; de ez összeget nem akarta mindjárt fölvenni, mert — mint mondá — Attila meg szokta kérdezni, ki mennyi ajándékot kapott a rómaiaktól. A császár beleegyezett, hogy Bigilas tolmács, a merénylet tervezője kísérje haza Edekont. A követ Maximinos lett, aki megbízólevele szerint fényes származású s a császár legkedveltebb embere, s akinek élőszóval elő kellett majd adnia, hogy Attila ne kívánja a legmagasabb rangú követeket, mert ősei és Skythia más fejedelmei megelégedtek bármely katona vagy hirnök követségével. Maximinos kísérelül fölkérte Priskos rhetort. A hunn és római követek két hétig utaztak Konstantinápolytól Sardikáig, s itt megpihentek. Vendégségen a hunnok Attilát, a rómaiak a császárt dicsőítették, mire Bigilas azt mondá, hogy nem igazság Istent és embert, Theodosioszt és Attilát összehasonlítani. A hunnok e miatt szitkozódtak és Maximinos szép szóval, selyem ruhákkal, drágakövekkel békítette meg őket. Átkelve a Dunán félnapig sem mentek, már meg kellett állapodniok. Edekon előresietett s jelentést tett Attilának.

Onnan este két hunn érkezett a római követekhez azzal az üzenettel, hogy menjenek a király elé, kinek a sátrait másnap délután érték el. Halmon akartak sátort ütni, de a hunnok megtiltották, mivelhogy Attila sátra is sikon van. Mikor hunn előkelők keresték föl a római követeket s tudakolták jövetelök célját, ezek kijelentették, hogy a császár Attilához s nem máshoz küldte őket. Ám elképedtek, mikor a hunnok elmondták, a mit előbb tudakoltak. Meg nem foghatták, hogyan juthatott napvilágra, amit a császár szentséges titokban végzett. Attila ismételten megüzente nekik, hogy ha a már tudott dolgokon kívül más mondani valójuk nincs, akkor visszamehetnek. Éjjelre mégis tartóztatta őket és küldött

nekik ökröt, halakat. Másnap Priskos egy tolmáccsal megkérte Attila főemberének Onegesiosnak testvérét, Skottast, hogy nyerjen számukra kihallgatást. Attila fogadta a követeket számos hunntól őrzött sátrában, fakarszékben ülve. Maximinos üdvözlí Attilát és átnyújtja megbízólevelét. Attila visszakívánja a rómaiaknak azt, a mit neki kívánnak s leszemtelenezi Bigilas tolmácsot, mivelhogy meg mert előtte jelenni az utolsó békekötés föltételének pontos teljesítése nélkül. Rögtön haza küldte őt az összes szökevények kiadása végett s Edekon megsugta neki, hogy az Attila gyilkosának megvesztegetésére szánt aranyat is hozza magával. Így aztán elfogták, kivallatták s a vesztegetésre szánt arannyal Attila követe megjelent Theodosios császár előtt, hogy megszégyenítse ezzel az izennettel: Theodosios nemes atyának a gyermeke, valamint Attila is, de míg ez megőrizte az atyjától öröklött nemességet, addig Theodosios elvesztette s az ő adófizetőjévé, szolgáljává lett, sőt most mint rossz szolga alattomosan ura élete ellen tör; ezért nem bocsát meg neki, míg Chrysaphios eunuchot ki nem végezteti. Theodosios nemsokára meghalt (450) és testvére kivégeztette Chrysaphios. Priskosékkal egyidejűleg nyugatrómai követség is járt Attilánál. Tanúi voltak a menethez csatlakozva Attila hazatérésének, székhelyére való bevonulásának, fogadtatásának. Megjelentek lakomáján s a két keletrómai követ Attila kerevetétől balra a hunn Berich után ült. Attila felesége is megvendégeltette őket főtisztjével. Bigilas visszatérte előtt hazaindultak a keletrómai követek megajándékozva. A nyugateurópai birodalomba Attila egy császárlány, Honoria jegygyűrűje címén kötött bele s azért, mert befogadták oda az ő szökevény alattvalóit, a nyugati gótokat. Az afrikai vandal királlyal, Genserichkel is összeköttetésben állott. Hires volt találkozása Mantovánál Nagy I. Leo pápával és két consularis férfiúval, kik évi adót ígértek s egyéb okokon kívül ezzel rábirták Attilát Itália elhagyására. Imponált neki Markianos keletrómai császár is, ki Attila adókövetelésére azzal felelt, hogy aranya barátai számára való, ellenségei számára csak vasa van.

Az *avarok* diplomatiájáról is van néhány részletesebben

leírt jellemző adatunk. A Var és Khun törzs hódító föllépése után csakhamar követséget küldött Konstantinápolyba, hogy mint szövetséges, foederatus nép zsoldot és földet kérjen. E követséget nagyon megbámulta a konstantinápolyi nép. Különösen feltűnt az u. n. avaroknak szalagokkal diszített s vállukra ereszkedő hajfonata; máskülönben öltözetük és nyelvük hunn volt s beszédöket a rendes hunn tolmácsok jól megértették. A követek élén Kandik előadta Nagy Justinianus császárnak, hogy a föld legszámosabb és legvitézebb, legyőzhetlen népe szövetségét ajánlja s kész a birodalom minden ellenségét megsemmisíteni, csupán két dolgot kér: évi segélypénzt és földeket. Justinianus megajándékozta a követeket és üzenetét Valentinus nevű katonatisztje vitte meg az avar fejedelemben (558). A földek átadására kitérőleg felelt, csak segélypénzt és ajándékokat ígért, ha az avarok a Kaukázus északi lejtőjén megtörik a birodalom ellenségeit, amit az avarok meg is tettek. Azután végleg kiszorították Justinianus kívánságára Pannoniából a keleti gótokat. Ezen császár halála után utódának II. Justinusnak üdvözlésére deli szép avar ifjakkból alakított követség jelent meg Konstantinápolyban Targit vezetése alatt (565). Őket is megbámulták s ők viszont álmélkodtak a császári palota fényén, a testőrség aranyos fegyverzetén, s a megnyílt kárpit mögött ragyogó díszben trónján álló császár előtt földre borultak. Targit három térdhajtás után homlokával a földet érintve üdvözlö a császárt s előadja, hogy mennyire megkimélték és védték eddig az avarok a birodalmat; kérdi az új császárt, fönn akarja-e tartani az atyja (Justinianus nem atyja, hanem nagybátyja) és a köztük fennállott barátságot, küld-e fejedelmöknek, Baján khagánnak illő ajándékokat. Justinus császár azt felelte, hogy többet tesz érettök, mint atyja: észre téríti, hogy a romlástól megmentse őket; pénz helyett azt a jó tanácsot adja, hogy maradjanak az avarok békében, segítségükre nincs szüksége s mint a birodalom szolgálainak díját majd az ő tetszése szabja meg jutalmukat. Baján ekkor a langobardokkal szövetkezett a gepidák ellen, s ezek leverése és az ltáliába költöző langobardok földjének, Pannoniának elfoglalása után már szembe

került a keleti rómaiakkal. Sirmiumot akarta tőlük megszerezni, mert ez a város előbb a gepidák kezén volt. Az első meghiusult támadás után Baján követei megelégedtek volna azzal is, ha Sirmium római parancsnoka legalább egy ezüst serleget, kevés aranyat s egy skytha szabású mentét ad uroknak ajándécul, mert — mint mondák — Baján szégyell hazatérni minden eredmény vagy zsákmány nélkül. Mivel ezt sem kaphatta meg, nemsokára tizezer kutrigur hunn tört Dalmáciába. A khagán követei megjelentek Justinus császár előtt és követelték Sirmiumot s azon díjak hátrálékait, amelyeket a császár az utrigur- és kutriguroknak, a khagán alattvalóinak ígért. A császár hadat küldött s miután ez csatát vesztett, kifizette a hátrálékokat, viszont Baján lemondott Sirmiumról. Ezért kapott mesterembereket fürdők építésére. Baján hajóhidat építtetett a Száván Singidunum és Sirmium között. A singidunumi kormányzót azzal nyugtatta, hogy a hid békés kereskedelmi célokra szolgál, sőt a keleti rómaiak hadi segítséget is kaphatnak tőle az Aldunán betörő szlovénok ellen. Singidunumnál a kormányzó, a püspök és nagy sokaság előtt pogány esküt tett, kardja hegyét az égnek tartva, aztán a bibliára is megesküdt, hogy semmi rosszat sem tervez a hidépítéssel. De mihelyt elkészült a híd, követei Sirmium átadását követelték, hogy védelmül használják a rómaiak esetleges támadása ellen. A császár inkább leányát adná a khagánnak, de ez nem enged, a város fölött is épít hidat, szlovén tömegekkel pusztíttatja Moesiát, Thrákiát. A császár végre kénytelen lemondani Sirmiumról s kifizet három évi zsoldhátrálék címen 240.000 aranyat. Maurikios császár (582—602), a taktika-író, kénytelen volt az évi 80,000 aranyat 20,000-rel emelni. A szlovénok mégis be-betörték, e miatt a császár Targit avar követet elzáratta, viszont Baján megrohanta a dunai városokat. Csakhogy ezután már lehanyatlík Baján szerencséje s nemsokára a neve is eltűnik. Heraklios császár (610—641) előzékenységgel akarja megnyerni az avarokat és követséget küldött. A khagán megesküdt, hogy népét eddig balul ítélték meg s neki egyedüli büszkesége, ha a rómaiak hű szolgája lehet; azért találkozásra kéri a császárt,

hogy örök szövetséget kössenek. Heraklios Herakleában kocsiversenyekkel és színjátékokkal készül fogadni a khagánt, míg ez különböző utakon csapatokat küld ki, hogy a császár háta mögött elfoglalják a „hosszú falat“, maga pedig a császár személyét akarta kézrekeríteni. Heraklios csak bajjal tudott visszamenekülni fővárosába, amelynek külvárosait az avarok a hosszúfalon áttörve kifosztották (616). Hat évvel utóbb a császár Jeruzsálem visszafoglalására indult a perzsák ellen s békét kötött a khagánnal, ótalmába ajánlotta fiát és 200,000 aranyat ígért neki, sőt kezeseket is küldött. A khagán mégis megtámadta Konstantinápolyt, közreműködve egy perzsa sereggel, de az avar naszádok sem a perzsák átszállítására, sem az Aranyszarvban megkísérlett támadásra nem bizonyultak alkalmasaknak (626). Mikor másfél századdal utóbb az avarok Thassilo bajor herceggel szövetkeztek Nagy Károly frank király ellen, ez több hadjáratban (788—803) megtörte az avarokat. A khagánt és vezérét, a jogurt a békepárt emberei megölték, új fejedelmök meghódolt a frank királynak, fölvette a keresztséget, s egy fölkelés után újra meg kellett hódolnia.

A *magyarok* első ismert, nevezetesebb diplomatai ténye a kazárokkal való szövetségük Lebediában, amelyet a kazár khagán még Etelközben is fönntartott volna, ha közbe nem ékelődik nagy területen az erős besenyőség. Még így is kísérletet tett a khagán szövetségi s némi fennsőbbiségi viszony fönntartására, amikor Etelközből hajón magához kérte a legtekintélyesebb magyar törzsfőnököt, Lebedet vagy Elődöt, majd a magyarok követeit s ezen tárgyalások eredménye lett az örökös fejedelmválasztás Árpád személyében és családjában. A második szövetkezést Leo császár követe, Nikétas hozta létre, akit császára hadihajón küldött az Aldunához, hogy ajándékokkal birja reá a „turkokat“ a bolgárok megtámadására, s aki találkozza Árpád és Korszán fejedelmekkel, reábirta őket a háborúra és túszoikat vett tőlük (895). Gábor diák (klérikos) ugyancsak császári megbízásból a besenyők ellen akarta megnyerni a magyarokat, de fejedelmek egyhangulag elhárították ezt a szövetséget, mert a besenyők-

nek nagy a földjük, sok és erős a népök. Meg sem akarták hallgatni a római követ ezen ajánlatát.¹ Leo császár jó hasznát vette a magyar szövetségnek, meg is dicséri vitézségüket, fegyelmezettségüket; de diplomáciai tulajdonságaikat nem tartja kedvezőknek (a rómaiakra nézve). Szerinte a turk törzsek álnok és elhatározásaikat palástoló, barátságot nem kereső, bizalmat nem érdemlő népek, kik telhetetlen kincsvágytól hajtva esküt semmibe sem vesznek, a szerződéses kötéshez magukat nem tartják s ajándékokkal ki nem elégíthetők. Ha nem tudnak felülkerekedni fegyverrel, akkor alkuba bocsátkoznak és elejénte könnyebben teljesíthető dolgokat kívánnak, s ha a másik fél hozzájárulását fejezte ki, akkor más nagyobb feltételeket terjesztenek elő. Nagyon bántja őket, ha valamelyikök a rómaiakhoz szökik át, mert egyesek szíves fogadtatása után megsokasodnak a szökevények.² A turk magyar diplomácia e szerint bizalmatlan, óvatos, titkolódzó, mint minden diplomácia. Alkudozásait enyhe föltételekkel kezdi és a lehetőségig felfokozza, mert nem ismeri még annyira a viszonyokat, hogy biztos követelésekkel állhatna elő. Ez jellemzi legjobban a kezdetleges diplomatiát. A krónikáinkban elbeszélt követjárás, amely szerint Köcsid ajándékok alakjában megvette a Duna-Tisza melléki ország földjét lovon, fűvét aranyos féken, vizét aranyos nyergen: csak naiv, népies monda, nem történet.

A követségek, külügyi alkudozások többnyire hadjáratokkal kapcsolódnak mint kémlelő, hadüzenő vagy békekötő követségek. E diplomáciai tényeknek tartalmat és súlyt a hadi viszonyok adnak.

A magyarok *hadi szervezete* azonos volt a nemzet politikai szervezetével. Alapja az általános védkötelezettség: minden fegyverfogható szabad magyar lovon, fegyveresen tartozott a nemzetség főzászlaja alatt megjelenni a hadban, a törzsfő vajda vagy vezér kijelölte helyen, s a zászlaja alatt tömörült nemzetségi zászlóaljak együtt talán 3—4000 főnyi

¹ Honfogl. kútfői 106, 112. l.

² U. o. 38, 40 l.

lovas hadosztályt képeztek. Oly erő ez, amelyet egy ügyes parancsnok még könnyen és biztosan vezethet. E lovas hadosztályokból alakították a harcvonalakat és tartalékokat, valamint a sűrűn alkalmazott járőröket és portyázó különítményeket. Ily dolgokban a harcászati kötelék megzavarása nélkül a családok, illetőleg egy-egy nemzetség összetartozó harcosait rendelték ki. Ellenben a harc bevezetésére, az ellenség megközelítésére a kabar törzs lovasait, továbbá a meghódolt vagy önként csatlakozott idegen népek harcosait alkalmazták.

A rokonsági szervezet a hadi *fegyelem* fenntartását nagy mértékben megkönnyítette, mert a parancsnok egyszersmind atya, nemzetség- és törzsfő volt. A Bölcs Leo említette súlyos büntetéseket a vezérek bizonyára inkább csak az idegenekből álló harcosok ellen alkalmazták. A *felszerelés* és fegyverzet az akkori keleti harcias nomád népekével volt egyenlő. Nagyszámú lóval rendelkeztek, mert nemcsak harcoltak rajta, hanem húsát ették, tejét nyersen vagy erjesztve itták, bőrét, szőrét, idegeit is fölhasználták. E lovak kistermetűek, de igen gyorsak, tanulékonyak és Leo szerint rendkívül kitartók. A magyar élete nagyobb részét lóháton töltötte s ezt még éjjel is közelében tartotta kikötve vagy kipányvázva. Minden magyar kitűnő lovassá fejlődött kora ifjúságától fogva. *Fegyverei* közt legkiválóbb a nyíl, melyet lóhátról a legsebesebb vágatás közben is rendkívül ügyességgel lőttek el, s árasztottak ellenségeikre, akár nekik rontva, akár tettetett futással hátat fordítva. A maga készítette nyilakból puzdrájában minden lovas valami ötven darabot hordott, de a szekereken nagy tartalék-készlet volt. További fegyverei a magyarnak: a fokos vagy csákány, az egyélű és kissé görbülő kard, a gerely (lándzsa), s védőfegyverül a vasból vagy nemezből készült vért és sísak. Lovukat elől szintén vassal, vagy bőrrrel, nemezzel vértették. Paizsot csak azok használhattak, akik nem nyilaztak, a parancsnokok. A paizsra emelést Árpád megválasztásánál Konstantin kazár szokásnak mondja.

A magyarok harcmódja, *taktikája* általában rokon a török népekével, s legjobban egyezett az egykori avarokéval és a Leo császár korabeli bolgárokéval, a nyugateurópai népekre

nézve pedig egészen új és meglepő volt. A felállítás nem meghatározott számú sorokban, hanem a törzsek és nemzetségek harccsoportjainak kis térközökkel való egymás mellé helyezésével történt, úgyhogy az egész sereg egységes, tömör, zárt, mély vonalnak, hadrendnek látszott, mely a nehézkes germán felállítással szemben egységesen és könnyen mozgott, s nemcsak egészében, hanem részeiben, a nemzetségi és ági csoportokban is gyors mozdulatokra volt képes. A döntő küzdelemre rendelt főharcvonalat megelőzték a kabarok és más idegen népek rajszerű csoportjai, a főharcvonal mögött pedig támogatására készen állott a második harc vonal, mely azonban gyakran el is maradt, míg a tartalék sohasem hiányozhatott. Ezt együtt vagy megosztva, a legtöbbször oldalt, mindig rejtve állították fel, hogy meglepő előtörésével a diadalt kiegészítse vagy az üldöző ellenséget megállítsa. Egészen sík, fedezetlen térségen, hol nem lehetett csapatokat elrejtteni, nem fogadtak el ütközetet. A csapatok rejtett felállítása érdekében a harc felállítást már éjjel megkezdték. A kabarok s más előcsapatok iparkodtak az ellenséget kedvező hadállásából kicsalni, rendjét, sorait megbontani. Midőn az első harc vonal nyíltávolságnyira ért, az előcsapatok oldalt gyorsan kitértek, s ekkor megereedt a magyar nyílak zápora. Ha az ellenség rendje meggingott s ellenállása megtört, a magyar első harc vonal borzasztó „haj! haj!” kiáltással rontott az ellenségre és előbb a gerelylándzsa, majd a fokos, csákány, balta, kard kezdte meg munkáját; az ellenség hátraszorult, a magyar harc vonal egyes csoportjai (családok, nemzetségek) beleékelődtek az ellenség testébe, s helyüket a második harc vonalbeliek töltötték ki, hogy a vonal zárkózottsága fennmaradjon. Az előcsapatok ezalatt az ellenség oldalában rajzottak s neki az oldal felé való kitérést lehetetlenné tették. A menekülő ellenséget kiméletlenül üldözték a végsőig, csak azután szólalt meg a visszahívó kürtjel, hogy elfoglalják az ellenséges tábornak és összeszedjék a zsákmányt, lovakat, foglyokat. A diadalt áldomás fejezte be. Az üldözéskor a magyarok erős fegyelmezettsége és kitartása a rómaiak s más nyugateurópai népek kapzsiságához képest nagyon fel-tűnt Leo császárnak.

Ha az ellenséget sem az előcsapatok rajtámadása, sem a nyílzápor nem ingatta meg, akkor gyakran megtörtént, hogy az összes lovasok hátrafordulásával vagy a nemzetség-csoportok átkanyarodásával az egész harcvonal hirtelen visszafordult és folytonos hátranyilazással menekülni látszott. Az ellenség így megtévesztve üldözéshez látott, szilárd hadrendje megbomlott s rendetlen csoportokban nyomult a magyarok után. Ezek adott kürtjelre hirtelen szembefordultak az üldözőkkel és zárt harcvonalban rohantak reájuk, a rejtett tartalék is oldalba fogta a rendetlenül üldöző ellenséget s a csatát a magyarok javára döntötte el. A harmadik harcmód az volt, hogy a magyarok, mintha a felállítással nem volnának megelégedve, harcvonalukkal oldalt vagy hátra vonultak s e mozdulatukkal az ellenséget oly hely közelébe csalták, ahol tartalékuk el volt rejtve. Ekkor az ellenség felé fordulva, a támadást szokott módon végrehajtották, s a tartalék abban a pillanatban tört elő, mikor a főharcvonal az ellenség vonaláig ért és ezt arcban, a tartalék pedig oldalt és hátban támadta meg.

Az első csatában *meggyőzve*, más népek módjára nem hagynak fel a harccal, hanem migcsak erősen le nem verik őket, sokképpen igyekeznek ellenségeiket megejteni — mondja a turkokról Leo császár. A *harcban* bátrak, vitézek, kitartók, ügyesek s rendkívül fegyelmezettek. *Vezéreik* nagyon óvatosak és tervöket titkolók. A kedvező alkalmakat kilesik és ellenségeiket nem annyira kézzel s erővel, mint csellel, meglepetéssel és a szükségletek elzárásával igyekeznek legyőzni. Az ellenség viszonyainak kikémlelésére járőröket küldenek ki, néha kisebb seregeket is. Sáncokba nem szállanak, mint a rómaiak. Ha veszély közeleg, a kürt riadó hangja a legnagyobb távolságról is gyorsan összegyűjti őket. Meglepetés elkerülése végett messze előőrsoket állítanak föl egymáshoz közel. A gondtalanul táborozó ellenségre titokban kiküldik fölösleges erejüket, hogy meglepjék, megsemmisítsék. Leginkább szeretik a távolból való csatázást, az ellenség cselbeejtését, bekerítését, a színlelt hátrálásokat és visszafordulásokat, meg a szétszórt csatározást.

Ezer év előtti őseink hadvezetés dolgában nemcsak messze felülmúlják a nyugati népeket, hanem már oly *elveket*

vallanak, amelyek Európában csak évszázadok múlva, részben csak a legújabb korban jutottak érvényre. Azon stratégiai elv célszerűségét, hogy menet közben a seregtestek elkülönítve mozogjanak, de a harchoz gyorsan s a kellő pillanatban egyesüljenek, amely elv csak a hadművészetnek a francia forradalmi háborúk idején való átalakulásakor tűnik ismét elő, őseink már ezer év előtt fölismerték és alkalmazták. Ismerik a meglepés és az előőrsök rendkívüli fontosságát. Minden fontosabb hadicselekményt a *vajdak tanácsa* határozott el s ezt az első vajda, később a fejedelem is végrehajtani tartozott. Árpád személyes hadvezéri szerepe így nem igen lépett előtérbe, nevéhez ütközet emléke nem fűződik az egykorú forrásokban. A bolgár háború vezéréként fia van megnevezve. A vezérlet tevékenysége különben a lovassági harc természeténél togya inkább a hadjáratok és csaták tervezésénél, előkészítésénél érvényesül, míg a végrehajtásnál az alparancsnokok nagyfokú önállósága lép előtérbe.

„Anonymusnál a *honfoglalásnak* minden tekintetben meseteri, az igazság minden valószínűségével bíró képét nyerjük,“ mondja ezt legavatottabb hadtörténetírónk.¹ A kijevei hadjáratról Nesztor is említést tesz. Árpádnak, mielőtt nyugat felé tovább nyomult volna, hátát akár békés úton, akár harc árán biztosítania kellett. Etelközből egy nemzeti szerencsétlenség után távozva, bekövetkező tettei nem züllött, menekülő, erejében megtört, hanem nagyszabású vállalatba fogó népet mutatnak, mely köröskörül idegen, nagyrészt ellenséges népekkel körülvéve, csak a saját erejére volt utalva, s a jövőre kilátásai csak úgy lehettek, ha a nép és fejedelme bíztak erejökben. A besenyők megtörésére nem éreztek elég erőt, ellenben a

¹ Rónai Horvát Jenő: „A magyar hadművészet Árpád korában. Honfoglalás. Hadjáratok“ címmel a Csánki-féle „Árpád és az Árpádok“ c. diszmű 83—102. lapjain (1907) remek, szakértő feldolgozását adja Leo taktikájának s a Szent István előtti magyar hadtörténet értékesíthető adatainak. Azért itt teljesen reá támaszkodunk rövidebb, összefoglaló tárgyalásunkban. V. ö. Honfogl. kútfői 30—44. l. Pauler Gyula: A magy. nemzet tört. Sz. Istvánig 18—20, 22, 28, 34, stb. l. (1900). Salamon Ferenc: A magyar haditörténethez a vezérek korában. Századok 1876.

Duna-Tisza vidék megszerzésére Árpád a nemzet erejét elégségesnek ítélte s erre vállalkozott. Az idáig nyúló morva, frank és bolgár birodalmak súlypontja az országon kívül esett, amelynek részei rájuk nézve külső birtokok voltak s az anyaországgal csak lazán függtek össze, önerejükre voltak utalva. Az ország többi részét nagyobbára szlovén, avar és gepida törzsek lakták, melyek egymással közösségben nem állottak. Az eszes, hatalmas Szvatopluk már nem élt, fiai viszálykodtak. Árpád szövetségben volt a német-római császársággal a bolgárok ellen, akiken fia diadalokat aratott. A *diplomáciai és hadi viszonyok* érthetővé teszik a honfoglalók elhatározását és önbizalmát. „Be kell ismerni, hogy Árpád — Anonymus elbeszélése során tíz részletben¹ — a honfoglalást kitünő hadvezérhez méltó módon, minden tekintetben nagyszabású terv alapján és oly remekül hajtotta végre, hogy azt ma sem tudnánk jobban, tökéletesebben végezni . . . a honfoglalás csakis így mehetett végbe, egyszersmind pedig tiszteletet ébreszt a krónikás iránt, aki — bár helyyel-közzel időrendet tévesztő, meseszerű alakban — egy magas conceptiójú, jeles katonai műveletnek ily hű képét volt képes reánk hagyni.“

A sok kalandozás közül² csak a hadtörténetileg jellemzőbbeket emeljük ki. Általában a honfoglalás után nyomban kezdődő külföldi kalandozásokat teljesen helytelenül nevezgetik „rabló hadjáratok“-nak, mert e hadjáratok főcélja, legalább Árpád alatt s részben még Zolta idején is, nem a rablás, hanem hogy maguk és a szomszéd népek közt — ázsiai minta szerint — pusztá határvet létesítsenek, s hogy a magyar nevet és fegyvereket félelmissé téve, az új hazát biztosítsák. Ha a cél csupán rablás lett volna, akkor e hadjáratokat nem 10—20,000, sőt néha 50—100,000 főnyi seregek s nem oly tervszerűséggel hajtották volna végre. Az első, a 899-ik évi olaszországi hadjárat talán csak kísérlet akart lenni, de az ezután folytatott hadjáratok részben támadások, részben védekezések a germánság ellen, mely, ha összetart, egyedül is a

¹ L. föntebb a 76. l.

² U. o. 84, 85. l.

hunnok és avarok sorsára juttathatta volna a magyarokat. Ez a harc természetesen rablással járt, mint minden néphadjárata idegen földön a harmincéves háború koráig. S a magyarok akkor sokkal inkább rá voltak utalva a zsákmányolásra, mint később a már rég megtelepedett gazdag nyugati népek dúló hadai.

A magyarok már 889-ben kémszemlét tartottak a dúsgazdag hirű olasz földön s a Brentáig jutottak. Számra kevesen, bizonyára felhatalmazást sem kaptak Árpádtól a támadásra. Erre csak a következő évben került a sor, a mikor tavasszal 5000 főnyi hadtest jelent meg újra a *Brentánál*, s ezen átkelve, a megerősített Aquileiát és Veronát elkerülve, egy kisebb oszloppal Velencének, a főerővel pedig Milánón át Páviának tartott. Időközben Berengár itáliai király Liutprand szerint 15,000 főnyi, útközben még szaporodó sereggel igyckezett a magyar főoszlop visszavonulását elvágni, megsemmisíteni. A magyar vezérek járőreik után Berengár mozdulatairól pontosan értesülve, megkezdték a visszavonulást. Berengár nyomon követte őket. Az Addán való átkelés már némi veszteséggel járt a magyarokra, akik ekkor állítólag a préda egy részének visszaadása mellett szabad elvonulást kértek, de hiába. A Brentán is átkelve, látszólag kimerülten megállottak és minden zsákmányt, sőt a saját fölösleges lovaikat és fegyvereiket is felajánlották azzal az ígérettel, hogy Italia földjére soha sem lépnek többé. Ám mindez csak tettetés lehetett, mert a gyalog és nehezebb lovakon követő ellenség elől a magyarok könnyen eliramodhattak volna. Inkább ők akarták kifárasztani az olaszokat és kedvezőbb harcteret kerestek. Mikor a fáradt és elbizakodott olasz sereg a Brentához ért, gondtalanul és kellő biztosítás nélkül tábort ütött és étkezéshez látott. A magyar vezérek ekkor gyors elhatározással megkezdték a támadást. A két szárnyhadat észrevétlenül átküldték a folyón az olasz tábor fölött és alatt, nyomban átkeltek a derékhaddal is, úgyhogy az egész magyarság három oldalról rontott a mit sem sejtő olasz táborra. A borzasztó zavarban Liutprand szerint 20,000 olasz vérzett el, a többi vad futásban keresett menekülést. A

magyarok ezután bekalandozták Lombardiát, még a szigeti Velencét is megtámadták a vakmerő lovasok. Végre Berengár király nagy pénzáldozatokkal hazatérésre bírta a magyarokat (900).

Nagyfontosságú a *907. évi hadjárat*, mert próbája volt annak, meg tudja-e tartani a magyar nemzet az elfoglalt új hazát a Nagy Károly avar háborújához hasonló nagy nyugati támadás ellenében. A hadjáratra nem Árpád halála adott alkalmat, mert a bajorok júniusban már megindultak, a hadjáratot tehát kora tavasszal kellett elhatározniok, a mikor még Árpád haláláról alig lehetett tudomásuk. Valószínű, hogy Árpád a hadjárat megindításakor élt ugyan, de a döntő csata ideje táján meghalt a nélkül, hogy benne részt vett volna. A bajorok júniusban gyülekeztek, még pedig oly óriási sereggel, a melyben az egész bajor nemzet s még számos más csapat is részt vett. Egy százezer főt meghaladó sereg-nél, a milyen ez a bajor sereg volt, nem lehet többet számítani napi tiz kilométer menetteljesítésnél, ami Pozsonyig husz, Bánhidáig harminchárom napi menet. A döntő összeütközés idejéül tehát augusztus elejét kell fölvennünk, helyéül pedig az Aventinus humanista munkájában említett Pozsonyt. A régiebb források csak egyszerűen „keletre“ teszik a fő csata helyét. Pauler azon alapon, hogy Kézai krónikája Bánhida-ra, a Képes-krónika Tata mellé helyezi Szvatopluk legyőzését, azt következtette, hogy itt tulajdonképen azon nagy győzelem emléke rejlik, a mely a magyarok honfoglalását biztosította a bajorokkal szemben. Rónai Horváth hadtörténetíró szerint egy százezer főnyi sereget nem lehetett egyetlen uton Bánhida felé vezetni. Ekkora seregnek az élelmezése is megkívánta, hogy az előnyomulás több oszlopban, tehát a Duna mindkét partján történjék, s az élelmezésre a legjobb és legkönnyebb közlekedés útját, a Dunát is felhasználják. A bajor sereg augusztus 8-ikáig Pozsonynál nem juthatott tovább. A magyar sereg már itt bizonyára feltartóztatta, mert Bánhida, mint a Vérteseken átvezető szoros kijárata, igen jó ugyan a védekezésre, de alkalmatlan a mindig támadó, csupa lovas-ságból álló nagy magyar seregnek. A szokatlanul nagy számú

ellenséget a magyarnak részenként kellett megtámadnia. A bajorok baloszlopát Luitpold bajor herceg vezette a Duna bal partján, a jobb oszlopot Ditmár salzburgi érsek a jobb parton, a közép oszlop pedig, mely fönn tartotta az összeköttetést a szárnyoszlopok közt s ezeket élmezte, Sighart herceg vezetése alatt hajókon haladt lefelé a Dunán. Gyermeke Lajos király Ennsburgban maradt a tartaléknál. A magyar sereg állítólag Lél, Bulcs és Botond parancsnokok vezetése alatt működött. Augusztus 8-án a magyar sereg megtámadta a jobbsparti bajor hadoszlopot, mely nyílzáporral elborítva, erős tábori sáncai mögött keresett menedéket. Ezek ellen a magyarok első általános rohama nem sikerült. A magyarok aztán általános roham helyett a tábort körülfogva minden oldalról kisebb csapatokkal támadták meg, melyek berontottak a sáncokba, sőt magába a táborba is, majd gyorsan visszavonultak s az üldözést sűrű visszanyilazással hiúsították meg. E támadások egész nap és egész éjjel szakadatlanul folytak, s másnap a bajorok annyira ki voltak merülve, hogy alig védekeztek. Ekkor indult meg a második roham, melynek ereje az érsek táborát teljesen megsemmisítette. Számos főpap és főúr a bajorok ezreivel maradtak holtan a sáncok közt. Még ezen éjjel átusztatott a magyar lovas hadsereg a Dunán és e remek bravurral elérte, hogy a német baloszlopnak a Duna balpartján levő táborát még hajnalban, mielőtt a salzburgi érsek seregének sorsa felől értesülhetett volna, meglepve megtámadta. Itt már az első roham teljes sikert aratott és Luitpold herceget sok főúrral, seregök legnagyobb részével felkoncolta. Csak kevesen menekülhettek el a királyi hadhoz Ennsburg felé. Harmadnap, aug. 11-én a magyarok a középoszlopnak a parton táborozó és hajóhadat fedező csapatait verték szét, mire a partokhoz kikötött hajóhad is a magyarok kezébe került. Sighart herceg futással menekült Ennsburgba. A magyar sereg nyomban követte a futókat s Ennsburgnál a királyi tartalékseregére talált. Ez neki ment a magyaroknak, kik színlelt futással visszafordultak, de midőn a bajorok rendetlenül utána nyomultak, az erdőkből előtört a magyarok két tartalékhada, visszafordult a fősereg

is, mire a bajorok hada rövid harc után szétverve nagyrészt elpusztult, kis része a királlyal nagynehezen Passauba menekült. „Oly szerencsétlenség volt ez — mondja Riesler — amelyhez fogható nincs több a bajorok egész történetében“.

A bajorok ezután évről-évre kénytelenek túrni a magyar betöréseket, amelyek messzebb nyugatra az alemann és frank, északnyugatra a thüringiai és szász földet is sújtották. A német birodalmi tanács új hadjáratot határozott a magyarok ellen. *Augsburgnál* gyülekeztek a német hadak 910 június elején, midőn a magyarok — idejekorán értesülve — hirtelen ott termettek és június 12-én a német sereget teljesen szétverték. Ezután a Rajnáig dúltak és Lajos királyt adófizetésre kényszerítették.

A külföldi kalandozások évről-évre ismétlődnek, majdnem mindig szerencsével. Itt-ott, pl. *Öttingennél* szenvedett vereségeik csak boszújokat növelik (913). A magyarok nemcsak közvetlen szomszédjaikat, Németországot, Olaszországot, Bolgárországot s a keleti császárságot látogatták meg, de meghordozták fegyvereiket az *Északi tengerig* (Bremen 918), és Belgiumig (954), s az *Atlanti oceánig* (937), betörnek még Spanyolországba is (942).

Kedélyességek mellett jellemző hadi fegyverkeztségekre a *st. galleni kaland* (926). Mialatt a monostorban ettek, ittak, daloltak, táncoltak, dévajkodtak, azalatt előőrseik kikémlelték a vidéket. Egyszer csak kürtjel hangzott, mert a kémek kis várat találtak a st. galleni apát fegyvereseivel megszállva. A magyarok „hihetetlen gyorsasággal, mint szokták“, csatarendbe állottak. Mikor hallották, hogy a várhoz nehéz hozzáférni, tovább indultak. Mivel már besötétedett, a monostor mellett fekvő falu néhány házát meggyújtották, s e tűz fényénél vonultak el szép csendesen Konstanz felé. A st. galleniek elérték az utócsapatot s néhány embert levágtak, egyet pedig sebesülten elfogtak. A magyar főcsapat az utócsapat kürtjével figyelmeztetve nyílabb térséget keresett, ott hadirendbe állt, szekeret, podgyászt körbe állított, s mikor az ellenség nem mutatkozott, öröket állított, aztán a fűre heveredve iddoggált és elaludt. Másnap a szomszéd falvakat kifosztva föl-

gyújtották. A hol elbizakodtak, kevésbé vigyáztak, bortól mámorosan elaludtak, ott a föld népe rajtuk ütött s levágta őket, vagy a Rajnába szorította.¹

Szászország hercege, Henrik király a werlaoni békében a fogoly magyar vezér (Zulta ?) kiadásáért kilencévi fegyverszünetet szerzett, ezalatt ministerialisokból erős lovas sereget szervezett, s a fegyverszünet letelte után a magyarokat *Riade falunál* megverte (933 márc. 15). A magyarok taktikai hátrálása és távozása miatt veszteségek nem voltak nagy, de mégis jelentős a vereség, mert elsőízben történt, hogy a magyarok egy nagyobb serege nyílt csatában kudarcot vallott s a legyőzhetetlenségükben való hit megtört.

Az *augsburgi második csata* pedig végzetes hatású volt (955 aug. 10). E vereség politikai és katonai hibával kezdődött. Henrik bajor herceg Ottó király ellen segítségül hívta a magyarokat az előző évben. A magyarok nagyobb sereggel meg is jelentek, de Ottó megtámadása helyett részekre oszolva Belgiumig kalandoztak és zsákmányoltak. Hiányzott az erős összetartó kéz. Ezalatt Ottó meghódította Bajorországot, megbékéltette másutt is a lázadókat és egységes, erős hadsereg élén készült a magyarok ellen. Ezek, hogy megelőzzék, nagy sereggel törtek be. De most sem maradtak együtt, hanem míg állítólag Botond vezér a Majna, Rajna vidékén kalandozott, Ottó a Lél- és Bulcstól vezetett sereget Augsburgtól délre a Lech és Wertach közt levő félszigeten, az u. n. Lechfelden csatára kényszerítette.² A magyarok a csata alatt, átusztatva a Lechen, a főtartalékot az ellenséges sereg hátába küldték. E máskor oly sikeres eljárás ezuttal nem vált be, mert Konrád frank herceg e támadást elhárította, a fő-sereg pedig a magyarok harcvonalát áttörte s visszavonulásra kényszerítette, azután erélyesen üldözőbe vette. A magyarok

¹ Pauler: Sz. Istvánig. 63—65. l.

² Ottó király 15—20,000 főnyi hada nyolc légióban vonult föl: a három első bajorokból állott, a negyedikben frankok voltak Konrád herceg vezetése alatt, az ötödikben minden törzs válogatott vitézei vették körül a királyt, a hatodik- és hetedikben a svábok s leghátul a csehek következtek a podgyással.

csak seregök romjaival érkeztek vissza hazájukba. Léi és Bulcs fogságba s akasztófára kerültek, Botond állítólag 20,000 fogolynak felkoncolásával állott boszút.

A Lech-mezei csata fordulópontot jelez. A magyarok nem lépik át többé Német- és Olaszország határait. El-elkalandoznak még néha kelet felé, de 970 után erre is megszűnik a külföld háborgatása. Ha a külföldi hadjáratok célja az volt, hogy a magyar névnek és fegyvereknek félelmes hírnevet szerezzenek s ily módon a nyugati népeket az újonnan szerzett magyar földtől távol tartsák — ez valóban tökéletesen sikerült. A nyugati népek litániában könyörögtek ótalmat a magyarok ellen. „Ab Ungarorum nos defendas iaculis!” így imádkoztak a modenaiak védőszentjükhöz. A félelem csak a riadei és lechfeldi csaták után oszlott el. Árpád halála után a szigorú fegyelem meglazult, a nemzeti közérdek fölé a magánérdek kezdett emelkedni, a nemzetbiztosító hadjáratból lassankint zsákmányoló, rabló kalandozások fejlődtek ki, melyek csupán egyes törzsfők vagy vezérek magánvállalatai. A lechfeldi vereség kijózanítólag hatott. Gyejcsa és Szent István beillesztik a magyar nemzetet az európai keresztény nemzetek sorába s kifejeleztik az ország védőrendszerét, mely már II. Konrád császár hódító kísérletét diadalmasan veri vissza.

A honfoglalás és kalandozások során többször látjuk a *diplomatia* tényeit is. Már a honfoglalás befejezte előtt a bajor nagyok egyességre léptek a magyarokkal, hogy pannoniái alattvalóikat ezek ne bántsák, s ezért vászonruhákat adtak nekik. A szerződés megkötésekor a magyarok farkasra, kutyára esküdtek, amelyet kettévágtak (899). A keresztények ezen megbőtránkoztak. Mikor a lombardok a brentai csata előtt békét kérő magyaroknak azt felelték, hogy dögkutyákkal nem alkudoznak, a magyarok pogány szertartására tettek megvető célzást. Ugyanezt tették a dalemincek a riadei csata előtt, mikor a magyaroktól szövetségre szólítva, visszautasításképen ezeknek kövér kutyát küldtek (932).

Noha a magyarok tetteit a honfoglalás és kalandozások idején keresztény szomszédaik jegyezték föl, mégis e följegyzések olykor inkább tanuskodnak a pogány magyarok szó-

tartó becsületességéről, mint keresztény ellenfeleik megbízhatóságáról. Egy ízben a bajorok vendégül lakomára hívtak egy magyar vezért s a lakoma közben hitszegően leölték őt társaival együtt (904). Ellenben a magyarok megbecsülték a hozzájuk menekült bajor Arnulf herceget, több éven át vendégül látták s később is, mikor hazatért, kímélték országát. Megbízható szövetségesei voltak Berengár olasz királynak vetélytársai ellen (921—924). A Madarász Henriknek Szászország részére ígért kilencéves fegyverszünetet híven megtartották, ép úgy a bizanci császárral kötött öt-ötéves fegyverszüneteket is (943, 948, 953). Talán ez időtájban történt, hogy a császár a turkokat a besenyők megtámadására és Etelköz visszafoglalására akarta rábírni, de a turkok erről hallani sem akartak, mert — úgy mond — „nem bírunk velök, oly nagy a földjük, oly számos a népök.“ Mikor az ötéves fegyverszünet először járt le, 948-ban, Konstantinos Porphyrogennétos császár vendégeiként magánál tartotta Árpád unokájának Tevelnek a fiát *Tormást* és *Bulcsot*, Turkia harmadik fejedelmét, karchasát. Az utóbbi keresztény hitre térve a császártól ajándékokat és patricius címet nyert. Ugyanez történt *Gyula* turk fejedelemmel is (953?), ki megmaradt a keresztény hiten, míg „Bulesodes széttepte az Istennel kötött szerződést és gyakran harcolt övéivel a rómaiak ellen. Midőn azonban ugyanezt tette a frankokkal szemben is, Ottó király fogságába jutott és bitófára akasztották.“

Legnagyobb fontosságú volt a magyar vezérkori diplomatiában a *quedlinburgi követtség*. Gyejcsa mindjárt uralma kezdetén, 973 elején tizenkét magyar főembert küldött Szászországba Nagy Ottóhoz, ki előtt ugyanakkor görög, bolgár, orosz és dán követek is tisztelegtek. E követtség eredményeként jöttek német hithirdetők Magyarországra. Tíz évvel utóbb Gyejcsa a nagy császár fia II. Ottó ellen öccsének fiát Civa-kodó Henrik *bajor herceget* segítette és a császárral tartó Pilgrim passauai püspök jószágait 985-ben magyarok pusztították. Újabb tíz év múlva, mikor már békesség volt a császár és Henrik közt, ez nőül adta leányát Gizellát a magyar fejedelem fiának. E *házasság* volt Gyejcsa diplomatiájának a betető-

zése. Békéltető hatása letükröződik a passauai püspök udvarában ez időtájt írásba foglalt Nibelungenliedben is.

9. Adó- és pénzügy. A törzsi és nemzeti közösség a belső közterheket csupán az ingyenes közszolgáltatásban és az ezzel járó személyi kiadásokban róttta ki a törzs és nemzet tagjaira. *Belső közadókat* a magyar a XII. század végéig nem ismert, ily közadóknak nem maradt semmi nyoma. A szabad magyarok legfőlebb önkéntes ajándékokkal kedveskedtek fejedelmüknek s azon főembereknek, kiket szívesen megtiszteltek vagy meg akartak nyerni.

De megadóztatták a magyarok a megvert *idegen* népeket és fejedelmeket. *Zsákmányt* ejtettek pénzben, kincsekben, terményekben, állatokban, emberekben, amiket maguk szedtek el a legyőzött vagy védtelen idegenektől. Arra is kényszerítették őket, hogy *hadisarcot* fizessenek mintegy a hadjárat költségéül, az elesett, megsérült magyarok vérdíjául, az érettük való boszu megengesztelésére és a megkimélt élet, vagyon váltságául. A zaklatott, megtört szomszéd népek *évi adót* is ígértek, fizettek arra az időre, amíg a magyarok támadásaitól mentek akartak maradni, sőt segítségüket keresték. Évi adót ígért Gyermeke Lajos *német* király a 910-iki augsburgi csata után, s Konrád király halála (918) után I. Henrikől megkérdezték a magyarok, akarja-e a köteles adót fizetni, s Henrik fizetett is évi adót 924—932 közt a kilenc évig biztosított szászországi békéért, miközben zavartalanul fölkészült a védelemre és támadásra. Berengár *lombard* király nemcsak kiméletet, hanem szövetséges támogatást is vásárolt az évi adóval (921—924). A *keleti római* császár 943—953 közt fizetett olyféle évi szövetséges zsoldot, foederatusi díjat a magyaroknak, mint elődei ötszáz évvel előbb a hunnoknak.

Mikor a magyarok elfoglalták Pannoniát, innen a frank tisztek és gazdagabb lakosok bizonyára elmenekültek, de azért maradtak ott letelepült szlovének, egyes frank telepések is, akik fönnttarthattak némely régi pannoni és frank szokásokat, hagyományokat, termelés- és fizetésmódokat. Pannoniában már a római korban fizettek *vámokat* a határokon: az áruk negyedredrészét (*quadragesima*). Ily vámok a frank birodalomban

is szokásosak voltak. Voltak továbbá a rómaiktól egykor szervezett területeken colonusok, szabad telepések, kik évi *földbért*, censust fizettek a római állam részére lefoglalt ager publicus telkeinek használatáért. Ily colonusok voltak a frank birodalomban, maradhattak egyesek Pannoniában is, hol a magyar honfoglaló fejedelem főleg a frank és szlovén fejedelmi uradalmakra tette rá a kezét. Az itt talált colonusok és az uradalmak népei, sőt az összes lakosok a magyar fejedelem és nemzetségek szolgálivá lettek, s részint pénzzel, részint terményekkel adóztak új uraiknak.

Némi pénzt juttathatott így a magyarok kezébe az új haza szolgává tett népe; de kétségtelen, hogy a legtöbb pénzt a magyarok külföldi hadjárataikon szedték össze zsákmány, hadisarc, adók és szövetségi díjak címén. A paviaiak, a lombard főváros népei nyolc véka ezüsttel váltották meg magukat (924). A honfoglalók lovas sirjaiban sassanida perzsa dirhemeket és frank, bajor, lombard, bizanci pénzeket találunk.

A sassanida *dirhem* a görög drachmából keletkezett, amellyel körülbelül egyenlő volt a római denarius is. A Szent István előtti pénzek fejlődését a velök szorosan összefüggő súlyok fejlődésével együtt a következő adatok tüntetik fel, kiindulva a babyloni köbláb viz súlyából:

súlyok:

$$\begin{aligned}
 1 \text{ bab. talentum} &= 60 \text{ bab. mina} = 60 \times 60 \text{ bab. shekel} = \\
 1 \text{ aiginiai talent.} &= 60 \text{ aig. mina} = 60 \times 50 \text{ aig. stater} \\
 6 \text{ bab. shekel} &= 6 \text{ euboiai stater} = 5 \text{ aig. stater} \\
 &6 \text{ aig. stater} = 10 \text{ attikai stater} \\
 &1 \text{ aig. stater} = \frac{10}{6} \text{ attikai stater} \\
 6 \text{ bab. shekel} &= 6 \text{ eub. stater} = 5 \text{ aig. stater} = \frac{50}{6} \text{ attikai stater} \\
 36 \text{ bab. shekel} &= 36 \text{ eub. stater} = 30 \text{ aig. stater} = 50 \text{ attikai stater} \\
 36 \text{ bab. shekel} &= 72 \text{ eub. drach.} = 60 \text{ aig. drach.} = 100 \text{ att. drachma} \\
 1 \text{ attikai talentum} &= 6000 \text{ att. drachma} = 26,208 \text{ gr. súly} \\
 1 \text{ attikai mina} &= 100 \text{ att. drachma} = 436.8 \text{ gr.} \\
 &1 \text{ att. drachma} = 4.36 \text{ gr.} \\
 1 \text{ római amphora viz súlya} &= \\
 &= 80 \text{ libra} = 60 \text{ attikai mina} = 1 \text{ attikai talentum} \\
 1 \text{ róm. font} &= 1 \text{ libra} = \frac{60}{80} \text{ att. mina} = \frac{3}{4} \text{ attikai mina} \\
 &= 3 \times 436.8 \text{ gr.} : 4 \\
 &= 3 \times 109.2 \text{ gr.}
 \end{aligned}$$

1 róm. font = 12 róm. uncia = 327·6 gramm.

1 róm. uncia = 27·2 gramm.

1 pondus Caroli = $13\frac{1}{2}$ róm. uncia = 367 gramm.

1 frank font = 15 „ „ = 408 „

1 kölni font = 17 „ „ = 467 „

1 troyesi márka = $\frac{2}{3}$ pond. Caroli =

= $\frac{2}{3} \times 13\frac{1}{2}$ róm. uncia = 9 róm. uncia =

= 8 troyesi uncia = 245 gramm.

pénzek:

1 attikai drachma = 6 obolos = 4·36 gramm ezüst

= $4\cdot36 \times 18$ fillér¹

= 78·48 fillér

1 obolos = 13 fillér

1 római font ezüst =

= 72 róm. denarius = 288 sestertius = 327·6 gr. ezüst

1 róm. denarius = 4 sestertius = 4·55 gr. ez. = 82 fill.

(harmadfél as) 1 sestertius = 1·13 gr. ez. = $20\frac{1}{2}$ f.

1 róm. font ar. = 72 róm. solidus = 216 ar. triens = 327·6 gr. ar.

1 bizanci solid.² = 3 ar. triens = 4·55 gr. ar. = 12·15 kor.

1 ar. triens = 1·5 gr. ar. = 4·05 kor.

$\frac{1}{72}$ római font arany = 1 Meroving arany solidus =

= 3 kis ar. solid. = 12 saiga = 40,36,30 frank dén. = 4·5 gr. ar.

1 kis ar. solidus³ = 4 saiga = 12 frank dénár = 1·5 gr. ar.

1 Karoling font ezüst = $6\frac{2}{3}$ Meroving arany solidus =

= 20 ez. solidus = 80 saiga = 240 fr. dénár = 367 gr. ez.

1 ez. solidus = 4 saiga = 12 fr. dénár = 18·33 gr. ez.

(bajor dénár) 1 saiga = 3 fr. dénár = 4·5 gr. ez.

1 fr. dénár = 1·5 gr. ez.

= $1\cdot5 \times 18$ fill.

= 27 fillér

1 márka = 8 uncia = 8×30 dénár = 240 d.

= 20 solid. = 20×12 dénár = 240 d.

Az egyenletekben, számokban vázolt föntebbi fejlődés összefüggő szövegben előadva röviden a következő: a babylonai súlyok és pénzek lydiai, phoeniciai közvetítéssel görög

¹ 500 gramm ezüst = 45 o. é. frt.,

1 gramm ezüst = $0\cdot45 : 5$ =

= 0·09 frt. = 18 fillér.

² Nagy Constantin korában: 1 gr. ar. = 15 gr. ez. = 270 fillér

³ 1 Meroving kis arany solidus = 1·5 gr. arany = 12 frank ezüst dénár

1·5 gr. ezüst = 1 frank ezüst dénár;

1 Karoling frank ezüst dénár = 1·5 gr. ar.: 12 = 1·5 gr. ezüst;

1 gr. ar.: 12 = 1 gr. ezüst;

1 gr. arany = 12 gr. ezüst = 216 fillér

földön is meghonosodtak, legelőször Aigina szigetén, ahol Pheidon argosi király Kr. e. 670 körül verette a babyloni talentummal egyenlő *aiginai talentum* ezüsből az első görög pénzt, az aiginai statért és drachmát. Ez a statér kissé nagyobb volt a babyloni vagy az előázsiai shekelnél (= 2 kor.). *Euboia* szigetén épen a shekellel egyenlő statért vertek, s ennek fele volt a mina századrésze, a drachma. Az *attikaiak* kisebb drachmákat (= 78 fillér) hoztak forgalomba, úgyhogy száz drachma csupán hetvenkét euboiai drachmát ért. Ez Solon újítása volt az adósságok könnyebb törlesztése végett (594). Ennek megfelelően kisebbedett az attikai súlyrendszer is. Legrégibb aranypénz a perzsa Dareios aranya, a *dareikos*, s ennek megfelelő a görög arany statér vagy didrachma (= 20 ezüst attikai drachma). Az attikai minának háromnegyede a római font, amely 12 unciára oszlott; vagyis az attikai mina épen 16 római unciát foglalt magában, amennyiből 100 drachmát vagy 96 római denariust vertek (egy unciából hat, egy római fontból 72 dénárt). Ez a kétféle pénz tehát majdnem egyenlő volt, mégis valamivel nagyobb a róm. dénár (= 82 fillér). Az ezüst denariusszal egyenlő súlyúra verette Nagy Konstantinus császár az arany solidust, amely tizenöt ezüst dénárt ért. Az arany solidusnak harmada volt az arany triens.

A *frank* Meroving-királyok átvették, utánozták a bizanci arany solidust és trient s ez utóbbira 4 germán saigát vagy 12 frank dénárt számítottak. Ezt az arany triensnek vagy kis solidusnak megfelelő ezüst solidust dénárokból húszszor véve (= 240 dénárt) elnevezték Nagy Károly-féle súlynak (*pondus Caroli*), vagy fontnak (*libra*). Ezen frank fontnak kétharmada az angolszász eredetű, s a Rajna mellékén, Kölnben stb. 1000 körül föllépő márka, mely tehát a 12 unciás frank fontból 8 frank unciát foglalt magában. Minthogy erre is 240 dénárt számítottak, ennél fogva a dénár megint kisebbedett. A római *denarius* t. i. a frankoknál már harmadára szállott le, 4,5 gr. ezüstről 1,5 grammra; ez a súly a márka-rendszerben ismét leszállott kétharmadára, vagyis 1 grammra (= 18 fillér). *Solidust* kétfélét különböztettek meg Nyugateurópában: az arany solidust és az arany triensnek megfelelő ezüst solidust;

amaz körülbelül 36 dénárt ért (40-et, majd 30-at is), ez pedig 12 dénárt. Ez a pénzrendszer uralkodott, mikor a magyarok fölvtették a kereszténységet, s kezdték befogadni a nyugati szokásokat, intézményeket.¹

10. Gazdasági élet: őstermelés, ipar, kereskedés.

Az ősemler eszével, ügyességével lassankint úrrá lett a természetben. Első fegyvere az állattal való küzdelemben a bot és a kő. A nyers kődarabnál többet ért az élesített, hegyesített kő. A *palaeolith* korszakban először ütésekkal élesítettek és hegyezték az üveges törésű kova stb. eféle kőveket. E korszak nagy fölfedezése a tűz, amelyet a villám gyújtott, aztán az ember tűzhelyén őrzött, majd maga is tudott gyújtani fadörzsöléssel. Tűzön való pattogatással még könnyebb volt kőszilánkokból késeket, nyílhegyeket stb. készíteni. A *palaeolith* korhoz hazai leleteink közt a miskolci kőszakócák állnak legközelebb, amelyek diluviális agyagrétekből kerültek elő. Mindazonáltal az első biztos leletek nálunk a *neolith* korszakból, az új vagy csiszolt kőkorszakból valók. E korszakban találta fel az ember az edénykészítést és a cölöpökre való építést. Korábban az ember barlangokban talált természetes lakást, vagy barlang mintájára földbe vájta félgömbalakú alvóhelyét, élestarát és konyháját. Majdnem minden *neolith* telepen nagyszámban fordulnak elő orsógombok, hálósúlyok és szövőszék-nehezékek agyagból, s csiszolt, kifűrt kőeszközök, balták, buzogányok, parittyakövek, csontszerszámok, csonttűk, s a sirokban agyagálatkák, apró játékedények, agyaggyöngyök, csigákból és apró csiszolt kőcsüngökből álló kezdetleges ékszerek. A durva szemcsés agyagból szabadkézzel készített edényhez még nem használtak fazekaskorongot, de díszítéséről gondoskodtak, újj- és zsinórbenyomással, körös, hullámos vagy tört karcolásokba tömött fehér anyaggal, úgynevezett krétabetétekkel, sőt még festéssel is: sárga alapon vörös, vagy vörös alapon fekete kör- és csiga-

¹ Ereký Alfonz: Mérték-, súly- és pénzisme. Székesfehérvár, 1870. 4, 23, 27, 38, 101—106. l. — Luschin von Ebengreuth: Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte, 1904. — Balogh Albin: A magy. pénz tört. az Árpádok idején. 1912, 10, 13, 20—24. l.

vonalas színezéssel. Híres neolithkori leletek a lengyeli őstelep (Tolna m.), a somlyói stb. Sárosdon majdnem egy méter magas gabonás-edény került elő.

E leletekben már megtaláljuk a *földművelésnek és iparnak nyomait*. A gabonás-edény s az orsógombok, hálósúlyok, szövőszék-nehezekek jelei a gabona és len- vagy kendertermelésnek s a halászatnak, másrészt a fonó-, szövőiparnak, a ruhavarrásnak, a fazekasságnak. A cölöplakás készítése kezdete az ácsmesterségnek. Az agyagállatkák, az edénydiszítések első kezdetleges lépései az iparművészetnek, amely jellemző formáival, motívumaival Troiatól Skandináviáig nyúló vándorlásra vagy *kereskedésre* mutat. A jadeit szekerce anyaga a Himalája vidékéről, az ékszerül használt kagylóhéj a Vörös-tengerből származott. *Új korszakba lép az emberi művelődés a fémiparral*, mely nálunk troiai és cyprusi formákat utánozva szerszámaikat, fegyvereit először vörös rézből kalapálja, aztán fölfedezi az ón és kilencannyi réz összeolvasztásából nyert *bronzot*, amelyből már tartós élő fegyvereket, szerszámokat és csinos ékszereket lehetett önteni. A magyarországi bronzleletek nagy változatosságot, sajátos formagazdagságot tüntetnek föl, ami arra vall, hogy hazánkban a bronzművesség sok századon át önállóan is virágzott, nem csupán a kereskedelem hozott ide messze földről bronzárúkat. Ennek bizonyosságai az itt talált bronzöntőműhelyek, s a bronzeszközökkel kereskedő vándoriparosok rejtekhelyei, raktárai. Sőt vannak oly leletek, amelyek a bronzművességnek vagy bronzkereskedésnek egy-egy külön ágát jelzik: pl. a borsodmegyei aranyosi lelet nagyszámú fegyvert, kardot és lándzsát adott, az ördögös-füzesi (Szolnokdoboka m.) bronzlelet 30 tokos füles vésőt, a szigligeti bronzkincs pedig csupa ékszereket tartalmazott. A bronzöntéshez szükséges *önt* csak az indiai és a brit délnyugati ónszigetekről hozhatta ide a kereskedelem. Az *arany* ismerete és fölhasználása a fémkorszak kezdetével egykorú.

Még magasabb fokú kulturát jelentett a *vaskorszak* föllépése először a *hallstatti* nagy leletet jellemző formákkal, típusokkal, amelyeket Kr. e. 400 körül a La Tène-ben talált

kelta vasszerszámok, fegyverek s a velők föllépő sajátos alakú ékszer, edények négyszázados uralma váltott föl Közép-európában a római műveltség hódítása előtt. A vas első ismerete a kaukázusi chalybektől a dór vándorlás korában jutott a görögökhöz, kiknél még Homéros költeményeiben is vegyesen szerepel a bronz és vas, tehát még átmeneti korszak van a kilencedik században. Milétosi görög kereskedők hozhatták először a vasat a hetedik században Hallstatt vidékére a Fekete tenger felől. A hallstatti kultúra legjellemzőbb vívmánya a bronzlemeznek trébeléssel való alakítása. Itt lépnek föl az első vaskardok bronzfogantyúval, de vannak még ekkor bronzkardok is. Föllép a vas zabla bronzkúppal s a trébelt bronzsisak. A *la tènei* kelta korszakban jellemzők a majdnem egyméteres, könnyen elgörbülő, de már némileg edzett vaskardok, melyek bronz- vagy vasláncon a harcos jobbján lógtak, a sarkantyú, a harci szekerek, az arany nyakláncok (tizenhét darab ily torques a fokorui leletben Szolnoknál), az első fazekas korongok, arany és ezüst érmek (makedon és massiliai pénzek barbár utánzatai) s a zománcozás kezdete. A kelták érmeikből következtetve élénk kereskedelmi összeköttetésben állottak a görögökkel, makedonokkal. Érmeiken II. Fülöp makedon király arany philippeusait és ezüst tetradrachmáit utánózták, s ez utánzatok, az u. n. szivárványtálacskák a köznép hite szerint ott kerülnek elő, ahol a szivárvány földet ér. A pénzek eredeti görög feliratait a kelták értelmetlenül utánózták, mintha csak cifraságok lettek volna. Művelődés dolgában legtöbb nyomot hagytak nálunk az Arrabo (Rába) folyóról elnevezett s innen délkeletre, Alsó-Pannoniába költözött araviscus kelták. Általában a kelták nemcsak jó lovasok, hanem az ő korukból maradt ránk a kocsinak legfejlettebb ősi formája. A tétényi kelta kocsi vasalva volt. Látni rajta már felhágókat. A tőki köemlék domborművé képe araviscus kocsit ábrázol, melyet egy pár ló húz. A kocsi négykerekű, ernyője is van, melyen oldalt ablak látszik; elől bakon ül az ostoros kocsis, gyeplőt tartva, hátul pedig álló alak kapaszkodik az ernyő felső szögletén levő szíjba vagy támasztékba. A kocsit lovas követi őrizetképen. Oly nagyra becsülték ezt a

járóművet, hogy halottjaik mellé temették és sirkövkön is ábrázolták. Talán az elhunytak foglalkozását, állását akarták a kocsival jelezni. A kelta kulturhatást sokáig mutatta az, hogy a városok, folyók kelta nevét a rómaiak is fenntartották.

A *római hatás* jelentékenyen tovább fejlesztette a művelődést Pannoniában és Daciában. A római legiok és provinciális cohorsok kulturális feladatot is végeztek azzal, hogy akadályt nem ismerve, hegyeken és süppedékes posványokon át egyenes, kemény kőutakat készítettek, pl. a kikerítői utat, amelyeknek Aquincumtól vagy Brigetiotól való távolságát minden római mértföldnyire egy-egy mérföldkő jelezte (miliare, 1000 lépésnyi távolság = 8 gör. stadium = $\frac{1}{5}$ geogr. mf. = 1.477 Km.). Ezen *római utakat* vörös vonalakkal tünteti föl a Peutinger-tábla és teljes jegyzéket nyújt állomásaikról és távolságaikról az Itinerarium Antonini, mely Diocletianus korából is nevez meg legiokat (Iovia, Herculia) és a Tabula Peutingerianánál későbbinek látszik. Ez időben, a 4. században, a rendes katonaság a népvándorlás betörései miatt gyakran van uton, hogy a veszélyeztetett pontokon teremjen (praesentales, comitatenses), s csak a barbár határőrök vannak állandóan letelepedve családostul a határ mentén (limitanei). A régibb legionariusoknak több város köszönhette felvirágzását, kereskedelmét, városi jogait. Jobbára katonák építették e *városok fürdőit, amphitheatrumait és szentélyeit*; a legionarius tábor (castrum) mellett letelepült markotányosok, kereskedők közösségéből (canaba) származott Carnuntum, Aquincum, Apulum stb. municipium, majd colonia rangja, miután kiszolgált katonák, római polgárok is telepedtek le bennök. *Szőlőültetésre és vizek lecsapolására* is felhasználta a katonákat Probus császár (276–282) szülőföldjén, Sirmium vidékén s ezért ölték meg.

A meghódított föld harmadát a rómaiak mindenütt le szokták foglalni állami birtoknak, *ager publicus*-nak, hogy rajta épüljenek a táborok s reá telepítsék a római colonusokat és végül a határőrcsaládokat is. A *colonusok* állami kedvezményekkel letelepített bérlők, kik évi bért, censust fizettek a kincstárnak vagy főbérlőinek, illetőleg procuratorainak, a lovagrendű pénzembereknek. A császárok uradalmi

a patrimoniumok, különösen a *bányák*. A pannoniai vashányákat Sisciából igazgatták, a daciai aranybányákat pedig az Ampelum (Ompoly) partján levő, ugyanilynevű városból (Zalatna, zlato tótul arany). Az Abrud völgyében Verespataknál találták azon huszonöt viaszos táblát, amelyek igen érdekes emlékei az Erdélyi Érchegység római bányászatának. Salinae (Felvinc) vidékén só, Hunyadmegyében követ fejtettek a rómaiak. A *dáciai pénzverőben* csak rézpénz készült. A krasznai aranyrudacsok a *sisciai pénzverő* bélyegével ajándékol vagy kereskedés útján juthattak a nyugati gót Athanarich kincsei közé. A sisciai és *sirmiumi érmek* Gallienustól II. Theodosiusig (253—450) terjedő időből valók, amidőn Dacia már nem a rómaiaké.

Állítólag már Julius Caesar elrendelte az egész birodalom fölmérését. Augustus alatt dolgoztak rajta, Traianus idejében valószínűleg befejezték, s a földméréssel együtt megbecsülték a földek minőségét, jövedelmezőségét. E szerint öt földosztályt különböztettek meg Pannoniában s ezek: az *arvum primum, secundum*, a szántóföld két osztálya, továbbá a rét, a makkos erdő s a legelő erdő. Még a gyümölcsfák és szőlőtőkék számát is be kellett jelenteni. Az adózó telkek (*fundi tributarii*) jegyzékét előbb ötévenként, a 4. századtól kezdve tizenötévenként igazították ki (*indictio*). Az adófizető kerületek neve Pannoniában a *civitas*, Daciában a *regio*. Pannoniai *civitas* volt tizenkilenc, s ilyenek pl. az Aravisci, Belgites, Boii, Breuci, Jasi, Scordisci, Taurisci stb. A földbértől (*census*) meg kell különböztetni az állami adót (*tributum*), amelyet az *ager publicus*on kívüli földektől fizettek a *provincialis* földművesek. Az iparosok és kereskedők szintén fizettek adót a maguk jövedelméből.

Sok *iparos* foglalkozást ismerünk meg a pannoniai feliratokból, mert a 3. századtól kezdve minden mesterember tartozott valamely *collegium*, mintegy céh, tagjává lenni, amely a maga istentiszteletének helyeit, tárgyait feliratokkal jelölte meg. Ily *collegium*ok: a *coll. fabrum*, kik fémből, kőből, fából dolgoztak, mint a kovácsok, kőfaragók és ácsok; a *centonariusok* céhe a gyapjuszövőket egyesítette *Apulum-*

ban, Sisciában, Carnuntumban, míg Aquincumban a faberekkel közös collegiumot alkottak, noha ugyanitt a fegyvergyártók külön egyesületben szervezkedtek (coll. armaturarum). A közlekedést szolgálták az apulumi hajósok (nautae), az emonai csónakosok (navicularii), a daciai tömlősök (utricularii), kik talán tömlőkkel vitték át folyókon az utasokat; az apulumi dendrophorok, kik fákat szállítottak az erdőkből vizen vagy tengelyen, a sarmizegetusai gyaloghintósok (lecticarii), s a veredarii Pannonici nevű kocsis céh. A kereskedők is alkottak collegiumokat (c. negotiantium, negotiatorum).

A collegium scenicorum tagjai színészek, vagy valószínűbben sátorkészítők (scenofactores), tehát inkább iparosok, mint művészek. Ugyanezt elmondhatjuk azokról is, akik a Duna-melléki provinciákban képző- és iparművészet körébe vágó munkákat végeztek. Igazi római motívum kevés kínálkozott. A római isteneknek csak oltárköveket állítottak s egész Magyarország területén csak az aquincumi Nemesis szentély tartozik a római cultus körébe. Ellenben nagy számmal lépnek fel a barbár motívumok a keleti istenek tiszteletére épült sok szentélyben. Legnevezetesebbek a carnuntumi Dolichenum, a dolichei napisten szentélye, és a barlangszerű Mithraeumok a perzsa Mithra napisten tiszteletére Carnuntumban, Aquincumban, Sarmizegetusában stb. A sötétségen, gonoszságon diadalmaskodó Mithra a domborművű képeken phrygiai sapkás ifjú, ki bikán térdel és kést dőf bele, fölötte pedig a nap és hold mellképe látható.

Sok keresztény iparművészeti emlék, sirfelirat, Krisztus monogrammjával díszített sirmiumi és sisciai pénz maradt fenn a római korból Magyarország területén; de valamennyi közt legnevezetesebb őskeresztény emlék a pécsi földalatti sirkamra (cubiculum), melynek Krisztus monogrammját, Szent Péter és Pál apostolt, Nőé bárkáját, Jónás prófétát, a három keleti bölcset stb. ábrázoló falfestménye a 4. század közepe táján készült.

Mai városaink közül sok a régi kelta és dák eredetű római telepek romjain épült föl. Az épületek elhelyezkedése lehetőleg a táborok vonalaihoz alkalmazkodott derékszögben.

Két főutca keresztezte egymást. Az utcák általában keskenyek és Aquincum nyolcöles főutcája szokatlanul széles volt. Mész-kőlapokkal kövezték nyerges domborulattal. Némely főutcának jellemző kiegészítését tették az oszlopos tornácok, melyek a nap sugarától és az esőtől óvták a járókelőket. A házak összeépültek, csak a nagyobb középületek álltak szabad téren. A magánházakat nem azért építették, hogy a külvilág gyönyörködjék bennök. Az ablakok keskeny rések voltak. Legközönségesebb talajburkolat az u. n. terrazzo, mészbekevert tégladarabokból, lecsiszolva. Legizlésesebb fajtája a kőmozaik ornamentális és figurális dísszel. Kivételes a márványpadozat. A falvakolat színes festést mutat nedves vakolaton (fresco). Kedvelt szín a pompeii vörös. A falfelületet felül rendszerint stucco párkány szegte változatos mintákban.

A római kor barbár emlékei a Duna—Tisza vidékén sarmata és germán eredűek. Sarmata iazygok építhették a *Kőröstől délfelé* a Dunáig húzódó három ú. n. római sáncot, melyeknek árka keleten volt, tehát valószínűleg a dákok ellen készült; iazygok építették a *Csörsz-árkot* is egyrészt Vác és Ároktő, Szihalom és Sajószentpéter, másrészt Dunakeszi és Jászapáti között a kvádok ellen; ezek viszont a *Garam két partján* emeltek sáncokat a iazygok betörései ellen. A Csörsz-árok a későbbi szlovénok szemében mint ördögi építmény tűnt fel (csertovszki jarek a. m. ördögárok). A *bácskai ú. n. római sáncokat* legvalószínűbben a sarmata limigansok építették a Tisza torkolata fölött akkor, midőn ez a leigázott nép föllázadt iazyg urai ellen a 4. század közepén. — Darócon (N. Küküllő m.) földbe leszúrt *kard körül* harminc bronztokos *balta* volt szabályosan elhelyezve. Valószínű, hogy a sarmaták tisztelték meg így hadistenöket. Herodotos a skythákról mondja, hogy áldozatok alkalmával *nagy üstben* főzték meg az állatok húsát; Szibériában pedig nagy sziklaképek ábrázolják az ilyen üstöket. Nálunk is találtak nagy rézüstöt egy törteli halomban (Pest m.), a dunántuli Kapos-völgyben és Ószőnyön. Mogentiana castrum közelében (Keszthely, Fenék) több ezerre menő sir, valamint a cikói (Tolna m.) és püspökszenterzsébeti (Baranya m.) barbár temetők jellemző leletei: a

griffes, *indás* és *viráglevelés* csattok, övtagok és szíjvégek, rosettás korongok, a keszthelyi sajátos alakú kosaras fülbevalók s az *első kengyelek* 4. századi császárok érmeivel. A herpályi (Bihar m.) griffes, sárkányos ezüst paizsdudor vandál vagy gepida műkincs lehetett ép úgy, mint a szilágyosmlyói lelet karikás arany áldomáscsészéivel. Mindeme római és népvándorláskori barbár emlékeken, melyek *sassanida*, *pontusi görög* és *római mesteremberek*, foglyok kezemunkájára vallanak, izlés és motívumok, a rekeszes-granátos diszítés stb. dolgában meglehetősen közös jellegűek egészen a nagyszentmiklósi kincsíg, melynek korát az egyik csésze görög felirata szerint Butaul és Buila zoapanok (zsupán) szláv-avar idejére kell tenni.¹

A római kulturhatás, városi élet, gazdálkodás rombadőlt, kipusztult Daciából a gót betelepедéstől kezdve (270), a mikor Aurelianus császár a Temes vidékére szorult daciai legiókat és gyarmatosokat a Dunán áttelepítette délebbre Dacia Ripensisbe; másrészt kipusztult Pannoniából is száz évvel később a hunnok és hódolt népeik, a germánok betörése (377) után, annyira, hogy a hunnok legyőzői és kiűzői, a keleti gótok a kipusztított Pannoniából kénytelenek voltak a Száván átköltözni (474). Utóbb a langobardok telepedtek Pannoniába (534—567), távozásuk után pedig az avarok uralkodtak ott is nem egészen harmadfél századon át, a mikor Nagy Károly hódítása frank birtokká tette Pannoniát. Ez a frank birtoklás majdnem egy teljes századig tartott, a melynek második felében Mosaburg (Zalavár) tartományában Privina tót herceg nyert a német frankok fennhatósága alatt hűbéres uralmat. Ily módon a Dunán túl frank birtokviszonyok alakultak ki, *frank gazdasági élet* érvényesült oly formán, ahogy ez a Merovingok és Karolingok birodalmában kifejlődött s Mosaburg vidékén erősen összevegyült *szláv szokásokkal*. A frank és szláv gazdasági viszonyok nyilván fölismerhető hatást gyakoroltak a honfoglalás után kialakult magyar gazdasági életre,

¹ Szilágyi: A magy. nemz. tört. I. 1895. IV—V, CXL—CCLXX. 1. Darnay Kálmán: Magyarország őskora. 1900. 18—143. I.

azért ennek megértése és további változásainak megállapítása végett szükséges megismerkednünk a legrokonabb frank, szláv, sőt némi hatások miatt a *bizanci gazdasági viszonyokkal* is.

A Meroving frank hódítás folytán a római *castellumok* területe, mint lakatlan föld, a király tulajdonába jutott. A castellumok királyi *curtis*-okká, udvarokká s uradalmi központokká lettek. E frank *curtis*-ok építkezése, beosztása a római castrumokra emlékeztetett: négyszög alakban helyezkedtek el az épületek, cölöpkerítések, falak, tornyok, sáncok és árkok. A germánok szívesen átengedték a néptelen városokat a megmaradt *latinoknak*, kik szolgai viszonyba jutottak a hódítókkal és csupán a déli széleken élhettek szabad birtokosokként. A régi római köház ősi védőszellemeitől való babonás félelem is visszatartotta a germánokat a római házak elfoglalásától, azért a bevándorlók faviskókat állítottak a római villák mellé, míg a városok elhagyatottaknak tündek föl. Még az egyházi bazilikákra is hatással volt a germán faépítkezés. Gazdasági életök legősibb formája a *vadászat*. A germánok magukkal hozták a sólyom, keselyű, ölyv nevét, valamint a borz, patkány és hörcsög nevét sem ismerték az ókoriak a germánok előtt. A hörcsögöt a germánok a szlávoktól kapták s a patkányokat követték a macskák. Viszont a rómaiaktól vették át a germánok a szamarat, öszvért és a dámszarvast. Sok *szarvasmarhát* hoztak magukkal és túlnyomó volt náluk a húsevés. Az egyház böjti rendeletekkel védte a régi növényi ételeket. A *szőlőtermelést* is megmentette az egyház a pusztulástól, mert szüksége volt rá a miséhez, s mikor a germánok megkezdték az extenzív gazdálkodást, a latinok ismét rávetették magukat az intenzív szőlőművelésre.

A germán gazdasági élet a határközösség (Markgenossenschaft) és uradalom formájában mozgott, ezeknek voltak oly jogaik, mint a rómaiaknál csak a személynek. A király és a tisztjei főleg a határszéli területeken, pusztaságokon teremtetek *uradalmakat*. A belső germán területeken a szabad germánok *határközösségekben* éltek, s itt az egyeseknek csak haszonélvezeti joguk volt, rendelkező joguk pedig csak a közösségben. Az udvartelek a családé volt, nem egyesé, s a társak, örökö-

sők, szomszédok hozzájárulása nélkül semmit sem lehetett elidegeníteni. Ha valaki gyermektelenül halt el, vagyona a család legközelebbi tagjaira, rokonaira, a nemzetségre szállott, vagy ami ugyanazt jelentette: a szomszédokra, határosokra, a határközösségre, mely a nemzetségből eredt. Közösén legeltettek, közösén irtottak és felosztották a földeket, ha kellett, újra.

A kik pusztaságba telepedtek, szerzetesek vagy a köznépből valók, azok előbb kénytelenek királyi vagy földesuri engedélyt szerezni. A római jog szerint tizedet fizettek az *irtásföldről* (*decime novalium*), míg a germán királyok a műveletlen földről legelőbért vagy irtásvámokat kezdtek szedni. Aki engedélyt nyert az irtásra és letelepedésre, az — mint a római *emphytheusis*nál — a korábbi lakatlan földön sem élvezett teljes tulajdonjogot, nem idegeníthette el a művelés alá fogott földet, csak a haszonélvezeti jogot nyerte el, mely utóbb örökjoggá változott. Az udvartelekek egész csomó jognak az alapja s magában foglalja a szántóföld, legelő, víz és erdő használatának a jogát. A telek a közösségtől idővel függetlenné lett, ha önmagában elegendő volt s utánozta jogaiban a nagyok *allod* (= mind jó) tulajdon birtokára vonatkozó jogait. Megkezdődött a birtokok elhatárolása királyi tekintéllyel. Vagyonát a tulajdonos ünnepi formák közt idegenítette el: átadott a vevőnek keztyűt, ágat, egy darab gyepet, fűszálat vagy gabonaszárt (*festuca*), később oklevelet íratott. Eredetileg csak ingóságokat: szolgákat, állatokat, ruhákat, fegyvereket, szerzőségeket lehetett nyomozni, ha elvesztek, rablás, lopás esetén. A legtöbb törvény megengedte az önsegélyt, a magánzáloglást, letartóztatást, lefoglalást.

Az *uradalom* volt az egyetlen forma, amelyben a népgazdasági munka szervezkedni tudott s az állam javára hasznosítható volt. Nagy Károly ezt jól felismerte s az uradalmi rendszerre alapította egész államszervezetét. Ennek kellett szolgálatnia az államéleti szükségleteket, az adókat és katonákat. Így tarthatta el világi és egyházi tisztviselőit. Az uradalmak megakadályozták a társadalmi szétforgácsolódást, a szegényeknek elegendő teret nyújtottak a munkára s ösztönözték őket a dologra; másrészt megakadályozták, hogy a gazdagok ne

súlyedjenek le tétlen henyeségre. Egyesítették a munkát és gazdasági haladást teremtettek. Az irtás erősen összefogó munkaerőket követelt. A földművelés, kivált egyházi birtokokon, nagy lendületet vett. A nyári termést közvetlenül megelőző tavaszi vetés mellett üzembe vették az őszi szántást-vetést is, s ily módon az ugarolással együtt létrejött a hármas forgórendszer. Nagyobb lett így a gabonatermés, mely az egyháznak több tizedet, s minden földesúrnak több földbért vagy termésrészt adott. A dolog természete szerint az úr rendelkezett a rabszolga egész munkájával. De miután már a rómaiak megelégedtek a munka vagy termelés egy részével, ez hatással volt a germánokra is. A munkaidő felét követelték a szolgától, három napot egy héten s e mellett más kis szolgáltatásokat: sört, malacot, kenyeret, csibét, tojást. Természetesen különbség volt az úrbéres, szabad és szolgatelkek közt. Az úrbéres szabadokat colonusoknak nevezték,¹ kiknek maguknak is lehettek rabszolgáik és allodjai, ezen allodok pedig szabadok voltak a terhektől. Általában legjobban élt a nép az egyházi birtokokon és a határközösségekben.

A lakosság szaporodása előidézte a falu vagy gau *közöshatárának* irtását s a szántóföld kiterjedését, másrészt a nagy udvartelkek megosztását. Új irtások kezdeményezői leginkább a monostorok és más uradalmak, ritkán a határközösségek. Idővel azonban e közösségek szintén függésbe jutottak sok helyen a földesuraktól. A telkek felosztása mozgékonyabbá tette a vagyont, mely aztán egyre egyenlőtlenebbé lett. Csak akinek teljes telke vagyis 4 mansiója volt, csak az tartozott mint szabad ember hadba menni. Az egyenlőséget legtovább óvta a közös határ, az osztatlan föld, a közös legelő, rét és erdő. Ezek használata kezdetben korlátlan, lassankint azonban korlátozást nyert: az állatállománynak az udvartelkek nagyságához kellett alkalmazkodnia. Ahol már megkezdődött az istállóitakarmányozás, ott jónak látszott meghatározni, kisorsolni a kaszálórészt.

¹ *Liberi autem ecclesiastici, quos colonos vocant, sicut et coloni regis . . . Lex Alaman. 23, 1.*

Aztán mindinkább összezsugorodtak a közös határok a Karolingok korában. A királyok igényt emeltek az összes osztatlan nagy határokra. Mindenfelé tartoztak a szabad emberek a királyi földért ajándékokat, földbért, legelő- és írtásdíjakat fizetni. Az alamannok meghódoltatása után a frank király az összes szabadokra censust, tributumot rótt ki, tehát minden földet királyi földnek nyilvánított. De a királyok ezen jövedelmeket, mint egyéb határközségi jogokat és *regalekat* is, átengedték szolgálataik jutalmául a nagyoknak. A fürstök egyébként önálló jogot tartottak az erdőkre és legelőkre épúgy, mint a földesurak is. Úgy látszik, az a felfogás uralkodott, hogy a falu-, gau-, törzs- és néphatárok szélei, az illető falu földesurának, gau grófjának, törzs fejedelmének, nép királyának a jogához tartoznak. Később a földesuraké lett minden faluközösségi jog, a falu legelőjének felügyelete; másrészt a tartomány urát, fejedelmét illették meg a regalék az erdőjoggal. Mindenesetre a földesurak nagyobb jogokra tartottak számot, mint a község kisebb tagjai, a legeltetésben, vadászatban és faírtásban. Az alattvalók kénytelenek fizetni az erdő használatáért s ez a szokás az egykori római területeken kezdődött.

A *karolingi uradalmi rendszer* a késő-római villarendszer folytatása. Ebben a földművelés és ipar bensőbb kapcsolatban vannak egymással, mint a későbbi falusi és városi gazdálkodásban. De hiányzott a tőkés szellem, a pénzgyűjtés és forgatás vágya, a munkafelosztás, a nagy kereslet és kínálat forgalma. Az uradalom főépülete az urilak, a palatium, rendszerint kőből. A többi épületek fából készültek s egymás mellé sorakoztak a kamarák, konyha, sütőműhely, ipari műhelyek, a szövő-fonó nők lakása, pince, csűrök, istálló. Volt az udvarban kápolna vagy oratorium is. Mindez együtt a *curtis*, udvar, hozzácsatlakozik a kert (*pomerium*) s egy előudvar (*curticulum*), többnyire megerősítve, mint az előbbiek.

Az uradalmak feladata volt ellátást, húst és gabonát szolgáltatni az úrnak. Ha több uradalma volt, akkor ezek sorban egymásután teljesítették a napos, hetes vagy hónapos szolgálatot a konyhán s az udvarban és *szállást* adtak követeknek.

Már a római tisztviselők természetben kapták ellátásukat, annál inkább a karolingiak. Egy királyi követ járandósága megszálása helyén: 40 kenyér, 3 hordó ital, 3 malac vagy bárány, 1 sertés, 3 tyúk, 15 tojás és a lovaknak 4 véka zab. Erről a követ utalványt kapott a királytól. Hadifoglyokat és túszoikat szintén a királyi curtisokban helyezték el. Különösen a palatiumok, s a határszéli várak és castellumok viseltek nagy és tartós szállásterheket, mert ezek első sorban katonai célokat szolgáltattak.

De nemcsak a határokon, hanem az ország belsejében is a királyi és fejedelmi *curtisok jól meg voltak erősítve*. Minden ily uradalmi központon volt fegyvertár, fegyverekkel, ládával, hordókkal megrakott szekerek. A megerősített curtisokhoz tartozó telkekre nehezedett a hadi, őrségi és követi szolgálat, a fuvarozás, más telkekre a hadianyagok s élelem szolgáltatása. Nagy raktárakban, *grangiákban* volt összegyűjtve mindenféle készlet, különösen gabona, mert gyakran voltak inséges esztendők. Monostoroknál s a közvetlen királyi udvaroknál az élelmiszerek raktárait, pincéit a *camerariusok* és *cellerariusok* tartják rendben. Tisztek vezetése alatt szolgálnak a többi *ministerialisok*, a *iuniores*. A *maiorok* szintén előljárók, az alárendeltebb udvarok élén állanak, valamint a soltészok is, kik idővel egyre függetlenebbekké lettek. Hiányzott a központi pénztár, a központi felügyelet. Az *asztalnok*, *pohárnok*, *lovász*, *kamarás* osztályok udvari tisztjei külön jövedelmeket kezeltek. A követek tartották fenn az összeköttetést a központokkal, ahonnan a híreket, rendeleteket továbbították.

Rabszolga sok volt. Alkuinnak szemére veti egyik ellene, hogy 20,000 rabszolgája van, akik t. i. négy monostorához tartoztak. Az igazi rabszolgákkal házilag lehetett üzemben tartani a gazdálkodást, mezei és ipari termelést. Kelet felé, a német monostorokban már kevesebb volt a rabszolga, kisebb a házi üzem, az egész gazdálkodásnak csak a fele, vagy éppen csak ötöde, hatoda. Egy-egy monostor telkeinek a száma 2—300, 1—2000, nagy monostoroké 3—8000. A legjobban ismert st-germaini monostor 24 curtisból álló gazdasága, egyenkint átlag 250, összesen 6000 hektár szántófölddel, 33-szor annyi erdővel, harmincadnyi szőlővel, réttel (196, 176 ha), ezredrésznyi

legelővel fogalmat nyújt a Karoling-kor nagy uradalmairól. Itt az erdők uradalmiak, csak nagyon kevés tartozott az úrbéres telkekhez. Ezen úrbéres telkek közt túlnyomó, $\frac{4}{5}$ -résznyi a *szabad-bérlőtelkek* száma (1420 à 10 ha = 30 hold), a *litek* vagy *szabados colonusoké* 25, *rabszolgáké* 191 és *hospeseké* 71 telek (à 20 hold). Az augsburgi püspöknek kétannyi szabad telke volt, mint szolgatelke. Egy kis monostor birtokában a kétféle telkek száma körülbelül egyenlő.

Az uradalmakban *napszamosok* is dolgoztak, kik az egyház óhajta szerint a munkanap végén megkapták bérüket. A *rabszolgák* és *ministerialisok* ellátást kaptak és ez biztosítva volt nekik a munkaképtelenség idejére is. Munkájuk mennyisége eredetileg nincs meghatározva, csak később. A *telkes úrbéreseket kétféle szolgálattal* tartoztak: kézi és fogatos munkával (*manoperae, carroperae*). Némely telkek a szolgálatok mindkét nemével tartoztak, mások csak az egyikkel vagy a másikkal (*mansi operarii, mansi carroperarii*), s az utóbbiak rendszeren még hadiszolgálmányra is kötelesek, azért nagyobbak és több tekintetben mint szabad telkek tűnnek föl. Egy fogatos-napot három kézimunka-nappal vettek egyenlőnek. Általában a *nem szabadok idejük felét* tartoztak urok szolgálatában eltölteni (*tridua servitia*). A félidőn rendszeren heti három napot értettek; kiméletesebb uraságok télen heti két nappal is megelégedtek s főleg vetéskor és aratáskor kívánták meg a heti három napos szolgálatot. A *szabad úrbéres telkek csak egy-két hetet* szolgáltak az egész éven át, sőt e munka helyett elegendő volt némi *készpénzfizetés*. Épen a pénzfizetés vagy a megfelelő terményadás tette az úrbéres telkeket értékesekké. A fizetőképesség főképen az állatállomány nagyságától függött, ez pedig ahhoz igazodott, vajjon maga az uraság sok marhát tenyésztett-e. A colonusok gyakran kaptak az urasági udvartól marhát *hizlálásra*. Az uradalmak maguk általában kevéssé szorultak ígásmarhára, de annál inkább neveltek marhát *vágásra*. A majoroknak, a kisebb udvarnagyoknak *sok húst* kellett szállítaniuk, az úrbéreseknek pedig *tyukot és tojást*, ritkán aprómarhát, t. i. *bárányt és malacot*, a legelőhasználat vámjaként. A terményszolgáltatások közt első helyen említik a búzát

és a szintén triticumnak nevezett tönkölyt, továbbá az árpasört, a bort, olajat, komlót és mustárt, mézet és viaszt; s az egykori római területen dívott a pénzszolgáltatás is. A szövegetek szolganők készítették, de úrbéres colonustelkek is szolgáltatták. Az *iparos szolganemek* közt legtöbbször tartották a kovács- és molnárosztályt, természetesen a munkája, szolgáltatása miatt. Általában aki több munkát végzett, az kevesebb terményt adott. Az úrbéresnek megmaradt legalább a fele termése, s amit a szolgatelek urának beszolgáltatott, az átlag évi két solidusra tehető, mai pénzben mintegy 65 koronára.¹ A *munkák és szolgáltatások együttes értékét* kétszer-háromszor annyira számíthatjuk, kivált az egykori római colonusok jobban fizető területén.²

A *colonusok* nem ritkán otthagyták telküket és valamegyik uraság szolgálatába álltak. Az is gyakori, hogy a colonusok öröklött tulajdonuknak nézték a használatukban levő földet s elidegenítették, ami ellen Kopasz Károly az egyházi és királyi birtok megóvására rendeletet adott ki. Teljes szabadságát a parasztnak csak egy része tudta megőrizni, mindenestre többen, mint amennyiről az oklevelek szólnak, amelyek természetesen inkább csak a függőviszonyban levőket emlegetik, kik önként urasági ótalom alá és szolgálatba szegődtek. Szabad voltukat a *hűbéres* szolgálati viszony nem rontotta le, kivált mióta szabad, sőt előkelő származású udvari tisztek is viselték a szolga, ministerialis nevet. Szabadokhoz számíthatók a *censualisok* is, kik mások földjének használatáért csekély földbért, censust fizettek. Fontosabb esetekben az ily szabadok a közbírákat keresték, de kisebb ügyekben megelégedtek a

¹ 15 vödör sör (= 15 dénár), 2 tyúk (1 d.), 30 tojás (1 d.) = 17 dénár; vagy 15 vödör sör, 1 sertés (4 d.), néhány tyúk, 20 tojás és 2 véka kenyér = 24 d. ? = 24×1.5 gr. ezüst = 36 gr. ezüst $\times 18$ fill. = 648 kor. Vevőértéke akkor tizannyi, mint ma.

² Lamprecht számítása szerint a telekjövedelem 9.5, 7.5, 4.2, 2.4 %-ot tesz, tehát folytonos esést mutat 800, 1100, 1200, 1250 táján. Azért lassankint felhagynak az úrbéres gazdálkodással s a nagybérlet-rendszerre mennek át, mely 6.2 %-ot nyújtott. Lamprecht: Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter. I. 620. I. (1886).

vogtok, advocatusok biráskodásával. Egyébként köz- és magánjogok s kötelességek meglehetősen összeolvadtak.

Idővel a szabadság csökkent s a colonus, paraszt a szabados úrbéres sorsára süllyedt le. A hatalom birtokosát főleg biráskodása készítette e jog kizsákmányolására, az *elnyomásra*. Így a szolgaság tovább maradt fenn, emelkedtek a censusok és szolgálatok, lefoglalták a nagyok a közös határszéleket s elnyomták a határközösségeket. Az elnyomó törekvésekkel szemben szokásba jött a szolgálmányok megállapítása és írásba foglalása az alattvalók eskü alatt tett vallomásai, hagyományos szokásai alapján. Az egyház és az állam éberen őrködtek, megakadályozták a visszaéléseket és erélyesen léptek föl a földesurakkal szemben. Hinkmar reimsi érsek egy zsinati határozatra hivatkozva sürgette Német Lajos királyt, hogy akadályozza meg a colonusok elnyomását. A királyi törvényszékek nemcsak a szabad úrbéresektől, hanem a nemszabadoktól is elfogadtak panaszokat, amelyekről aztán nem egyszer kitűnt, hogy alaptalanok, mert mint akkor mondták „servi si non timent tument.”¹

Voltak az elnyomás mellett előnyei is a nagybirtoknak: megóvta az embereket a nyomoruságtól betegség, inség idején. Azért ily időben különösen monostorok ótalma alá menekültek a közszabadok. Az uradalom pótolta a biztosító-intézetet és az államot. Átvette az igazságszolgáltatást, közigazgatást, szegénygondozást, útépitést. Az uradalom ipara sok szükségletet kielégített és pótolta a városi piacot. A földművelés javítására itt is sok kezdeményezés és példaadás történt, jó vetőmag és tenyészállat jutott innen a néphez s alkalom nyílt irtásokra. A Karoling-korszak megoldotta a maga társadalmi feladatát, a talaj és telekjövedelem szétosztását, a jogok és kötelességek helyes kapcsolatát a földbirtokon, mely általánosan kötelezett bizonyos szolgáltatásokra: vagy censusokra, vagy szolgálatokra, még a felsőbb osztályokban is katonai, lelkeszeti vagy állami szolgálatokra.²

¹ Mon. Germ. Script. II. 103. Lex Alam. Car. 23, 3.

² Grupp: Kulturgeschichte des Mittelalters. I. 1907. 42—44, 74, 199—208, II. 1908. 117—131. I.

A *gazdasági jogviszonyok* után közelebről érdekel bennünket analógiái és hatásai miatt a germán, frank őstermelés, ipar és kereskedelem fejlődése Szent István koráig.

Eredetileg minden germán az ősi földön szabadon vadászhatott, vágthatott fát és írthatott. Sertések, lovak, marhák tavasszal a fiatal lombot ették. Azért az *erdőt* be is kerítették. A királyi határszéli erdőkben való legeltetésért a határközösségek tagjai többnyire csekély bért vagy vámot adtak (*pascuarium*) s nagyobb évi bért az irtott erdőtalajért (*terrarium*). Az erdőből nyertek mézet és viaszt. Tavasszal fa- vagy vesszőkasokat állítottak föl méhrajfogásra. — A sok folyó és állóvíz sok halat szolgáltatott.

Az erdő és legelő túlnyomó s ennek megfelel a nagy *állattenyésztés*. A marha vonó, húsadó és tejelő állatúl szolgált. A germánok ökörrrel szántottak, kevésbbé lóval. Nyugati fel fogás szerint sertés az ismertetőjele a nemeszabadnak, ökör a szabadnak, ló a nemesnek. Hat sertés, hat juh egyértékű egy szarvasmarhával. Már a régi törzsjogok több sertésfaját különböztetnek meg. Egy sertésfalkára negyven darabot számítanak. Juhot egy telekre huszonötöt számítottak a sali frankok, tehenet félannyit. Nyáron az állatok künn legeltek, csak éjjel hajtották be őket akolba a vadállatok miatt. Mivel a takarmányt nem igen ismerték, azért a juhok, sertések és szarvasmarhák nagyrészt Szent Mártonkor levágták, a többi sorsára hagyták, hogy a hó alatt találjanak némi legelőt. Építettek ugyan nekik fedett helyiséget, de ritkán adtak szénát. Sok állat elpusztult egy-egy kemény télen. A vesztéséget az új tenyészetnek kellett pótolnia, azért egy bikára vagy ménre kevés anyaállatot, redesen tizenkettőt számítottak. A Karoling-korszakban is a november mint vágóhónap szerepel a nagy mészárlás miatt, de ugyanakkor a július neve szénahónap, mert egy angolszász kalendárium hónapképei szerint júliusban kaszálják a szénát. Egy kaszálás elegendő szénát adott a szűkös téli takarmányozásra. Ekkor már húsz marhát számítottak egy bikára, s harminc lovat egy ménre. A rómaiak állatait, a kecskét és szamarat, a germánok kevésbbé szerették, annál inkább a szárnyast, kivált a ludat, noha e részben is tanultak a rómaiaktól. Még a városokban is a középkor végéig

maga mellett tartotta a németiség kedves háziállatait, a sertést, tyúkféléket, fehér és szürke galambokat, stb. Vadászati célokra sast, ölyvet, sólymot és karvalyt idomítottak. Házak eresze alatt fészkelte a fecske. Minden udvarban volt házörző eb, de macskát a 10. századig nem ismertek.

Állattolvajokkal sokat vesződnek a régi törzstörvények s meglehetősen büntetéseket rónak rájuk. E *büntetéspénzek* a sali frank törvény szerint: $\frac{1}{6}$ solidus vagy schilling a szopósbarányért; 1 sol. a malacért vagy kecskéért; 3 sol. egy süldőért, birkáért, szopós csikóért, *ludért*, juhászkutyáért; 15 sol. a *tyúkért* (!), kakasért, verő malacért, idomított karvalyért, egy-hat kas méhéért; $17\frac{1}{2}$ sol. a vadkanért, házi sertésért; 30 sol. a *paripáért*, vemhes lóért, *szolgáért*, *szolgálóért*; 35 sol. három sertésért, három birkáért, *egy ökörért*, egy borjas tehénért; 45. sol. a zárt helyről elvitt szekérért, *egy bikaért*, *kocsilóért*, tenyészménért, zárt karvalyért, egy raj méhéért; $62\frac{1}{2}$ solidus egy falka disznóért (25—50 darabért), 12 marháért vagy csikóért, 40 juhért. Feltűnő, hogy egy bika, ló, sólyom elrablását a frank törvény súlyosabban büntette, mint a szolgál- vagy szolganőrablást, s ugyanúgy sújtotta, mint más földjének a bevetését, más rétjének a lekaszását, más szőlejének a leszüretelését. Félannyit fizetett, mint a szolgarablásért, az, ki másnak a vetésére hajtotta marháját, másnak az erdejében vágott fát, kertből vagy malomból lopott. A germánoknál is megvolt a lopás annyira, hogy a learatott gabonát éjjel őrizni kellett.

Mikor már nem vándorolhattak tovább a germánok s a letarolt földet nem hagyhatták el, akkor megkezdtek a *földművelést*, a leégett erdő és feltört legelő talaját egy évig vagy tovább zab és rozs termesztésre használták föl, aztán megint meghagyták legelőnek vagy sarjerdőnek, cserjésnek. Ez volt az *égető vagy fűgazdálkodás*. Csak a trágyázás tette értékeesebbé a földet s legjobban ez kötötte le az embert. E miatt kezdődik a földek bekerítése, elhatárolása, amire a határközösségek törekedtek. Fa volt bőven, könnyű volt bekeríteni a szántóföldeket. A kerítést áttörni, az utakat kerítéssel elzárni tilos volt. A szántóvető szerszámok a legszükségesebbekre

szoritkoztak, s ilyenek az eke, borona, kétkerekű taliga. Római eredetű a villa, sarló, cséplő és a szórólapát. A sarló meglehetősen életlen, azért a kaszálás vele nehéz. A szabadban való cséplés és a kézimálommal való őrlés közben sok gabona elkallódott. Német földön szokásos gabonanemek főleg a rozs, zab és árpa, az egykori római területeken a tönköly és buza is. Kertek keletkeznek gyümölcs- és zöldségtermelés végett. Itt-ott még megvan a szőlőművelés, ámbár Galliában is visszaszorult. Ahol monostor támadt, ott megkezdődött vagy újra föllendült a börttermelés. Épen a monostorok révén tanulták el a germánok a rómaiaktól a szőlő- és gyümölcstermelést és vették át az almát, körtét, cseresnyét, birsalmát, gesztenyét, továbbá a babot, lencsét, borsót, retket, répát és a kelkáposztát.

A Karoling-korszakban a további túlnyomóan *tavaszi vetés* mellett megkezdték az *őszi vetést* is, úgyhogy a parasztok már ősszel elvetették a rozsot, tönkölyt külön dűlőn, melyre a következő gazdasági évben tavaszi vetés került, s mely a harmadik évben *ugáron* maradt, pihent. Evégből a határ három dűlőre oszlott s rajtuk a *hármasszorgó-rendszert* alkalmazták. A három dűlőn a *cultura hiemalis*, *cultura aestivalis* és *aratura* három év alatt sorban végig ment, aztán előről kezdve megismétlődött. De sokan megmaradtak a *két* (vagy négy) *dűlő rendszernél*, mely szerint egy ugarévre következett egy nyári művelés tavaszi szántás-vetéssel, a másik ugarévre megint egy téli művelés őszi szántás-vetéssel. A rómaiak is jobb szerették ezt a forgatást, s csak nagyon termékeny földeken alkalmazták a három dűlő- vagy szorgórendszert, mely kétszer egymásután vetett szalmás növényt ugyanazon földbe, tehát fogyasztotta a földnek ugyanazon táplálékát (a nitrogént). A római gazda már kitapasztalta, hogy jobb az őszi vetés helyett hüvelyes, kapás növényt termelni a tavaszi vetés előtt, s ez néha a középkorban is előfordult a hármasszorgó-rendszernél. Egyszerűbb volt azonban a földnek ugarolással való pihentetése, kivált ott, ahol volt föld bőven. Már a rómaiak is több éven át ugaron hagyták a földet, s a „*régibb művelésmód*“ a szántóföldnek csupán egy harmadát vetette be, a *kétszorgó-rendszer* pedig felét, míg a hármasszorgó-rendszer a

szántóföldnek kétharmadát használta föl egyszerre. Az ugaron nőtt gyomot sok vidéken hamuvá égették a fölkszántás előtt. Buza, tönköly, rozs, árpa és zab mellett termeltek kendert és lent, borsót, babot és lencsét. A buzát a frankok is a rómaiakhoz hasonlóan kétannyira tartották, mint az árpát; a tönkölyt ezzel csaknem egyenlő értékűnek, a rozst kissé drágábbnak, a zabot kevéssel olcsóbbnak vették. Nagy Károly a 794. évi éhínség után így állapította meg a *gabonádrakat*: egy mérő (modius = 52 liter) zab 1, árpa 2, rozs 3, buza 4 dénár. De a további inséges esztendőkhben fölemelkedett a mérő búza ára 6, 8 dénára is, holott az előző rendes években csak 2 dénár volt (1 d. = 1·5 gr. ez × 18 fill. = 27 fill.). A *kertekben* kelkáposztát, kalerábit, vörösrépát, salátát, uborkát és a rómaiaktól is ismert lopótököt, továbbá petrezselymet, köményt, ánizst, mustárt, foghagymát és vöröshagymát, rozmarint, liliomot, rózsát stb. termeltek. A kert harmadát gyógyítófüvek foglalták el. Voltak benne gyümölcsfák is, kivált a monostori kertekben: alma, körte, cseresnye, szilva, barack, dió, náspolya. A latinok és monostorok példájára megindult s a Rajna mentén föllendült a *szőlőművelés*, mely háromféle munkát kívánt a szüretelés előtt: a metszést, kötözést és kapálást.

A germánok magát a városi lakást nem szerették, de szívesen letelepedtek a szép városok közelében. Ott is megtartották paraszti szokásaikat. Így az *ipar* és kereskedelem aláhanyatlott. Csak a nagy uradalmak udvaraiban élt az ipar, főleg a kovács, ács, varga, szövő és őrlő ipar. A nemszabad kovács és ács-bognár vérdija félakkora volt, mint a szabad emberé: burgund törvény szerint a faber ferrariusé 50, carpentariusé 40, aratoré 30, míg a zsidóé 150 solidus. Az ácsokhoz hasonlóan magasabb vérdijuk van a többi szolgasztyályokhoz képest a szövő-fonó szolganőknek, a szabóknak és fazekasoknak. Minden uradalom és falu rászorult malomra kovácsműhelyre, fazekasra, ácsra. Jogszerint mindenki állíthatott *malmot* (mola kisebb, molendinum nagyobb malom) és kovácsműhelyt, de csak a nagyoknak volt módjukban ezt valósággal megtenni. Frank földön gyakran római molnárak szolgáltak mint nemszabadok a nagyurak udvarában. Kézi,

szamaras és lovas malmok mellett nagyon lassan terjedtek a vízi malmok, szélmalmok pedig csak a tizenkettedik században tűnnek föl. A malmokhoz és *kovács műhelyek*hez, ha udvarházakban álltak is, mindenki hozzáférhetett (*casae publicae*). Még csak nem is őrizték őket, azért keményen büntették a malomból való lopást. Legtöbbre tartották a kovácsokat. Munkájuk aránylag sokkal drágább volt, mint a nyerstermények ára: egy sisak 6, kard 7, páncél 12 tehénnel vagy solidusszal egyértékű. Már a nyers vas is drágább volt az esüsthöz, ez meg az aranyhoz képest, mint manapság. Az egyszerűbb emberek szükségleteit a legtöbb ipar dolgában kielégítette a saját *házi iparuk*: az asszonyok elvégzik a fonást, szövést, ruhavarrást; maga a paraszt megvarrta egyszerű lábbelijét, s összeácsolta székét, asztalát, ekéjét, szekerét stb. Házilag tudtak sört főzni. De a jobb munkákat a római városokban megmaradt mesteremberek, aranyművesek, üvegesek, takácsok, fazekasok, stb. készítették. A gazdasági udvarokban, monostorokban is dolgoztak szabad mesteremberek nemszabadok mellett, még inkább püspöki városokban. Olykor teljesen meg tudnak élni iparukból, de legtöbbnyire földművelést is üznek.

Mikor Nagy Károly a villa-rendszert szabályozza, akkor elrendeli: „*Ut unusquisque iudex in suo ministerio bonos habeat artifices*, id est *fabros ferrarios et aurifices* vel *argentarios, sutores, tornatores, carpentarios, scutarios, piscatores*, aucipites id est *aucellatores, saponarios, siceratores*, id est *qui cerevisam vel pomatium sive piratium vel aliud, quodcunque liquamen ad bibendum aptum fuerit, facere sciant, pistores*, qui *similam ad opus nostrum faciant, retiatores*, qui *retia facere bene sciant tam ad venandum quam ad piscandum sive ad aves capiendum, necnon et reliquos ministeriales*, quos ad numerandum longum est (c. 45.). A tisztartó birónak alárendelt ministerialisok e szerint: a művesek vagy kovácsok, ötvösök, a vargák, esztergályosok, ácsok, paizsgyártók, halászok, madarászok, szappanosok, szeszfőzők, kik sört vagy almbort vagy körtebort vagy más innivaló folyadékot tudnak készíteni, sütők, kik zsemlyét készítenek az uraság részére, hálósok, kik jól tudnak hálót készíteni vadászásra, halászásra, madarászásra,

stb. A ruhaneműeket a szolganők szolgáltatták. Feltűnően kevés szó van a bőr- és agyagiparról, timárokról, vargákról, faze-
kasokról, annál több a kovácsokról. E részben a királyi ura-
dalom tartozott szállítani réz-, ólom-, vas- és faedényeket,
tűzhelyi vas háromlábakat, láncokat, üstaggatókat, kalapácso-
kat, fejszéket, bárdokat, kapákat, furókat, késeket stb. A *bánya-
művelés* hiányos, még legkapósabb a sótermelés. A ministeri-
alisokhoz hasonló szolgálati viszonyban voltak a földesurral a
a *sószolgák*, kiket kivált monostorok birtokain emlegetnek az
egykorú források. Minden gazdag monostor iparkodott szerezni
sófőző üstöt.

A szabad munkások leghamarább jelentkeznek az *építő-
ipar* terén, főleg a magasabbrendű építkezésnél. Az építőmes-
ter (magister operis) és a művesek mesterei (magistri opera-
riorum) vezették a munkásokat, kik egyesületekbe, mintegy
iskolákba szervezkedtek, közösen vállalkoztak a munkára,
közösen étkeztek, közösen aludtak. A kőműves mester Alkuin
szerint napi 5, a mesterlegény félannyi, az építő munkás 1
dénárt kapott. A nehéz napszámos munkát nemszabadok, ur-
béresek végezték, sőt katonák is. Templomépítésénél a sza-
bad állapotú hívek szívesen segítettek. A monostorok épület-
terveit szakértő szerzetesek készítették és hajtották végre.

A *kereskedelem* utjai főleg a római utak. A vásárjogot a
földesurak gyakorolják, a mérték, súly, pénz felügyelete pedig
a püspökhöz tartozott s a vásár egyébként is sokszorosan
összefonódott az egyházi szertartásokkal, ünnepekkel (Messe
= vásár). A távoli kereskedelem leginkább keletiek, görögök,
szírek és zsidók kezében volt. Szírek sokáig ugyanazt jelentette,
mint a középkor második felében a lombard. Szírek hoztak
selymet, bibort, üveget, keleti műtárgyakat, szír bort, olajat,
feníciai bőrtarsolyokat (bursa). Egyiptomból jött Marseillen
át a papyrus. A Rhone, Rajna, Duna mentén volt az európai
kereskedelem főútja.

A *városok* már a római császárság idején elhanyaglottak
és sok házuk üresen maradt, lassankint összeomlott. A ger-
mán uralom idején a romlás még nagyobb lett s régi nagy
városok, mint Köln (Colonia), Aachen (Aquae), villákká, falukká

sülyedtek le. Az épen maradt kőházak közt legelők, vetések, kertek és halastavak keletkeztek, míg a római tornyokat az az urak váraknak foglalták le. Kétséges, vajjon a nyugati városokban fennmaradt consulok, curialisok (= pares) stb. mellett fennmaradtak-e a római collegiumok is. Az bizonyos, hogy a régi városok fölélesztésében sok része volt az egyháznak, mely a régi római városokban otthonosan érezte magát. A püspökök és apátok szavára s példájára helyreállították a romokban levő épületeket, megtisztogatták a római utakat és tereket, följújtották a vásárokat és városfalakat. Az egykori castellumoknál a falakon kívül újult föl a vásártér s a körülötte támadt községet idővel szintén körülkerítették. Így keletkezett a vár mellett a város a telepes község megerősítése, védőfallal való körülkerítése által. Ily erősítések építése, valamint az országutak fönntartása tulajdonképen királyi jog és kötelesség volt. Csak a király gondoskodhatott az *utak* biztonságáról s adhatott igazi vásárjogot a szabad jöves-menés biztosításával, a minek a király tisztjei szereztek érvényt az egyes gaukban, grófságokban. Az utazás lassú volt, s a lovaktól vont terhes szekér naponta nem igen tehetett meg többet öt mérföldnél. A nagy folyókon is szállítottak terheket dereglyékkel, a melyeket fölfelé, a víz folyásával szemközt emberek vagy állatok vontattak kötélén. A normannok bátor, ügyes tengeri hajósok voltak, 10—40 evezővel dolgoztak kis vitorlás hajóikon. A keleti áruk többnyire tengeren érkeztek Itálián keresztül. Azért a Karolingok osztozkodásánál mindegyik iparkodott magának biztosítani alpesi szorost (Chur, Aosta, Susa). A keleti áruk másik útja Mainz felé Oroszországon át vezetett, mert a Duna-melléki utat évszázadokon át bizonytalanná tették az avarok és magyarok. Az utak s hidak fönntartása és biztonsága címén az illető hatóságok vagy birtokosok királyi engedéllyel *vámokat* szedtek, amelyek idővel megszorodtak és sokféle néven terhelték az utasokat s kereskedőket. A királyi vámokon felül voltak magánvámok hidaknál, réveknél, amelyeket esetleg ott is szaporítottak, ahol semmi szükség sem volt rájuk, pl. hidat építettek sík földön. Károly eltiltotta az oly termékektől való vámszedést, amelyeket nem szántak piacra, hanem csak a termelő fogyasztott el.

Vámtól mentesek a zarándokok, katonák, udvari emberek, s akik az udvarba vagy harctérre utaznak. Monostorok is kaptak a királyoktól vámmmentességet vagy megkapták a királyi vám egy-két harmadát, míg ennek egyharmada a grófé maradt. Ugyanakkor megkapták a vásárjogot is a pénzverő joggal.

Már a római nyugati császárság idején felügyeletet gyakoroltak a püspökök a súlyokra s egyéb mértékekre, valamint a pénzverésre. A *vásárok* legalkalmasabb idejéül az egyházi ünnepeket használták fel, amikor sok nép jött össze az egyházakba. Az ünnep elmúltával a vásáros hely visszazökkent köznap, elhagyatott, épen nem városias állapotába. Maga az országos vásár nem is tette várossá a helységet, hanem csak több országos vásár és a rendes hetivásár, ha ezek állandó letelepedésre készítették a kereskedőket és az ügyesebb szabad iparosokat. A heti vásár első nyoma I. Lothár király 841. évi oklevelében van meg (*forum venalium rerum tam anniversarium quamque hebdomadarium*). A kereskedők állandó letelepedését korán előmozdították az itáliai városurak azzal, hogy állandó *boltokat* építettek a vásártéren, amiből jövedelmet húztak. Idegen kereskedők, friesek és zsidók, Wormsban már 829-ben kaptak telket a letelepedésre. A letelepedés sokszor az óvároson s a földesúri curtison kívül kezdődött és kiváltságos jogot élvezett, autonomiát s egyéb kedvezményeket. Ezek teszik alapját a későbbi városi szabadságoknak. A zsidók is nyertek kedvezményeket, de vallási okokból tilos volt egyházi szerekkel kereskedniök, valamint gabonával és borral. Más kereskedők jövedelmük tizenegyed-, a zsidók tizedrészével adóztak a földesúrnak. A kereskedői haszon legnagyobb volt a *cserekereskedés* mellett, mely a biztosabb értékmérő, a pénz, és a vásártér kikerülésével fölénybe juttatta a kereskedőt az áruk értékét kevésbbé ismerő termelővel vagy vevővel szemben. A pénz szűke miatt lenyomhatta a kereskedő a nyerstermékek és iparcikkek árát és sok ily terményért adta cserébe a megkívánt fries és sziriai árukat. Nagy Károly *uzsorának* minősítette az árunak vételáron felül való eladását,¹ de ez a felfogás szigoruan véve tönkre tette volna a kereskedelmet. Végül úgy találták jónak, hogy az egész-

¹ Usura est, ubi plus requiritur quam datur. 806. évi nimwegeni capitulare c. 11.

séges árak nyílt piacon alakuljanak ki, s tilos legyen a titkos vásár, mely nem a vásártéren s nem tanuk előtt jött létre. A gabonauzsorának rossz termés idején azzal iparkodtak elejét venni, hogy eltiltották a gabonakivitelét; a szolgák, ménék és fegyverek kivitelét pedig, mint már a római birodalomban is, mindenkor tiltották. Evégből szorgosan *ellenőrizték a határszéli forgalmat* s a kereskedőket királyi emberek kísérték a határerődökig.

Az áruuzsorával szemben a *kamatuzsora* még csekély jelentőségű. Vele behatóbban csak két-három századdal Nagy Károly után foglalkoznak, mikor már nagyobb tőkék gyűlnek össze. Két századdal Nagy Károly előtt Nagy Szent Gergely még nem tartotta igazságtalannak a kamatot, csak kiméletet ajánlott a hitelezőnek, mikor adósa szerencsétlenül járt s nem tudott fizetni. A 789. évi aacheni és a 829. évi párisi zsinat tiltja legkorábban a kamatszedést, hivatkozva Mózes V. könyvére (Deuteronom. 15, 8—8., 23, 19—20), mely megengedi ugyan a kamatszedést idegennel szemben, de a párisi zsinat ezt a tökéletlenséget az evangéliummal megszüntnek tekinti (Lukács Ev. 6, 35). Ez a tilalom nem sokat ártott a kereskedésnek, míg a tőke kevésbé szerepelt a gazdálkodásban. A korai Meroving-időkben még roppant összegeket emlegettek: a reimsi egyház a 6. század elején 5000 font ezüstért vett jószágot; kevésbé utóbb egy helytartó Vigilius esperest 4000 solidus pénzbüntetésre ítélte, mert emberei hetven hordó olajat és zsirt loptak hajókról, s a király feloldva ez ítéletet, a helytartót az előbbi összeg négyszeresében marasztalta el. Később ily összegekről már nincs szó. A pénzkészlet megfogyott s vele a pénzüzlet is nagyon visszafejlődött és zsidó-kezekbe került. A Talmud szerint ötven dolgozó ezüst annyi, mint kétszáz dologtalan ezüstdarab; száz pénzdaráb kereskedéssel mindennap húst és bort ad s ugyanannyi pénz mezőgazdaságba fektetve csak sót és zöldséget juttat.

Pénz szűke miatt az állatok szerepeltek értékmérő egységeként: a tehén 1, a bika 3, a ló és szolga 12 solidust ért. A vérdíjakat, büntetéseket a germán törzsjogok tehenekben vagy solidusokban állapították meg. A nemes fémek megfo-

gyatkozása miatt a pénz *vevőképessége* a Karoling-időkben még nagyobb lett, mint a Meroving-korszakban, s ami előbb egy arany solidust ért, azt a Karolingok korában már az arany-solidus harmadrészén, az arany triensnek megfelelő ezüst soliduson is meg lehetett venni. A pénz vevőképessége tehát háromakkora volt, mint előbb és legalább tízakkora mint ma, csakhogy a gabona régente aránylag drágább volt, mint a hús, az állat.¹ Nagyon drágák voltak az iparcikkek: egy ekevas annyiba került, mint egy malac (4 dénár), mint egy métermázsa buza; egy szekér 16—20, egy ház 12—50, egy udvar épületekkel és tartozékaikkal 130 solidust vagy tehenet ért. Egy vödör sör ára egy dénár, a boré kétszer-négyszer annyi, s ugyanennyi a napszám (1—5 d.). A rabszolgamunka miatt olcsó a nyers munka, de drága a szabad ember ügyessége, leleményessége s a szellemi munka sokkal inkább, mint később.²

A németiség megerősödése az *Ottók alatt* a művelődés minden ágában érezhető volt, kivált pedig a gazdasági életben. Már Nagy Károly alatt megkezdődött, de utódai alatt alábbhagyott, s az Ottók alatt új erőre kapott a németek terjeszkedése kelet felé. A telepítésben legbuzgóbbak voltak a brémeni érsek és magdeburgi püspök északon, s a passauai püspök és salzburgi érsek a keleti széleken. Ez utóbbi kettő már Nagy Károlytól kapott birtokokat Pannoniában, de térítő, telepítő és gazdasági tevékenységök itt a magyarok honfoglalásával megakadt. A lechfeldi csata (955) után újra megkezdődött a kivándorlás az Ostmarkba, Karinthiába, Krajnába. A *település* általában igen kedvező föltételek mellett történt:

¹ Egy mérő *buza* (modius = 52 liter = $\frac{1}{2}$ mm.) 2 dénár, egy tyúk fél d., malac 4, juh 6, nagy sertés 8—12 d., *tehen* v. ökör 3—6, ló 10—30 solidus. Minthogy 1 dénár = 1·5 gr. ez. $\times 18$ fillér = 27 fillér s 1 solidus = 12 dénár = 27 fill. $\times 12$ = 3·24 korona; ennél fogva egy mérő buza ára 54 fillér, egy métermázsa *buzd* kb. 1 korona, ma rendes átlagárban 22 korona; a *tehen* ára akkor kb. 10 korona, ma 300 korona. Akkor tehát 10, ma 13 métermázsa buza felel meg egy tehennek, vagyis a tehenhez képest a buza a Karoling-korszakban kissé drágább, mint ma.

² Grupp id. m. I. 211—225, II. 131—162. I. Az idevágó újabb tudományos irodalomnak ez az egyik legjobb összefoglalása négy kötetben, második átdolgozásban. (1907—1914.) Egy vödört kb. 34 literre tesz. 161. l.

a telepések mentesek a katonai szolgálattól s csupán csekély földbért tartoztak fizetni a földesúrnak. Pl. a bremeni érsek egy dénárt fizettetett évente egy telekért a termés és állatszaporulat egyházi tizedén felül.¹ Az ily colonusok valóságos bérlők: szabadon jöttek, szabadon el is távozhattak, ha eleget tettek bérleti kötelezettségüknek, s a földesúr szintén elküldhette őket, ha nem tettek eleget bértartozásuknak. Csak-hogy e colonusok *kisbérlők*, szabad urbéreseknek is nevezhetők s meg kell őket különböztetni azon nagybérlektől, kik nem egy telket, hanem egész birtokokat, szőlőket, erdőket vettek bérbe, hogy városban s másutt gyűjtött fölös tőkéjüket a mezőgazdaság terén kamatoztassák. A nagybérlet-rendszer az Ottók kora után kétszáz évvel jelentkezett német földön, míg a kisbérlek colonisatiója már Szent István idejében útát talált Magyarországba is.

Az itt kivonatossan, de mégis egész rendszerében vázolt *germán, frank, német gazdálkodás* — mint a magyar királyok XI. századi törvényeiből s a további forrásokból nyilván megállapítható — minden részében *erős hatást gyakorolt a legrégibb magyar keresztény társadalom és gazdálkodás kialakulására*. A főntebbi viszonyok nem csupán mintát s analógiákat szolgáltatottak a Szent István-féle szervezéshez, hanem valószínűen alapját tették e szervezkedésnek, amennyiben a dunántúli frank telepítések, s a passai püspök, salzburgi érsek stb. pannoniai birtokainak gazdasági állapotai legalább részben megmaradtak és csak urat cseréltek a magyar honfoglaláskor.

Pannoniában, Privina mosaburgi hercegségében és Bezprem vidékén, a frank birtokosok szlovén szolgálkával és telepésekkel is gazdálkodtak. Magyarország egyéb területein pedig nagyrészt *szláv gazdasági viszonyok* uralkodtak, noha Nagy Károly pannoniai hódításai után a frank szokások bizonyára hatást gyakoroltak. A szlávoknál legtovább maradt fenn Európában a legöregebb családfő *patriarchalis* uralma a családi, törzsi és állami életben. Itt a család tovább együtt maradt, mint a germánoknál. Több család, melyek egy közös őstől származ-

¹ Grupp id. m. II. 369. l.

tatták magukat, egy *zsupát* vagy *zadrugát* alkottak, együtt vadásztak és legeltettek. Ha 8—10-nél nagyobbra nőtt a nős családtagok száma s a rokonság a harmadik nemzedéket is túlhaladta, akkor bekövetkezett a válás, a társak külön házakba húzódtak. De azért a törzház központ maradt. Veszély idején a falutársak az erős törzházba, urilakba menekültek. Még később is a törzházat illette meg a malom, sütő- és serfőző-műhely s a mészárszék joga, valamint a birói joghatóság. Az új telepek gyűrű- vagy patkóalakban vették körül a főudvart. A falu házai mögött legyezőszerűen húzódtak a zöldséges és gyümölcsös kertek s távolabb a szántóföldek. A földeket nem egyenlő-jogú társakként osztják meg, hanem a *zsupán* vagy *sztaroszt*, a nemzetség öregje osztja ki, de csak a földek egy részét. Mivel ez a kiválás rendszerint a harmadik nemzedékben ment végbe, azért a számára kihasított földrészt, melyen külön falu alakult, nagyapa földnek *dedina*-nak nevezték. A közelebbi örökségnek neve *otcsina*, atyaföld, kettős jelentésben, mint atyai jószág és otthon. A határ többi része közös maradt s ez volt az *obcsina*. A dedinákon és otcsinákon, vagyis a törzs- és atyai jószágon belül osztózás nem történt. Oroszországban a házközösségek maig fönnmaradtak s közösbirtokú községekké (mir) bővültek, melyekben a családi osztályrészek föloszthatlanok. Az obcsinából a törzsfőnökök juttattak földet letelepedő idegeneknek, vendégeknek és szolgáknak. A szolgálától és vendégtől megkülönböztették magukat a nemzetségek tagjai (originarii, indigenae, haeredes, dedinicii). Ez a különbség idővel elmosódott s az összes parasztokat ép úgy, mint Németországban a középkor végén, *pauperes* néven nevezték. Az *opole* vagyis szomszédság és a *zsupa*, mely megfelel a frank gaunak, több falut foglaltak magukban. A zsupa, később comitatus, castellanatus, több órajárásnyi terület volt, melynek megfelelője a magyar megye (= határ), s közepén levő erőssége a *grad* vagy *hrad*, 2—300 lépésnyi átmérőjű kerítéssel. A régibb ily várak zizenyős sikon, a későbbiek dombtetőkön, földnyelveken folyók közt, folyótorkolatokban épültek, a hozzáférhetőbb oldalról több sánccal, palánkkal, cölöpökkel, fallal, vízárakkal védve. Várépítésben a szlávok felülmúlták a germánokat. Vár-

ban gyűlt össze a szláv nép tanácskozásokra, istentiszteletre s ellenséges betöréskor védekezésre. Eredetileg a grad kevésbé lakott, idegenek elől el volt zárva és jól őrizve. Sok zsupa egymástól teljesen független. Egyes nagyobb, hatalmasabb zsupánok iparkodtak a többieket alávetni s fölvtették a *vojvod*, hőspar vagy herceg nevet. A szlávok a városi életet sokáig még kevésbé szerették mint a germánok, s a kezdetleges *ipart* házilag űzték. Építkezésükben a faragás, fedés, fonás kifejezései őseredetiek, valamint a kemence, asztal, kisasztal (szék, sztolica), pad. A famunkában mindig mesterek voltak s fából készítették edényeiket is, a vedret, hordót, tálat, kanalat stb. Az őstermelés terén legsajátabb ügyességök volt a *méhtenyésztés*, amelynek kifejezései eredeti szláv szavak. A *földművelést* kezdetben csak kapával űzték, s ebből önállóan fejlesztették ki a kapaalakú ekét, mely könnyebben végezte el ugyanazt a munkát, mint a nehezebb, szélesebb német eke. A szláv *kereskedés* főtárgyai a méz, viasz, bőr, prém és rabszolgák, akiket főleg zsidók közvetítettek heréltékül a bizanci és arab kereskedőknek. De a benszülöttek is belejöttek a kereskedésbe s egy későbbi arab utazó megjegyezte, hogy az oroszok harcos és kereskedő nép.¹

A keresztény magyar társadalom kialakulásában jelentős részt tulajdoníthatnánk közelségök és korai összeköttetések miatt a *bizanci gazdasági viszonyoknak* is. Ezek azonban oly fejlett állapotokat tüntetnek föl már Nagy Károly kora előtt, aminek a magyaroknál csak az Anjou-korban jelentkeznek (úrbéresek szabad költözése, földesúri dézsma). Már a panonniai római provinciában megvolt a kölcsönös felelősség elve az adózásban, amelyért főleg a gazdag decuriók kezekeskedtek. Ez a rendszer elősegítette a szláv föld- és házközösség (mir) terjedését, s a parasztok közt általában eltüntette a szabad és szolga, polgár és barbár különbségét. Egyforma adó terhelte őket a tizenötéves adóindictiók alatt, akár termett a föld, akár nem s terményeik árát az adófizetés miatt kényszereladással lenyomták a nagyok, hogy olcsó gabonával megnyerjék a népet

¹ Grupp id. m. II. 196—206. 1.

a fővárosban, ahová tódult a proletár elem, hogy koldulásból éljen. A parasztok javára szolgált azonban, hogy, mivel a földművelés kevés hasznót ígért, a nagyok, gazdagok kereskedelemre vagy állami szolgálatra törekedtek. Az Isauriak (718—802) politikája feloldotta a röghözkötöttséget, megengedte a *szabad költözést* s megtiltotta az örökbérletet. A paraszt eltávozhatott, ha eleget tett úrbéri tartozásának a *multra* nézve, viszont a földesúr visszavehette a bérletet, csak megtérítette az elbocsájtott kisbérlőnek a javításokat és a tőlük emelt épületek anyagát. Ha a paraszt a földesúr tőkéivel, előlegeivel dolgozott, pl. a szőlőművelésnél, az Isauriak megengedték a feles bérletet, máskülönben lehetőleg korlátozták a földesúr jogait. A termésből a *tizediket* rendelték a földesúr részére s átkozott lett, ki többet kívánt. De ez a törvény sem állta útját a nagybirtoknak s itt is meghonosodott a *hűbériség*, mely a parasztokat ismét függésbe juttatta. Sokkal virágzóbb volt az *ipar*, a városi élet, noha itt is sok volt az akadály. Az állam mindenbe beleavatkozott, minden apróságra szabályt alkotott, megállapította a munkabért, a munkaszerződést, a vállalkozói hasznót, megszabta az árakat. Az idegeneket, mint gyanúsakat ellenőrizte, meghatározott szállásokra szorította, korlátozta ott időzésüket, vásárlásukat, hogy csak bizonyos mennyiségű árukat vihessenek magukkal. Mégis virágzott a szövés, himzés, arany-ezüsttel átszőtt kelmék készítése, a fémipar, egyházi műipar, mozaik és zománcozás, s kivált a rekeszes zománc és a miniatureök hatottak nyugatra, Velencén át. Viszont Bizanc kereskedelme keletről kapta Ázsia kincseit: a fűszereket, orvosságokat, elefántcsontokat, drágaköveket, gyöngyöket a Vörös-tengeren vagy Szírián át vagy a Kaukázusnál Cherson felől. Ez a kereskedelem volt fő közvetítője az emberárúnak, a germán, szláv stb. rabszolgáinak, herélteknek a mohammedánok számára.¹

A pannoniái frank telepések, uradalmak s az egész Duna—Tisza mellékén szétszórta élő szlávok gazdasági viszonyai közé törtek be és helyezkedtek el sátraikkal, sze-

¹ U. o. 422—424. l.

kerekkel, szolgálkával, méneikkal s gulyáikkal a magyar törzsek nemzetségei. A curtisokat, gradokat, általában a fejedelmi s egyházi uradalmakat szabad telepeseikkel és szolganépeikkel, valamint az uratlan, lakatlan erdős, mocsaras határszéli területeket a *magyarok örökös fejedelme* vette birtokába mint fejedelmi örökséget; a szabad birtokosok közbeeső területeit s lakóit pedig a *magyar törzsek* osztották szét nemzetségeik között. Ily módon sok frank-szlovén gazdasági szokás, hagyomány megmaradt, folytatódott az új birtokosok hatalma alatt, kik még a XI. század végén is sátoroztak a ritka népességű mezőkön, félig-meddig nomád életet éltek, csupán a gazdagabb urak, fejedelmi tisztek rendezkedtek be frank-tót elődeik példájára a curtisokban.

A magyarok természetesen új gazdasági szokásokat, szerszámokat találtak új alattvalóik közt, kiktől sok új szót tanultak el. Az ily *jövevényszavak* azonban olykor nemcsak hiányzó neveket pótoltak, hanem rég meglevőket is kiszorítottak. Mindazonáltal a finnugor, ugor, árja, ótörök és ószláv eredetű, kereszténység előtti magyar szórétegek érdekes világot vetnek az ősmagyar gazdasági ismeretek fejlődésére.

Minden nép kezdetben halászattal és vadászattal szerezte meg életszükségeit. A *hal* s a vadászáshoz szükséges *íjj*, *ideg* és *nyíl* ősi finnugor szavak. A halfogó horog finn és lapp megfelelője az *ág*. A hal útját álló rekesztékek a *fal* és a *vész* vagy *vejsze*, mely mint nádfal a vízfenékhez van erősítve s át nem helyezhető úgy, mint a vársa, ez a fonálból vagy vesszőből készült és a halak betévedésére számító rekeszték. A vadász kísérője és segítője a kutya már az ősi finnugoroknak is háziállatjuk volt, a melynek nevéből maradt ránk a *fene* szó, s későbbi neve az *eb*, *agár*, *kopó*. Másik háziállata a finnugornak a *juh*. Az *eme*, melynek származéka az *emse*, továbbá az *ünő* a finnugor nyelvben már szintén megvolt, de amaz csak nőtényt, ez meg borjút jelentett általában, különféle állatokra kiterjedően. Ugyancsak általános volt a *vaj*, mint bárminő zsiradék használata. Megvolt már a finnugoroknál a *szőr*, mely a juh szőrét is jelentette s általában minden állatét. Ismerték a finnugorok a *méhet* és a

mézet, de talán csak az erdei vadméhet és mézet s nem üzték még a méhtenyésztést. A föld ásványaiból ismerték az *ezüst*, *ólom* vagy *ón*, s a *vas* nevét, mely utóbbi azonban vörösrezt jelentett. A házimunka nagy részét bizonyára nők végezték, ők *főztek*, *fontak*, *varrtak*. Főzőedényök a *fazék*. Az állatbőrök összevarrásához a csonttű és *állatideg* mellett használták az *árt*, mely már szintén megvolt a finnugor alapelnyelvben.

A finnek, lappok, stb. elválása után tovább is együttmaradtak a jugorok vagy ugorok (= vogulok és osztjákok). Csak az ő nyelvükben közös a magyarral néhány gazdasági szó. E rokonság már *hálóval* is halászott, s e közben jó hasznát vette a *hajónak* (= csónak). Régibb vadászkészletöket kiegészítette ez időben a *tegez*. Közösén ismert állatjuk a *ló*, mely ott két-hároméves korában *két-fű*, három-fű volt; s e korban vették át kalandozásaik közben az iráni árájktól a *tehén* szót a régibb „eme“ mellé általában különféle nőstény állatok jelzésére. Ugyancsak árja eredetű a *sőr*, a föld kincseiből az *arany* és a későbbi *vas*, s a mit e névvel régebben jeleztek, annak is e korban valamely kaukázusi néptől vehették át a *réz* nevét. Az ipari munka köréből ez időben, árájk révén ismerték meg a *nemezt*, *kardot*, *vértet* a *haddal* és *várral* együtt, mikor megjelentek az árájk *vásárain*.

A jugorokból kivált nagy nép, mely alapját s főtömegét tette a későbbi magyarságnak, a felső Irtis mellékén, a vogulok és osztjákok szomszédságában már századokon át (90–457) együtt lakott azzal az ótörök (onugur?) néppel, mely sok kulturszóval gazdagította a magyar nyelvet, párosítva új ismeretekkel. Török eredetű a halászatban a *gyalom*, melyet mint közepén zsákkal ellátott, száz méterre is elnyúló kerítő öreg-hálót főleg állóvizekben használtak. Török eredetű a vadászó *tör*. Törököktől tanulta el az egész magyarság a szélesebbkörű állattenyésztést s e szavakat: *bika*, ünő, borjú, tinó, ökör; *disznó*, ártány; *kos*, toklyó, ürü; *kecske*, olló (= gödölye); *tyúk*, csibe. A tejből, melynek neve ismeretlen származású, de már a honfoglalás előtt megvolt, megtanultak *vajat* köpülni, mely a török hatás korában kezdte jelenteni a tej

zsiradékát. Ugyancsak török eredetűek a *köpü*, *iró*, *turó* és *sajt*, s e hatás idején lett a juh szőre *gyapju*. A földművelés török szavai a magyar nyelvben: a *buz*a, *árpa*, tarló (= szántóföld), eke, sarló, aratni, kepe, szérü, szórni, ocsú; *örni* (= örölni), dara, szapu (ürmérték); *boglya*, *kender*, csepű, tiló, orsó; *szőlő*, szűrni, bor, seprő, csiger; *komló*, *gyümölcs*, alma, körte, *borsó*. Az ipar terén török eredetű a *vászon*, *bársony* (selyem), a *köpanyeg*, melyet esőben és télen viselnek a törökök, és varrójuk a *szűcs*. Famunkára mesterembereik az *ácsok* és kereskedők a török *szatócsok*, kik már fényűzőcikkeket is árusítottak, *gyűrűket*, *gyöngyöket* és *tükröket*.

Az arab-perzsa földrajzírók szerint a magyarok a Fekete tenger északi vidékein szerették a halászatot s volt sok szántóföldjük. Gurdézi azt írja, hogy pompakedvelők, mit Bölcs Leo is említ, s hogy ruházatuk *színes selyemszövetekből* készült, fegyverzetük *ezüsttel* volt kiverve. Ibn Roszteh szerint a szomszédos szláv népekre, adófizetőikre, rá-rárontottak, foglyokat ejtettek s eladták őket Karch keletrómai kikötőben bizanci kereskedőknek, cserébe pedig aranyos szöveteket, színes gyapjúszőnyegeket és más árukat kaptak.¹

Lebediában, Etelközben és Pannoniában tót szolgálkakkal együtt ezeknek szókincse is részben beleolvad a magyarságba. *Tót-szláv jövevényszavak*: a medve, vidra, *macska* (macs) és a bárány; továbbá a *bükk* (buku), rekettye (rakita = fűz); *széna*, kasza, petrence; *szántó*, iga, járom, borona; *rozs*, gabona, kalász, asztag, szalma; *gereben*, *mák*, *répa*. Már nemcsak legeltették lovukat, hanem *abrákot* is adtak neki. Az ácsok szintén sok új szót tanultak a szlávoktól, amilyen az *eszterhaj*, oszlop, pitvar, *ajtó*, *ablak*, konyha, kémény, garádics, *pince*.²

A *frank-német hatás* leginkább állami és társadalmi intézményekben s ezek deák neveinek átvételében mutatkozott a kereszténység befogadásától kezdve. E hatást majd a következő korszakban fogjuk látni gazdasági téren is.

¹ Szinnyei József a Csánki-féle „Árpád és az Árpádok“ c. diszmű 34–38. l. A török hatás Szinnyei szerint „valószínűleg bolgár-török“ volt.

² Borovszky Samu: A honfoglalás története. 1894. 74–79. l. Pauer Gyula: A magy. nemz. tört. Sz. Istvánig. 1900. 95–96. l.

A nyelvi és írott emlékeken kívül figyelmet érdemelnek még a régészeti *technikai források* gazdaságtörténeti adatai is, a minőket a honfoglalók sirjaiban talált *fegyverek, szerszámok és ékszerek* nyújtanak.¹ A sir hamisítatlan kortanuság erejével bír, azon rajta van a kortársak ízlése. Ruhástul, fegyverestül, ékszerestül adták át az elhunytat a földnek. A sirok korát jelzik a bennük talált sassanida dirhemek vagy német, francia, olaszországi kalandozásokból származó pénzek. Saját ősi szálalásán temették el a magyart s minden lovas sir az ősi foglалás egy-egy birtokát jelzi ott, ahol ma is legsűrűbb a magyarság Beregtől Nógrádig, Pesttől Moson-Sopronig, Zala- Fejér- és Tolnában, Bács-Torontál-Csongrádban, Szabolcs-Hajdu-Biharban és Erdélyben. Sirok igen csekély számmal voltak együtt. A magyar vitéz halálakor *lovát* főáldozták, ennek húsos részeit megették, fejét, patáit s lábszárcsontjait a vitéz lábához rakták. Betették a sirba a zablát és kengyelvasakat is. Sőt női sirban is találtak kisebb kengyelvasakat két helyen Pilinben, de lócsontot nem. Jobban jellemzik a női sirokat lovas sirok közelében az ékszerek. A lovas vitézek sirjában talált *kutyacsontokból* következtetni lehet, hogy a vitéz elhunytakor kedvenc kutyáját is megölték és melléje tették. Bögre csak ritkán akad, mindig ételmaradvány nélkül. Öltözetül *vásznat* és *nemezt* találtak, *selymet* nem lehetett biztosan megállapítani. Egy bezdédi sirban *állatbőr*maradvány volt ezüstkorongos pitykéekkel. Bőr volt különösen a csizmájuk s a prémes ruhájuk. Másutt *szíjjdarábók* maradtak ékszerekkel és *csontlemezekkel*, melyek kardhüvelyt, puzdrát és nyeret diszítettek. Az *arany* nem változott el, az *ezüst* rendszeren szürkés a kéntől. *Bronzból* és *sárgaréz*ből való tárgyak ritkák. Sárgarézből kerültek pl. néha a kardok ellenzői. Aránylag sok nyílhegy, kard, gerely, csákány vagy fokos, kengyel és zabla *vasanyaga* túlélte a pusztulást. *Drágakövek* csak ritkán akadnak a sirokban, gyakoribbak az *üveggyöngyök*, s néha fordulnak elő *kauri kagylók*, melyek lószerszámról csüngtek le.

Paizsuk bizonyára volt, de mint az *íj*nak anyaga, úgy ezé is elpusztult a sirban. A későbbi, külföldön „magyar“-

¹ Hampel József az „Árpád és az Árpádok“ c. emlékmű 105–124. l.

nak nevezett paizs vászonnal borított falemez. *Sodronyingnek*, *vassisaknak* szintén nincs nyoma. *Kardjuk* könnyű, egyélű, keskeny pengéje kemény s ruganyos acél, legtöbbször gyöngén görbülő, melynek tengelyére a markolat ferdén áll. Rövid ellenzője nem nagyon védte a kézfejet. Ez a kard szakemberek szerint könnyű lovasság számára a legtokéletesebb fegyver. Pengéjének hossza ritkán közelíti meg a 80 cm-t, szélessége a 4 cm-t, ellenzője legfőlebb 14 cm., markolata alig 10 cm. Szolyván görbe kard mellett volt egyenes kard is avar ellenzővel, s a tengellyel egyirányú markolattal. Ez régi birtokként vagy régi avar kard utánzata gyanánt szállhatott a honfoglaló magyarra. Olykor a kard hegye kétélű, szúrásra is alkalmas. Háta hoszában vércsatorna fut végig hornyolással. Ez a tökéletesített forma átment a királyság korába. Legdíszesebb honfoglaló kard a tarcali. Előkelő vitéze lehetett. Markolatát, ellenzőjét és hüvelyét kidomborított növényidomokkal ékes fénylő ezüstlemezek borították. Aranyozása a mélyedésekben némileg ma is látható. Ennél díszesebb kard csak egy ismeretes Európában, az u. n. Nagy Károly kardja. Európa nyugatán akkor még nem ismerték a görbe kardot s a bizánciak és normannok egyenes kardot használtak. A honfoglaló lovas sirokra legjellemzőbb másik fegyver a *nyilhegy*, mely egy harcos sirjából sem hiányzik. Rendesen több van a csipő táján, ahogy a tegezben együtt voltak csúccsal fölfelé, úgy hogy a vaspántos tegeznek felül bizonyára volt takarója az eső és a kiszóródás ellen. A nyilhegy jellemző alakja a rhombus, nyelét fonállal és gyantával erősítették a nyilvesszőre. Az avar nyilhegy három élű, a germánoké bajszos és köpös volt. A rhombus alak mellett nagy a változatosság a magyar nyilhegy nagyságában és formájában is. A *kovácsoknak* sok dolgot adott a tömérdek nyil készítése szabadkézzel. Készítőjük ősi nevét idővel a szlávok kovács név szorította ki.

A honfoglaló vitéz felszereléséből nagyon jellemző még a *kengyel*. A vaskengyel az avarságnak már nagy fölényt adott a kengyel nélkül harcoló nyugati lovasokhoz képest. A magyarok fölénye az avarok fölött csak kardjukban volt, míg a magyar kengyel kezdetlegesebb, vasban utánozza a szíjkengyelt

tojásdad alakjával, lehajló talpszéleivel. A magyar kovácsok nem nagyon ügyeltek rá, hogy a páros kengyelek teljesen egyenlők legyenek. A *zabla* ősrégi formákban használatos a honfoglalóknál. Egyik forma a csikózabla: két középrúd, mely karikákban végződik. Másik az oldalrudas v. száras zabla, melyen a száraz hajlott vagy gömbös végűek. Ez utóbbi sajátosan magyar készítmény, míg a hajlott szárú zabla avar mintát utánzott. A *nyerég* fája, bőrzése elkorhadt. A Zichy-expeditio kaukázusi gyűjtésében megvan az alföldi magyar nyereg mása. Ez lehetett tehát a honfoglaló ősök nyerge. Legegyszerűbb formája a betyárnyereg, melynek nincs vánkosa, míg a pusztázó nyereg puhán van bőrzve, olykor szőrös fekete báránnyal van borítva a faszervezet. A kápák nyelvszerűen kihajló, vízszintesen álló vége és a talpfák végei a bőrzött nyeregnél is kilátszanak s faragással díszesek. *Sarkantyú, lópatkó* nincs a honfoglalók sírjában, noha az előbbi már a keltáknál kezdődik. Az utóbbira hegyilakóknak kellett rájönniök.

Szerszámok, háztartás cikkei ritkán akadnak a lovas sírokban. Leggyakoribb a *tűzelő szerszám*, acél és kova a lovas tarsolyában, melynek helyén megmaradt a díszítő fémlemez s ennek rozsdájához hozzátapadt a bezdédi leletben a kovaszilánk. Elég gyakori a *kés, ár, tű, köszörűkő*. Eltvétve *cserépedény* is volt a sírban ételmaradványok nélkül. Már az avaroknál is szokás volt, hogy övükhöz csatolták fülénél fogva ivócsészéjüket. A magyar edények durva készítmények, csak egyszer akadt *ezüstcsésze*, mely a vele talált ékszerekből ítélve magyar vitézé lehetett. Ennek a csészének nem volt füle, a vitéz tehát csak tarsolyában hordozhatta. Néha viztartó *veder* vaspántjaira akadtak a sírban, ami már a hallstatti kortól fogva előfordul. *Ékszer* legtöbb volt ezüstből, eltvétve akad aranyból: egy-egy aranygyűrű, aranylemezes pityke (Besztercén), arannyal díszes kard (Tarcalon), aranyozott ezüstlemezről kúp (süvegcsúcs? Beregszászon), aranyozott pitykék és boglárók, melyek szíjra, szerszámra valók. Női ékszerek: a fülönfüggők, melyek nagy változatosságot mutatnak (hosszú vízcsepp alakúak, stb.), nyakékek, minő a négy ezüst sodronyból font és keskeny lemezekké kalapált, egymásba aggatott galgócni nyakék,

a tokaji nyakgyűrű bizanci érmekkel, kis aranykarikákból alakított nyaklánc, karperecek, karika és fejes gyűrűk stb.

Az avarkorból ezerszámba menő alattvalók sirjai közt alig husz lovas sirt ismerünk, magyar lovas sirt ellenben többet kilencvennél, a melyeket pontosan meg lehet különböztetni a szláv *siroktól*. Ezekben fegyver nem található, hanem balta, ásó, sarló, római ékszerek, római obulus s különösen jellemző a halántékgyűrű. A jellegzetes *germán sirok* Méroving-izlésre valló ékszerekkel, szétdarabolt állatok tagjaiból alakított díszítésekkel, paizsdudorokkal, német rúnás fibulákkal (Bezenye, Szentés) a IX. század végéig terjednek. A magyar *ornamentika* főleme a növényi motívum. Állati formák ritkán szerepelnek benne s akkor sem vagdalják szét, mint az északnémet állatornamentikában. Azt, amit e magyar ornamentikáról a művészet tárgyalásakor mondtunk, Hampel nyomán kiegészíthetjük s helyesbíthetjük azzal, hogy ezen ornamentikát a magyarság főképen a Fekete-tenger északi partvidékén vehette át, mert benne összekeveredik a *keletrómai és sassanidaperzsa* izlés a szkítáktól kezdett ötvösséggel, s a rokon ötvösműveket Pósta Béla meglepő számmal és formákkal látta a déloroszországi muzeumokban és leletekben. Itt, a régi kazár területen is találnak görbe egyélű kardokat s a magyaréval rokon fegyvereket és lovaglószerszámokat, valamint aranyozott alaphból kiemelkedő domborműveket, a minők a magyar honfoglalók ékszereinek rendes díszítésmódjára is jellemzők.

11. Családi, társadalmi szokások. Ezeken főleg a lakásokra, ruházatra, étkezésre, mulatozásra, nők helyzetére, egészségügyre és temetkezésre vonatkozó szokásokat értjük. E részben honfoglaló őseinkről nagyon kevés adatunk van s e keveset legjobban kidomborítjuk, ha beleillesztjük azon frank és szláv környezetbe, amelyben a magyarok elhelyezkedtek és új közvetlen hatásoknak voltak kitéve. Sőt visszapillantást vethetünk a korábbi rokon viszonyokra is.

A legősibb emberi lakás a természetalkotta barlang. Ennek rejtettebb utánpótlása a földbejájt, méhkas-alakú lakás, minőt a *neolith-kori* lengyeli telepen találtak. Itt volt lakóhelyiség és kisebb, rőzsével befalt helyiség élelmi cikkek befoga-

dására, minők a vadhús, gabona és gyümölcs. A főzésre szolgáló konyhaüreg konyhahulladékokat, hamut, csontot stb. tartalmazott. Ily konyhahulladékok a szabadban is keletkeztek tűzhely körül tört edényekkel, szerszámokkal vegyesen, amelyekre időnkint földet hánytak s aztán fölötte újra kezdték a tüzelést. Ruházatot akkor részint állatbőrökből varrtak a nők csontárral, fonállal, vagy állatínnal, részint fonálból szőtt vászonból. A neolith-kor őslakói teljes családi életet éltek. Ennek bizonyosságai a gyermekek részére készített agyagállatkák s apró játékedények, másrészt a halottak iránt megnyilvánult kegyelet. Az anya nem ritkán egy sirba temetkezett gyermekével, vagy gyermeke sírjába teszi az agyagygyöngyökből, csigákból, kagylókból s apró csiszolt kőcsüngőkből álló kezdetleges ékszereit. A családfő sírjában megtaláljuk fegyvereit, szerszámaikat és feje köré rakott agyagedényekben a növény- és húsétel maradványait. A veremsír széleit lapos kövekkel rakták ki a tehetősebb halott részére. Lengyelen a csontvázak zsugorított helyzetben feküdtek, vagy jobb oldalukon, arccal kelet felé, vagy bal oldalukon arccal délnek fordítva s betakarva homokkal, földdel, kővel.

A *bronzkor* őslakói továbbfejlesztették a neolithkorban kezdődő cölöpépítkezést. A kunyhók víz fölött épültek vagy víz szélén cölöpökön, hol a kiszórt konyhahulladékok egész halmokká nőttek. A bronzkori cölöplakók, nagyobb védelmül földhányásokkal s árkokkal övezték lakásukat, hol állataikat is legkönnyebben hallal etették, ámbár ismerték már a földművelést, miről a százával előkerülő bronzsarlók tanuskodnak. A bronzkor embere az állatbőr, vászon és prémes ruha mellett szőrből is készít, bronztüvel varr nemezruhát. A holttestet máglyán égeti el s hamvát a csontmaradványokkal együtt urnában temeti el, melléje rakva kedves tárgyait, szerszámaikat, háziállatait, kutyát stb. Erősebb fedeles urnát kőlapra állítva hantoltak be, később négyszögű deszkarekesszel vették körül s aztán takarták be földdel; a gyengébb és fedetlen urnákat felfordítva kőkupac tetejére helyezték, magasabb lapos kövekkel vették körül és ezt a rekeszt felül szintén befedték kőlappal, végül földet hánytak reá. Elvértve csontvázsirok is

akadnak, főleg a bronzkor elején, s ettől az urnatemetkezéshez az szolgált átmenetül, hogy a holttestet elégették és urna nélkül földdel betakarták, sőt halmot emeltek föléje.

A *hallstatti* vaskorszak somlyói leleteiben az urnasírok váltakoznak csontvázsírokkal. E korszak urnasírai az előzőkhöz képest mellékleteikben feltűnő gazdagságot mutatnak. Az egyik somlyói urnasír pl. 887 darab bronzékszert és gyöngymellékletet tartalmazott (egy bronztűt, három karperecet, 12 bronzkarikát, 285 bronzpitykét és 584 juraékgyöngyöt). A csontváztemetkezésnek két módja van ez időben: a veremsír és a halomsír. A somlyai veremsírok lapos bazaltkövel voltak kirakva s bennök a csontvázak arccal jobbra dőlve nyugatnak fordultak. Fejűél vagy lábnál néhány edénykén kívül a harcos vaslándzsája, vagy a nő- s gyermeksírokban bronzékszerek feküdtek. Az előkelőbb harcos holttestét félig ülő, félig fekvő helyzetben kis magaslatra helyezték s melléje tették másvilági útravalóit, aztán földdel betakarták, majd másfél méter magas bazaltkörteget hánytak reá, erre megint egy-két méter magas földréteget. Egy nagy halomsír mindössze egy-két csontvázat rejt s néhány vaslándzsát, egy vaszablát, esetleg lócsontvázat is, melyen keletnek néző arccal feküdt a harcos. Egyéb mellékletek: több edénytöredék, hallstatti jellegű vaskard a harcos kinyújtott balkarjánál, a lókoponyája mellett pedig bronzkúpos vas-zabla, esetleg még szárnyas és tokos vésők vasból, bronzcsésze, bronzpintyék stb. — A *La Tène* vaskorszakból reánk maradt emlékek zömét szintén sirleletek szolgáltatják. Ezen kelta korszakban a temetkezésnél mindinkább tért hódít a veremsírokban való elföldelés és kisebbedik az urnasírok száma. Az urnákat kő vagy faburkolattal veszik körül, s az előkelőbbek sírjait itt is nagy halmok jelölik. A csontvázsírokban soros rendben leginkább hegylábaknál temetkeznek. A harcos mellé kelta szokás szerint összehajlítva vagy megcsonkítva helyezték el vaskardját, nehogy épen kerüljön a sírt feldúló ellenség kezébe. Ritkán hiányzik a kardkötőlánc, a paizs vasmaradványa, a lándzsa, kés stb., női sírokból az ékgyöngy, a fibula, a nyak- és karperec.¹

¹ Darnay Kálmán: Magyarország őskora, 24—29, 50—56, 89—95, 125—127. l.

A kelta és *római* korszak átmeneti kulturáját legjobban az Aquincumtól délnyugatra lakó *araviscusok* emlékei tüntetik föl, amelyek temetkezőhelyeiken maradtak ránk. Ezekből rekonstruálva az látszik, hogy az araviscus férfiak már rómaiisan öltözködnek, míg a nők a vállukon két fibulával összetűzött ruhán kívül nyakdiszül torquest vagy csomós karikát, kezükön bütykös karperecet, fejükön magas fátyolos főköttőt, lábukon kivágott cipőt, derekukon övet és rojtos kötényt hordtak. Az elhunyt szájába érmet raktak, hogy legyen mivel megfizetni a révész díját a Styx folyón. A római provincialisoknál a halottégetés dívott s az agyag, kő vagy üveg hamvvedreket columbariumokban helyezték el vagy a gazdagok külön szentélyeiben. A kereszténység a koporsóba, sirba való temetkezést terjesztette. Bőséges adatok szólnak a római aquincumi lakóházakról s a katonai táborhelyeken épített amphitheatrumokról és fürdőkről. A pannoniai és dáciai természetes hévizeket már a rómaiak felhasználták Aquincumban, Medianál (Mehadia), stb.¹ A dák, jazig, germán viseletnek érdekes szemléltető forrásai a Traianus- és Antoninus oszlop domborművű képei. A jazig lovasok fejét vaspántokból készült kosárszerű sisak védte s testüket ép úgy, mint lovukat, teljesen pikkelyes ruházattal fődte.

A népvándorláskori népek közül a *hunnokról* Ammianus Marcellinus azt írja, hogy családjuk szekereken, a férfiak szinte állandóan lóháton élnek. Ezek lovon tanácskoznak, gyűléseznek, alkudoznak, vásárolnak, esznek-isznak, s lovuk nyakára hajolva alusznak is. Nők szekéren fonnak, varrják a maguk, gyermekük és férfiaik vászon zubbonyát s nyestbőr köntösét, mit a harcosoknál sisak vagy süveg és lábszárakra csavarodó kecskebőr egészített ki. Idomtalan lábbelijök miatt nem igen tudtak járni. A hunn fejedelem és előkelők lakásai szépen faragott gerendákból és deszkákból állottak, diszes fakerítéssel körülvéve s tornyokkal is ékesítve. A gót Onegis a fátlan, követlen vidéken épült hunn fővárosba pannoniai követ szál-

¹ Kuzsinszky Bálint: Pannonia és Dácia. (Szilágyi: A magy. nemz. tört. I. köt. CXCIII—CCXV, CCXXXVII—CCXL. I. stb.

lítettatt és ebből építtette meg fürdőjét. A *avar* kagánról is van később egy adatunk, mely fürdőépítést említ. A hunn előkelők himzett ruhákat viseltek, ilyeneket készítettek pl. Attila egyik nejének — mert több neje volt egyszerre — szolgálói úrnőjük kerevete körül, gyapjuszőnyegekkel bevont padlón. Maga Attila szinte tüntetett egyszerű, de tiszta ruházatával, s kardkötője, saruszija sem volt arannyal s drágakövekkel díszítve, mint a hunn előkelőké. A hunn divat még Bizancban is hódított s ezt a nagy Justinianus sem vetette meg egy századdal Attila kora után. A bizanci divatos úrfiak egyidőben hunn módra viselték hajukat, hunn dolmányt, lobo-gós gatyafélét, csizmát és süveget hordtak. Ami az étkezést illeti, Priskos rhétor leírta az ünnepi lakomát, melyen Attilánál résztvett. Ebben római és barbár szokások vegyesen érvényesülnek. Maga Attila római módra kereveten foglalt helyet, vendégei pedig székeken ültek. Gyakori a kupával, borral való felköszöntés. A vendégek már a küszöbön boros kupát kapnak, hogy felköszöntsék a vendéglátó fejedelmet. Majd a hunn király veszi át pohárnokától a boros kupát és ráköszönti külön mindegyik fölálló vendégére, ez viszont a fejedelmi házigazdára. Három-négyen ültek a vendégek egy-egy asztalnál a fejedelem asztalától jobbra és balra. Attila egyszerű hunn módjára étkezett, húst fatálról; vendégeinek azonban ezüst tálcákon szolgáltatva föl a kenyeret és sokféle ételt. A borral való felköszöntés minden fogás után megismétlődött. Estig tartott a lakoma. Ekkor fáklavilágnál két dálnok énekelte Attila hőstetteiről. Majd bohócok mulattatták a vendégeket. A hunn király neje is megvendégeltette a római követeket főtisztjével, ki felköszöntés után megölelte, megcsókolta őket. Ugyanezen követek a hun falvakban ételül kölest kaptak, italul pedig „medos“-t (met, méhsör), míg szolgálók árpasört, „kamos“-t ittak. Blida özvegye is küldött eleséget a követeknek, kik viszont ezüst poharakat, piros bőroket, indiai borsot, pálmagyümölcsöt s egyéb csemegéket ajándékoztak a fejedelmi nőnek. Mikor Attila egyik útvjáról nagy kísérettel hazatért, leányok asszonyoktól tartott fátyol alatt táncoltak előtte és daloltak, majd legelőkelőbb emberének neje szolgálóival bort és

ételeket kínált a fejedelemnek ezüst tálon, s Attila lóháton megízlelte a bort, azután ment fatornyos palotájába. Ilyenek voltak a hunn lakás, ruházkodás, étkezés és mulatozás szokásai. Mikor a hunn fejedelem meghalt, a férfiak felhasogaták arcukat, „mert nem asszonyi siránkozással, hanem férfiak vérével kell gyászolni ily híres vitézt.“ A holttest fölött nagy tort tartottak s Attilát arany, ezüst és kívül vas koporsóba zárva az ellenségtől elvett fegyverekkel és királyi ékszerekkel éj idején temették el, a sirásó szolgákat pedig leölték, hogy a sirt senki ki ne fossza, bosszúból föl ne dulja, vagy — mint később a kúnoknál — hogy a szolgák a másvilágon is rendelkezésére álljanak a hatalmas úrnak.

Az *avarok*nál nagyjában hasonlók a családi, társadalmi szokások, mint a hunnoknál, ami érthető rokonságukból, mert a Justinianus korabeli írók megjegyzik, hogy a császári udvarban alkalmazott hunn tolmácsok egészen jól megértették az avar követeket, s hogy e követek hunn fényes öltözetben jelentek meg. A főváros népe megbámulta őket, különösen szalagokkal díszített, vállukra ereszkedő hajfonatukat. Ez mongol eredetű szokás. Mint a gót Onegis a hunn király székelyén, úgy Baján kagán is, a legnagyobb avar fejedelem, építtetett római módra fürdőt, s az utóbbi e végből római mesterembereket kért a keletrómai császártól. Végül van egy adat az avarok zenéjéről, mely még csatába is elkísérte őket.

A *szlávok* lakása agyagból és szalmából épült, mint méhkasuk. Aztán faházakat építettek és csak később utánózták a frankokat, németeket előkelőik a kőházépítésben. A ház részeit s felszerelését ősi szláv szavakkal nevezték el, amelyeket aztán némi átalakítással a magyar is átvett (eszterhaj, oszlop, pitvar, ajtó, ablak, pince, asztal stb.). Ruházatuk nem különbözött lényegesen a germánokétól: ismerték a nadrágot, inget és a térdig érő köntöst, sarut és sapkát. Keleti vonás a szlávoknál, hogy asszonyaik olyformán öltöztek, mint a férfiak, sőt a nadrágviselet inkább asszonyos volt, mint férfias. A férfi dísz a bajusz s az idegeneknek feltűnt, hogy az istenképek is bajszosak. A normann urakat halántékukon kétoldalt lelógó hatalmas hajcsomójukról ismerték meg, ma-

guk a szlávok pedig halántékukon szíjra fűzött karikákat hordtak bronz-, ezüst- vagy ólomsodronyból. A szlávok lóhúst és vadat ettek s a tésztát mézzel szerették gyúrni. Az ecet és bor (ocet, vino) nevét germán közvetítéssel vették át a latinból, s germánoktól kölcsönözték a retek és vöröshagyma nevét. Kedves italuk az egyszerűen „ital”-nak (pivo) nevezett sör, de ennél régibb a tejivás. Tehén- és juhtejen kívül erjesztett lótejjet is ittak a gazdagok, a szegények és szolgák pedig méhsört (met). Áldozati italul szolgált a lóvér. Halottjuk körül nagy tort csaptak s az avar korszakból tudjuk, hogy valahol a Temesközben a keletrómai hadvezér foglyul ejtette, rabszolgává tette egy egész szláv falu népét, mely királyostól együtt holtrészegre itta le magát halotti toron. Családi életükben a vagyonközösséggel együtt szokásos volt a nőközösség is. A gazdagok itt tovább ragaszkodtak a többnejűséghez, mint a germánoknál. A fölösleges gyermekeket a tengerparti szlávok vízbe dobták s a pommeránok még a XII. században is kitették a leánykákat. Mikor a férfi meghalt, nejeinek és szolgálainak követniök kellett őt a sírba ép úgy, mint a keltáknál és germánoknál. A nőtlenül elhunyt férfinak szintén kerestek nőt, kit a halottal összeadtak, hogy ne éljen asszony nélkül a másvilágon. Általában a szlávok nagyon érzéki gondolkozásuak a nőkkel szemben. Egyrészt rabjai a nőknek s csaknem matriarchatus uralkodik olykor a családokban a szokott patriarchatus helyett, úgyhogy egyes nők kiváló szerepre jutnak még tágabb körben, népek életében is; másrészt a szláv férfi ráhárított nejére minden házi s kerti munkát és sokkal inkább dolgoztatta, mint a germán. Asszony a szláv háztartás főtényezője. A ki nem nő, az nem házas, annak nincs háza, az szegény ember a szlávoknál.¹

A *germánok* természete általában hajlik az önfegyelmezésre. De a rabszolgákon való uralom, mint a rómaiaknál, úgy náluk is kifejlesztette az embertelen gögöt és az érzéki szabadoosságot, kivált a rabszolga *nőkkel szemben*. A szabad és nemes nők fölött való gyámkodás a germán jogban szín-

¹ Grupp id. m. II. 199—203. l.

tén alkalmat adott visszaélésekre. A családfő akarata szerint kellett a nőnek sokszor férjhez menni, aztán férjének hatalma alatt élni, s ennek halála után megint egy férfi rokon gyámsága alá került. A nehéz földmunkát az ősgermánok asszonyaikkal végeztették. Miként a rabszolgát, úgy a nőt is főképen az egyház igyekezett kiemelni emberhez nem méltó helyzetéből, s mikor egy püspök, talán keleti felfogások hatása alatt, azt merte állítani, hogy a néember (= nőember) nem ember a szó teljes értelmében, az 585. évi zsinat határozottan rendreutasította. A germán néptörvények, törzsjogok (leges barbarorum) szigorú, súlyos vagyoni büntetésekkel sújtják a nő csúfolását, bántását: a boszorkány nevet 12, a Dirne szót 45 tehén árával, keze, karja, stb. érintését 15, 30, 45 solidusszal. A nő megölését a védtelen férfi meggyilkolásához hasonlóan a szabad ember kétszeres vérdíjával fizették meg, míg a megölt rabszolgáért félvérdíj vagy még kevesebb járt. A jegyességgel járó bizalmaskodás miatt a jegyes-állapotot már szinte házassággá avatták s a jegyes hűtlenségét a germán jog halállal fenyegette, vagy megfelelő vérdíjjal sújtotta (előkelő nőnél 300 solid.). A leány szabad elhatározását az egyház azon római jogelv alapján követelte, hogy a kieroszakolt szerződés érvénytelen. Ezért a langobard jog megszüntette oly férfi gyámságát, ki a leányt akarata ellen eljegyzésre kényszerítette. A leány gyámja akarata ellen is eljegyezhetette magát, ha lemondott örökségi jogairól. A férfi jegyes ajándékokkal mintegy megvette a menyasszonya fölött való gyámságot, ki hozománnyal és nászajándékokkal jelent meg férje házában. „A házasság egyformán gazdagok“, ez volt a közmondás, a mi azt jelentette, hogy a vagyon közös. A germánok közt eredetileg a közeli rokonok házassága is szokásos volt, s ezt az egyház kezdetben kénytelen tűrni, legalább a sógorsági viszonyban levőkét (sógor és ánya, vő és napa közt), de aztán egyre jobban kiterjesztette a rokonsági tilalmat a sógorságra is egész a hetedik fokig, mert a germán felfogás hetedizig tartotta a rokonságot. Ily módon az egyház elősegítette a falun, határközösségen túl terjedő ismeretségeket, rokoni összeköttetéseket és szaporította még a lelki ro-

konsággal, komaságokkal, stb. Ezek mind akadályai lettek a házasságnak lelki és testi rokonság címén, a zsidók- és pogá-nyokkal való házasság pedig tilos lett a nagy lelki idegenség miatt. Egyházi fölmentés nem volt ezen akadályok alól, a melyek fölmentették a házasságot. Máskülönben a róm. kath. egyház a házasság felbonthatlanságát vallotta. Északon azonban az egyház a germánokkal szemben kénytelen volt túrni a válást házasságtörés esetén s megengedni az új házasságkötést az ártatlan félnek (vannesí zsinat, 465.), a mihez aztán még új válóokok is járultak: az üldözés, rosszhiszemű elhagyás, bélpoklosság, s a szabadnak vélt szolgáló állapot (compiegnei zsinat, 757.). Sőt utólagos felszabadulást és rangemelést is fölhasználtak elválásra s új házasságra. Bizonyos vezeklések után a hibás fél szintén nyert engedélyt új házassulásra. Bigamiák megakadályozása végett kívánta az egyház a házasság bejelentését és megáldását, ámbár a titkos házasságok jogosultságát is elismerte, s a törvénytelen házasságok törvényesítését elévülés címén. A kereszténység szigorú elvei dacára a germán fejedelmeknél sokáig megmaradt a többnejűség olyképen, hogy a törvényes feleség mellett tartottak más nőket is. Ebből sok vizálykodás és gyilkosságok származtak vagy erőszakos válások. A fölösleges gyermekeket az az apa kitette vagy eladta, de ha a kitett gyermek enni kapott, akkor életben kellett hagyni. Az egyház gyilkosságnak minősítette, ha a kitett gyermek meghalt, azért legalább azt kívánta, hogy a gyermeket a templom ajtajához tegyék vagy a kitéltet jelentsék be a papnak. A felnőtt gyermekeket az apák iparkodtak még életökben kielégíteni a legidősebb fiú előnyösítésével s a lányok kisebb osztályrészével. Magtalan elhalálozás esetén az elhunynak testvérei osztottak az örökségen, az unokák nem. Az egyik frank király azonban elrendelte, hogy az unokáknak az jár, a mi atyjoknak járna, ha élne (595). Az ellenmondó törvények bizonytalansága miatt az egyház ajánlotta, hogy az örökhagyó már életében adja át vagyonát házastársának, gyermekeinek vagy az örökbefogadottnak, gondoskodva lelke üdvösségéről is alamizsnák által. Buzgó felfogás szerint a gazdagnak jobban kell szeretnie a

szegényeket, mint a saját gyermekeit. Az alamannjog minden jogkövetelést elutasít az egyháznak tett adományokkal szemben, de a bajor törvény csak a fiúk kielégítése után engedi meg az egyháznak szóló adományokat.

A mi a germán *lakást* illeti, erre nagy hatással volt a római építkezés. A gazdagok palatiumai, villái és a köznépkunyhói, viskói közt nagy űr tátongott. A népes városokban még északon is a germán pajtaszerű halle-ből, melynek közepén volt a tűzhely, rómaiásan bazilikaszerűvé fejlődött lakóházak két-három emeletre is fölnyultak, s ezeket boltívek, oszlopok díszítették és apsiszal meg védőtoronnyal is ellátták. A boltíves, oszlopos épület napsütötte lapos teteje volt eredetileg az a solarium, mely ráccsal körülvéve játszó, mulatóhelyet és szabad kilátást nyújtott, utóbb pedig ablakos fallal és nyeregterőzettel, zsindeyes fedéllel ellátva lakásul, monostorokban a közönséges utasok, zarándokok szállásául szolgált. Az ily solariumos házakat nevezték a germánok söllér-nek, a miből a magyar „zsöllér, zsellér“ szó eredt jóval később.¹ A germán zsöllér-építkezés a késő-római villából alakult ki, hol a földszinti helyiséget gazdasági célokra használták, egyebek közt a rabszolganők lakásául is (gynaeceum). A széles, hosszú helyiségeket függönyökkel vagy vékony deszkafalakkal különítették el egymástól. Nagy házakban a lakáson kívül volt fürdő, „szoba“ (stuba), mosóhelyiség, ló- és tehénistálló, juhakol, sertésól, asztagos csűr (spicarium = speicher) és magtár (granarium, granica, grangia). Az istálló sokszor a lakószoba mellett kapott helyet, a csűr kissé hátrább. Az építkezéshez már a rómaiaktól átvették a gazdagabb germánok a zsindelet és a téglát (scindula, tegula). A lakás talaja letömött agyag, deszkapalló vagy kő, mozaik volt. A ház ormára ősi germán-módra állatfejet tűztek ki. Az ajtókat, gerendákat, kerítéseket faragásokkal díszítették, melyekben a szíjcsomózás, fonás, meg a madár- és sárkánymotívumok készítetik az ácsot utánzásra. A germán lakás nagyon szellős,

¹ Magyar Oklevélszótárban a legrégebbi adat 1370-ből való: „Ex-ceptis inquilinis suis vulgariter seller dictis“.

huzatos volt, úgyhogy az ablakot a szél szemének mondták, (angolul window) s az ablakon, ajtón, falhasadékokon, füstnyíláson talált elég utat a szél. Alfréd angol király gyertyával mérte az időt, de úgy találta, hogy a lakás huzata miatt a gyertya sokszor gyorsabban égett le. A gazdag germánoknak volt módjuk megismerkedni a római kényelem párnáival, ágyaival, butoraival, szőnyegeivel, mozaikjaival, fűtőcsöveivel, kandelábereivel stb. Az egyszerűbb emberek sokáig megmaradtak a káka, széna, szalma fekvőhelyeknél, gyékény és állatbőr takaróknál, s a tűzhely melegénél. Világításra nádat, kákát, faháncs-fáklyát, fenyű- és nyárfalécet s gyertyát használtak. A tűzhely, kandalló vállát bálványokkal díszítették, a mi emlékeztetett az egykori tűzhelyi áldozatokra, istenekre, ősökre.

A germán *ruha* a német pásztor, paraszt népen maradt meg: rövid térdnadrág s a rövid úju mellény, övvel, harisnyával, szíjas bőrsaruval. Egyszerű emberek természetesen mezitláb is jártak, mint a déli és keleti országokban, s a szívesen látott vendég lábát siettek megmosni. Kimenőre fölverték a palástot (pallium, paenula) vállkapoccsal összetűzve vagy kazula-módra a fejen*átvetve úgy, hogy elől-hátul a lábfejig, oldalt térdig ért. E palást más változata a csuklyás kápa (cappa, cuculla cum caputio). A frankok és szászok szolgainak tartották a római módra rövidre nyírt haját, de már szakállukat a frankok rövidre, a langobardok hegyesre nyírták, az alamannok teljesen meghagyták. A frankok felfogása miatt papjaik is hosszúra eresztették hajukat, de a római egyház ezt nőiesnek bélyegezte, Szent Bonifác pedig följosította az espereseket, hogy vágják le a papok haját. A szőkehajú germán nemesek biborszegélyű zöld hadiköpenyük alatt vállukról lecsüngve hordták a kardot, jobbkezükben a lándzsát vagy hajítóbalját, a franciscat, baljukban a diszes paizsot. A térdig érő tunika mellett a római papság és a bizanci udvarbeliek hosszú ruházata hódított a frank udvar előkelőinél. Apácák, papok piros és ibolyaszínű, selyem, prémes ruhákkal vonták magukra a figyelmet és a zsinati megrovásokat (895. concil. Tribur.). Ismerték már a fésűt, tükröt. A hajfodorítás még apácáknál is előfordult.

Leányok kibontott, asszonyok befont s tüvel feltűzött hajjal, homlokszalaggal, fátýollal, főkötővel, apácák bokáig érő fátýollal vannak ábrázolva. A sirokból sok női ékszer, függő, nyakék, karperec, diadém kerül elé késő-római formákkal. A férfiak már elszoktak az egykori láb- és karperecektől s csak gyűrűket, pecsétgyűrűt viseltek.

Étkezés dolgában a germánok szerették a vadak és háziállatok húsát, kivált a lóhúst áldozatok alkalmával. Épen a pogány áldozatok emléke miatt a római egyház eltiltotta a lóhúsevést és Szent Bonifác javaslatára Zakariás pápa tilossá tette a csóka, varjú, gólya, nyúl és hód élvezetét is. A rómaiak szokása s az egyház böjti rendeletei folytán terjedt a germánoknál a főzelék, gyümölcs, sajt és hal evése. A rómaiaknál a főzelék külön fogásként került az asztalra, a germánok pedig disznóhússal szerették a káposztát és borsót. Az ősszel levágott sok marhahús besózva igen unott étellé lett. Rómaiaktól tanulták el az ételek fűszerezését, a bors, mustár, fahéj, ánizs és kömény használatát, amelyekkel jobban ízlettek az ételek, mint az ősi zabkása és aludtej. A bort is, ezt a latin italt, a germán urak fűszerezve élvezték, föleresztve vízzel, míg a sörtes csigért szolgálíknak s a kisembereknek hagyták. Sőt az urak szerették a szíriai borokat is, ami a koccingatás, versenyívások mellett hamar megártott. Nagyivók a szászok és alamannok. Az egyház igyekezett tilalmakkal mérsékelni a borozást és büntetésekkel sújtani a részegeskedést, a leitatást, annál inkább mert még a hivatástalan püspökök és remeték közt is akadtak a bornak rabjai. A germán uraknál a szakács olykor az udvarmesterrel vetekedett tekintélyben s parancsolt az egész udvarnak. Szakács és sütő az úrral utaztak. A bőséges étkezést a germán gyomor is megsínylette, amin káposztával, salátával, tejjel, szilvával segítettek vagy a keserű áloéval. A rendes étkezések ideje: a nap első, harmadik és hatodik órája, a vecsernye és a kompletorium körüli idő (6, 9, 12, 3, 6—9 órákor). Nagy reggeli volt a második étkezés és nagy ebéd volt este, míg a szerzetesek, papok kis reggeli után délben végezték a főétkezést. Az ősi ételáldozat helyett meg-

szokták az asztali áldásokat, az eulogiumokat,¹ épületes papi felszólalásokkal, amiből a felköszöntők eredtek. Az étkezők a germánoknál is oly formán ültek, mint ahogy Priskos leírásából látjuk Attilánál. A fejedelem magasabb helyen ül asztalánál s jobbra-balra sorakoznak az előkelők, aztán az ifjak és leányok vagy egyenkint széken külön asztalkáknál, vagy ketten-hárman egy asztalnál s egy padon, mely takarókkal, párnákkal volt díszítve. Az asztalterítő a XI. századig leért egészen a földre, padlóra.² Lakomán az asztal tele van virágokkal, melyek körülfonják a serlegeket. A falakat szőnyegek, virágfüzérek ékesítik. Arany, ezüst edényeken hordják fel az ételeket. Villa, kanál nincs, de megmossák evés előtt a kezét s ennek ujjai pótolják a villát. Kanalazás helyett csészéből isznak. A húst már tálaláskor feldarabolják, de külön kívánatra a szolgálk hoznak kést is az étkezőnek. A lakomára római szokás szerint a germán úr is elvitte szolgáját, hogy éjjel fáklyával világítson és támogassa, ha kell, hazamenet. A valküörök példájára leányok nyújtották az italt, vagy maga a királyné, a háziasszony járta sorra a vendégeket s üdvözölte őket, osztotta ki ajándékait a hódolók, ünneplők közt, kik még tiszteletből sem érhettek hozzá.

A lakomát kiegészítette az ének, tánc, játék és más *mulatkozás*. Eredetileg az ősi istenekről énekeltek és tiszteletükre járták a fegyvertáncot. Majd a hősök tetteit dicsőítették ünnepeken, lakodalmakon, torokon s alkalmi érzelmeket daloltak, gyászt, szerelmet, stb. táncsal kísérve és zenével, hárfával. Az énekesek olykor maguk is hősök, vitézek. Leányok tudtak szerelmi dalokat s táncoltak. Sziria, Italia felől jöttek a bohócok, igricek (ioculatores), kiknek mesterségét színészhajlamú diákok, clericusok is űzték a rómaiaktól hozott sípkiséréttel.

¹ Eulogium eredetileg az őskeresztény „agape” szeretetlakomák ételmaradványainak kiosztása az otthon maradt hivek közt, később az otthoni lakomák ételeinek megáldása.

² A XII. században a terítő rövidebb s az étkezők lábát lehet látni, a következő században a terítő megint nagyon hosszú, a XIV.-ben pedig alig takarja el az asztal szélét, hogy a művészi faragású asztallábak érvényesüljenek.

Germán hangszerek voltak a kürt és hárfa. Az ártatlan játékot, zenét, éneket főpapi házakban s monostorokban is megengedték, de az illetlen bohóckodások, dalok és táncok miatt a zsinatok tiltották egyháziaknak a lakodalmakon, torokon való megjelenést. Kezdetben a régi római területen római színműveket is játszottak, de utóbb már igen unalmasnak találták Terentiust s a germán izlésnek jobban tetszetek a szabadon rögtönzött tréfák, kergetődzések, korbácsolások, birkózások, fegyverjátékok, állatviadatok kakasokkal, medvékkel, farkasokkal, versenyfutások stb. Nagy látványosságokat nyújtottak az ünnepélyes felvonulások fejedelem fogadásakor zászlókkal, szőnyegektől, virágoktól diszes utcákon, tereken. A régi színházak és közfürdők elpusztultak, de szerettek fürödni a germánok szabadon a folyókban, nők, férfiak vegyest, míg az egyház a fürdőszobákat, stubákat és a kádfürdőket ajánlotta s kívánta a nők elkülönítését fürdőzésben, öltözködésben és a napi foglalkozások körében is. Természetesen kedves multság volt a vadászat férfinak, nőnek egyaránt a sok erdőben többféle idomitott kutyával, sólyommal, nyíllal, lándzsával, karddal, lóháton, vagy hurokkal, hálóval, farkasveremmel, önműködő nyíllal, parittyával stb. Vadásztak farkasra, medvére, vad bikára, bölényre, a XVI. században kiveszett dámszarvasra, vaddisznóra, szarvasra, nyúlra stb. Sőt vadlovak is voltak, Keletporoszországban a XV. századig. Ellenben fácánokat szeliden tenyésztettek egyes udvarokban. Az egyház mérsékelni iparkodott a vadászó szenvedélyt legalább ünnepeken és az ünnepek előtti vigília-bőjtökön, hogy a rabszolgák, hajtók ne merüljenek ki a bőjtőléstől s résztvehessenek az istentiszteleten.

A *temetkezés* szokásaiban összevegyült az ősi pogány és keresztény felfogás. A másvilágtól való félelem élete végén megtörte a legkönnyelműbb vagy legvadabb világfit is. Papot, szentségeket kívánt, vezeklőruhába öltözött, hamuba feküdt s miséztetett magáért, közben megáldozott. Halálakor megkondukt a harangszó, a holttestet fehérbe öltöztették és virrasztottak mellette imádkozva. Ezzel az egyház a pogány siralmakat is ki akarta szorítani, ámbár akadtak keresztények, kik hajukat tépték s megsebezték magukat. Az ördög ártalmait

ellen behintették a tetemet szenteltvizzel. Hogy a megholtnak lelke vissza ne térjen, az ablakot kinyitották és becsukták, aztán siettek a temetéssel. Rossz embert a házbejárattal átel- lenes falon tört résen vittek el és a rést mögötte befalazták, hogy vissza ne találjon. Deszkán vagy ravatalon vitték ki a halottat szomszédai a sirhoz, ritkán tették fakoporsóba, vagy épen kőkoporsóba, régi, antik sarkophagba, mint Nagy Károly császárt, ülve. Ősi pogány szokás szerint raktak a halott mellé ételeket, italt; cipőt, harisnyát is húztak a lábára és pénzt adtak neki, s fölékesítették a férfi vagy nő ékszereivel. Később a sirokat többnyire kifosztották. A germánok sokáig ragaszkodtak ősi temetőikhez. Nagy Károly ráparancsolt a szászokra, hogy keresztény halottjaikat az egyházak cintermébe (cimite- rium), udvarába temessék s ne pogány sirok közé. Pogányok és keresztények halottjaikat úgy helyezték a sirba, hogy kelet felé nézzenek. A sirhalomra csipkerózsát ültettek, vagy kis oszlopot, szentélyt állítottak, de emlékjel nélkül is hagyták. Az előkelőnek sirhalmát társai körüllovagolták énekelve s dicsőítve tetteit. A Walhallában mulatozás várt a hősre, azért átköltözésekor a földiek is megülték torát, az egyház pedig ezt a szokást a torajándékok átvételével az elhunyt keresztény lelkének üdvösségére fordította: gyászistentiszteletet végzett és megvendégelte az imádkozó papokat, szerzeteseket, szegénye- ket. Az egyház udvarán levő temetőben volt az agape, a lakoma, énekekkel, fegyver- és fáklyatáncsal, tréfákkal is. Mig az olaszok emlékekkel sűrűn telerakták temetőiket, addig a germán temető tágas, kertszerű, beültetve sok fával, gyümölcsfával, stb.¹

A finnugorok olyféle földházakban, földüregekben lak- hattak, mint az indogermánok. Későbbi lakásuk már csak félig volt a föld alatt, gerendákkal földve és földdel takarva. E lakás nevét, a *ház*-at az árjától vették át a finnugorok. Ibn Roszteh szerint a *magyarok* sátrakban laktak. A *sátor* szót a töröktől vették át, noha a régibb „ház“ sátrat is jelenthetett és jelent a rokon nyelvekben. Finnugor az *ágy*, mely amaz őskorban még bizonyára csak földre, padra teregetett állati

¹ Grupp id. m. I. 226—262. I.

bőrökből állott. Török eredetű a *bölcső* és a *szék*, mely padot is jelentett. Több család sátrait együtt *falunak* nevezték.

A családi viszonyokat jelző szavak, mint az *ős* — eredetileg a. m. atya — továbbá az *atya* és *anya*, *férj* és *nő*, *vő* és *meny*, *ip(a)* és *nap(a)*, *ángy*, *árva* és *atyval* (= mostoha atya), a finnugor együttélés korában már használatosak. A kétszáznál több török jövevényszó közt csupán az *iker* tartozik a magyar családi terminológia körébe, míg a mordvinban hét, a votjákban 161 török jövevényszó közt tizenkilenc a rokonsági név. A feltűnő különbség oka nem a magyar terminológia nagyobb fejlettsége. Hiszen a jövevényszavak nem csupán hiányt pótolnak, hanem már meglevő szavakat is kiszorítanak. Pl. a magyarnak volt már *süve* és *rére*, mikor helyettük elfogadta a német „sógor” és a tót „mostoha” szót. Az egyetlen török jövevényszó a családi élet körében arra vall, hogy a nagy „ugor” tömeg és a jóval csekélyebb számú törökség a magyarrá való összeolvadás korában nem igen házasodott össze nagy társadalmi különbségek miatt. Szinnyei szerint a nagyobbszámú magyarság volt a hódító s ők tették alattvalóikká a törököket. De megtörténhetett ez fordítva is, hogy a kisebb számú török hódító elem (on-ugor = tiz-ugor) lassankint beleolvadt a nagytömegű vogul-fajta jugorságba, mely aztán magyar néven nevezi magát, talán a Kubán-melléki Muager „hunn” onugor fejedelem ősi vallás-mentése óta (528 kör.), mindenesetre pedig Anonymus korában a XII. század végén (hetu-moger = hét-magyar). Hogy egynejűek voltak-e a magyarok Szent István előtt, ennek eldöntésére a két századdal későbbi Anonymus csakugyan nem illetékes és sokkal többet mond az, hogy a XI. századi törvények a magyarok megtérése után egyáltalán nem látják szükségesnek a többnejűség ellen való intézkedést. A többnejű „Mén”-Marótot és Ajtonyt egyaránt idegénnek nézte a későbbi magyar hagyomány. Amennyiben Ajtony nemzetségének ősi magyarságát elfogadjuk, a Szent István korában levert, megölt Ajtony többnejűsége vagy idegen példa követésére vall, vagy arra, hogy mint a germánoknál, szlávoknál, úgy a délkeletibb magyaroknál is legalább a gazdagabbak tartottak több felesé-

get. A *vőlegény* (vevőlegény) megbizottja a *vőfél* (vevőfél) útján megvette rokonától az „*eladó*“ *leányt*, vagy elrabolta.¹ Gardézi (Gardézi) szerint „a bolgárok és eszegelek tartománya közt, kik szintén bolgárok, van a magyarok határa. A magyar török fajú nép . . . Ez a tartomány a Feketetengerrel határos, ahonnan a Dsaihun (Dnjeper) folyó ezen tengerbe folyik és ők e folyam ármentében laknak. Tél idején ki a Dsaihuntól távolabb lakik, közelébe húzódik és az egész telet ott tölti halászattal foglalkozva s élelmöket ilyenénképen szerzik meg . . . A szlávok felett fennhatóságot gyakorolnak, reájok szüntelenül terményadókat rónak ki s őket rabszolgaiknak tartják, aztán a rumi birodalom területére hurcolják és ott eladják. A magyarok bátrak, jókinézésűek és tekintélyesek. Ruházatjuk színes selyem szövetből készült, fegyverzetük ezüsttel bevont, fényt kedvelők. Gyakran rontanak a szlávokra. A magyaroktól a szlávokig tiznapi járóföld van . . . A magyaroknak oly *házassági szokásuk* van, hogy midőn házasodnak, nászajándékot hoznak, (amellyel a vőlegény a menyasszonyt eljegyzi). A nő minősége s marhákban álló vagyona szerint a nászajándék majd több, majd kevesebb lehet. Az ajándékot elhozván, a hajlék (sátor) előtt letelepednek. A leány atyja a vőlegény atyját házába vezeti s amiye van *menyét-, nyuszt-, evet-, coboly- és rókabőrökben, kamukaselyem szövetben*, megmutatja, *tiz prémes ruha* értékében egy szőnyegbe göngyöli s a vőlegény atyjának lovára köti s őt így házába kíséri. Ezután minden nászajándékhoz tartozó tárgyat számba kell venni, amely ajándék *marhából, pénzből és butorokból* áll. Mindezt neki küldi a vőlegény. Ezek befejezésével a leányt a házba hozzák.“²

¹ V. ö. Szinnyei József fejtegetését az „Árpád és az Árpádok“ c. munka 38—39. l. Gombocz Zoltán: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki 1912. 251 l. Société Finno-Ougrienne kiadása. E nagybecsű munka a magyar nyelv ó-török elemeit a volgai bolgár-čuvas nyelvből származtatja. Melich János: Akad. Értek. Nyelvtud. XVII. 4. 1900. 45—46 stb. l. a magy. nyelv régi német jövevényszavait csoportosítja és kimutatja középfrank eredetűket. Melich legszebb eredményeire, a szláv jövevény szavak kimutatására, már előbb hivatkoztunk.

² A magy. honfoglalás kútfői 167—173. l. Itt Darkó Jenő Akad.

Freisingi Otto a XII. század közepén úgy látta, hogy a magyarok *lakása* többnyire nádból van, ritkán fából, sokkal ritkábban kőből, s a nyarat és őszt sátrakban töltik. Fél-századdal utóbb Anonymus a saját kora szokásaiból következtetve azt írta, hogy Árpád és főemberei, nemesei kunyhókat építettek a honfoglalás közben pihenőül, Szí(n)-halmón a vezér számára leveles szint készítettek (paratis turguriis . . . duci foliata fecerunt, nominevarunt Zenuholmu, c. 32). Még később Kézai úgy tudta, hogy a magyarok ősei vizek mellett szerettek lakni sátrakban. Ezek a kései magyar írók egészen jól következtettek a hagyományból és a koruk szegényebb néposztályainál meglevő lakásviszonyokból a vándorló, honfoglaló, kalandozó ősök lakásaira, melyek alig lehettek mások, mint fedett szekerek, sátrak, nádból vagy agyaggal tapasztott vesszőből készített kunyhók, minőt a pásztorok és halászok használnak tanyáikon, szláv módra épített boronaházak és faházak, végül a frank, szláv uradalmak, curtisok, várak egy-egy ritka kőháza, palatiuma, palotája, melyet belül függönyök vagy deszkafalak osztottak külön helyiségekre. Ily palotát vagy olyant, aminőket Attila székhelyén látott a keletrómai követ, fapalotát oly faragású tornyokkal, kapuval, kerítéssel, aminő diszítés mindmáig megmaradt a székyelkapun, fejfákon, szerszámfákon, már a kalandozások korában építhettek egyes fejedelmek, törzsfők, nemzetségfők, de erről emlék nem maradt reánk. A magyar turk sátort mintaszerűnek tartották a keletrómai írók és Konstantinos a magyarok tábori fürdőjét a táborozó császár számára is nagyon alkalmasnak találta. „Tartozik a táborrendező vinni (a császár számára) turk fürdőt, az az skytha csergát bőr medencével.“¹

Értekezésére (Nyelvtud. oszt. XXI. 6. 1910. 76. l. Akad. Értes. 1907, 588 – 603. l.) is tekintettel hangsúlyozni kell, hogy az egykorú Ibn Roszteh, Gardézi, Bölcs Leo, Konstantinos s a további emlékek, még l. Gyécsa koronájának zománcos felirata is a magyart következetesen *turknak* mondják. Ezeknél régibb és hitelesebb forrásokra senki sem hivatkozhatik. Ezen tört. adatokat az összehasonló nyelvészetnek figyelembe kell vennie.

¹ Salamon Ferenc: A magy. haditörténethez a vezérek korában. Századok 1876. 798. l.

Az ősi magyaros lakás elemeit legjobban megtaláljuk a magyarságtól keletre szakadt s ott elszigetelten sok ősi szokást megőrző székelyeknél, az Árpádkori határőrök és erdőővők ivadékaibanál. A *székelyház* eredetileg tisztán fából épült, terméskő alapfalon. Alaprajza hosszúkás derékszögű négyszög, melynek keskeny oldala az utca vonalában fekszik. Fala nagyjában faragott gerendákból áll. Teteje konty- vagy csonka kontyfödél, nem nyeregtető. Az utca felől kis előkert, az udvar kerítésén pedig a jellegzetes székelykapu csaknem kivétel nélkül megvan. A háznak udvar felőli hosszoldalán másfélméter tornác van a háztető eresze alatt szépen faragott faoszlopokkal, s legelől kivágott deszkaráccsal, mely a tornácot elzárt s mégis szellős előcsarnokká teszi. Ide szolgálnak a szobák és kamra ajtói. A székelyház alaprajzi elrendezése csaknem az egész ország magyar házaiban fellelhető. Belső beosztás dolgában jellemző a székelyházra a hálófülke, melyet kétméteres, ajtó nélküli nyílás köt össze a szobával. Vele szemközt van a kályha s ennek tüzelőjén a korlátfa, melyre tűz fölé agghatják az üstöt vagy bográcsot. Asztalok, padok, pohárszékek egészítik ki a bútort. A mestergerenda alatt levő kancsófogások több európai országban megvannak s talán svájci eredetűek. A festett, virágos fabutor ázsiai származású. A csángó házakon a falat két méter magasan festett virágos faburkolattal látják el s a meszelt fal csak egy méternyire látszik ki.¹

A magyarok ősi, honfoglaláskori *viselete* dolgában egyetlen oly képes emlékre sem hivatkozhatunk, melyről azt állíthatnók, hogy magyart ábrázol, aminő volt Árpád korában. Az öltözetek igenis mulandó anyaga a sirokban csaknem nyomtalanul elenyészett. Mindazonáltal figyelembevételre, hogy a népek nagyon szívosan ragaszkodnak régi szokásaikhoz, kétségtelen, hogy a magyar népviseletnek a megmaradt emlékekben visszanyomozható formái és díszítései, összevetve a rokonviszonyok közt élt keleti népek viselettörténeti emlékeivel módot nyújtanak többé-kevésbé valószínű rekonstrukciókra.

¹ Huszka József: A székely ház. Budapest. 1894. Pallas-Lexikon. 11. köt. 205—206. l.

A pécsi domborművek s a hainburgi Attila-szobor magyarokról mintázva arra engednek következtetni, hogy a magyarok csatázás közben alul térdigérő, ujjas fehér vászon vagy gyolcs *ing*-féle ruhát viseltek, efölött pedig ujjatlan, csupán a nyaknál nyitott, alul csipkézett, térdig érő, színes kelméből készült bő mellényt, *zubbonyt* hordtak aminőt már a Traiánus oszlopán ábrázolt jazigokon is látunk. Combíg érő, testhez álló, könnyű posztó, vászon, vagy selyem ujjas felöltő lehetett az a „*kabadion*“, amelyben a turkok, magyar előkelők Konstantinos császár egyenes kívánságára udvari ebédjén megjelentek. Ez a ruha leghasonlóbb a későbbi atillához. Ugyancsak a bizanci udvar feljegyzéseiben említik a „*mandyae*“ nevű ruhát, melyet a turkoktól vettek át. Ez talán a mente őse: elül nyitott, rövid, csipőig érő, testhez simuló, erősebb posztóból készült, felölthető vagy félvállra vethető.

Csipőig érő bőrujjas a *ködmön*, combíg vagy térdig érő bőrujjas a *bekecs*, szőrével befelé fordított birkabőrből, testhez álló vagy egyenes vágású, virágokkal kivarrrva. Egyszerűbb ezeknél az ujjatlan *kacagány*, melyet két birkabőrből öltöttek össze a vállakon és nyakbavetettek, oldalt összekötöttek. Szőre befelé volt fordítva és az egész ruha térdig ért.¹ Ugyancsak térdig érő, ujjatlan, de elöl nyitott birkabőr ruha a *guba*, melynek szőre ki van fordítva. Ennek nemez mása bevarrt ujjal, színes vagy fekete virágokkal, négyszögletes gallérral a térdig érő *szűr*. — Ezekről meg kell különböztetni a talán kún eredetű, befordított szőrű birkabőr, bokáig érő, ujjatlan *subát*, melyet főleg a felső Tiszánál és Szamosnál használnak, s a szőrmével bélelt posztó *bundát*, mely ujjas, szintén bokáig ér és a Kunságban, Mátravidéken leghonosabb.

Egyéb ősi ruhák még a bő, térdén alul érő, fehér vászon *gaty*a, s a csizmába húzott, szűk posztó *nadrág*, melyet ércpikkelyekkel díszítettek és védtek a lovas csaták kardvágásai ellen. A ptykés, csattos vagy kapcsos övre aggatták az ivópoharat, balról a szablyát, puzdrát és jobbról a tegez. A tur-

¹ Konstantinos császár a besenyőkről mondja: „ruhák csak térdig érnek és ingujjuk is rövidre van vágva, hogy ily módon is mutassák atyafiaiktól való elszakadásukat.“ Magy. honfogl. kútf. 118. l.

kok formás *csizmáját*, mint lovasnak nagyon alkalmas lábbelit. Bizanban is meghonosították. E csizma orra hegyes, fölhajló, sarka nem volt. *Süveg* háromféle ismeretes: karima nélkül, fekete báránybőrből, elől érlelemmel, fül- és nyakvédő nélkül, s ez volt az igazi magyar süveg; nyakszirtvédős a skytha süveg, s végül a pörge kalaphoz hasonló nemez süveg, minő a oroszországi csészetartó kún szobrokon látható.

A mi a *hajviseletet* illeti, az avar és kún analogia alapján, meg Váta pogányainak viselkedéséből arra következtethetünk, hogy a honfoglaló magyarok is rövidre nyírták hajukat, de hagytak három üstököt. Szakállukat valószínűleg borotválták és csupán bajszot viseltek, mint a kúnok. Szent István képe a koronázó paláston és I. Gyécsáé a bizanci eredetű magyar korona egyik zománcos lemezén szakállas királyarcot mutatnak ugyan, de ezt a keresztény viselet hatásának tulajdoníthatjuk.

A leány befont haját leeresztve hordta, csokorba kötött szalaggal, s ünnepen homloka fölött gyöngyös pártával. Az asszony haja kontyba volt tűzve s kendővel bekötve vagy főkötővel. A *turáni nők* ábrázolásában jellemző a kettős ing: az alsó fehér vászon vagy gylcs, bokáig érő, bő ujjú, s csupán a nyaknál nyitott; a felső tunikaszerű, díszített, himzéses, szűkebb, térdig érő. Ezeken még viseltek suba vagy mente-féle ujjas, bélelt felöltőt posztóból vagy bőrből.¹

Az *étkezésre* vonatkozólag már az ősmondák szóltak vadászatokról, Gardézi említi a turk magyarokról a halászat kedvelését és Leo császár szerint a turkokat nagy csapat jószág, lovak és teherhordó barmok követték, részben hogy élelmet és italukra tejet szolgáltassanak. Anonymus kétségtelenül ősi énekes hagyományokból merít, mikor azt mondja, hogy a magyarok a Tarcal hegyen kövér lovat vágtak le áldozatul s nagy „áldamást” tartottak. Még Váta fölkelői is azzal tüntettek az ősi vallás mellett az idegen kereszténység ellen, hogy visszatértek a lóhúsevéshez, amit a germánoknál

¹ Nemes Mihály—Nagy Géza: A magy. viseletek története. Franklin Társ. Budapest. 1900. 1—53. l. Nemes Mihály: A magy. jelmez és fejlődése dióhéjban. Stampfel. 1903. 3—36. l. Szendrei János: A magy. viselet tört. fejlődése. Akadémia. 1905. 3—12. l.

és szlávoknál is a pogány lóáldozatok miatt tiltott a kereszténység. Regino skytha analógiák közt, melyeket a magyarokra alkalmaz, mondja el, hogy ezek vadak módjára nyers húst esznek, vért isznak s ellenségek szívét darabokra aprítva orvososszerűl veszik be. Liutprand szerint embervért isznak, hogy félelmetesebbek legyenek. De a szemtanú közvetlenségével ránk maradt st. galleni elbeszélés az ott kalandozó magyarokat épen nem mutatja embervért ivó és emberszívet evő vadaknak, hanem jókedvűen mulatozó, dévajkodó, tréfáló, dalos, jószívű, katonailag jól fegyelmezett legényeknek. Szokásuk szerint zöld szénára heveredve az áldozatokból megmaradt (tehát tűzből kiszedett) félnyers húsdarabokat, combokat kés nélkül, fogukkal szedték szét s a lerágott csontokat játszva egymáshoz dobálták. A bor tele kupákkal (cubbis) állt közöttük és kiki annyit ivott, amennyi tetszett, mert hoztak magukkal elég bort a zsákmány között. Mikor a bortól nekihevültek, „iszonyuan kiabáltak isteneikhez“ — mondja a szerzetes író a jókedvűen daloló magyarokról.

Ez a st. galleni elbeszélés egyszersmind a legjobb közeli egykorú adat a magyarok *mulatozásáról*, ellenben Anonymus és a krónikák adatai e részben már legfőlebb a koruk szokásaiból és az igric énekes hagyományok adataiból levont következtetések. Mint Attilánál és a germánoknál, úgy bizonyára voltak már énekek a honfoglaló magyaroknál is az előkelők lakomáin s voltak valamiféle hangszereik, vig és gyászdalaik, fegyvertáncaik, játékaik stb. Anonymus szerint az Attila városában — Óbudán — tartott győzelmi lakomákon a fejedelemtől jobbról-balról, oldalvást ülve hallgatták a honfoglaló magyar hősök a mindenféle dallamokat (symphonias) s a kobzok és sípok édes hangjait (cythararum et fistularum) az igricek mindenféle énekeivel. Lehetett ebben valami igazság, s nem lehetetlen, hogy a magyarok tudtak egyhuzamban egy-két-három hétig is mulatni, mikor a sok fegyveres állandóan együtt táborozott s a győzelmek után hosszabb pihenőket tartott, de az ifjak tornajátékainak említésébe már belejátszik a nyugati lovagságot ismerő későbbi krónikás képzelődése.

Egészségügyre és temetkezésre alig van más adatunk,

mint hogy déli Frankországban vérhas és más betegségek pusztították a kalandozó magyarokat (924), s hogy halottait St. Gallenben megégették (926), idehaza pedig a saját szállásán úgy temették el a harcost, hogy följe vagy lábához tették a torán feláldozott és sültén megevett lovának fejét, lábszárcsontjait és patáit. Némelykor mintha a vitézt ráültették volna paripájára, de ilyenkor is hiányoztak a ló bordái és hátgerince. Rendesen betették a sírba még a zablát és kengyelvasakat, lószerszámot, kardot, nyilat, kopját, stb. a vadász mellé kutyáját; a nővel eltemették ékszerait, sőt kengyelvasát is lova nélkül. A holtat testhez simuló kézzel, lábbal és arccal keletnek fordítva, hátán fekvé helyezték a másfél méter mély sírba, amelyet olykor agyaggal kitapasztottak. Csak két helyen volt a csontváz alatt korhadásos réteg, mintha deszkán feküdt volna; másutt mindenütt a puszta föld takarta a testet, melyet ruhástul adtak át az enyészetnek.

12. Biráskodás és erkölcsi állapot. A magyarok ősi biráskodásukhoz természetesen ragaszkodtak az elfoglalt új hazában is egymásközt, az egyes nemzetségeken és törzseken belül, s a különböző törzsek hatóságainak és tagjainak viszályaiban. Szolgáik fölött a magyar birtokosok tetszésök szerint biráskodtak; de a fejedelem, mikor régi várakat és curtisokat vett birtokába frank-szláv zsupánokkal (comes), szolgálkkal, szabadosokkal, colonusokkal, fejlettebb gazdasági és rendőri, birói szervezettel, ezt a szervezetet aligha semmisítette meg, hanem fönn tartva magának a beleszólást, ellenőrzést, a panaszok meghallgatását és eldöntését, máskülönben engedte a régi szervezetet a honfoglalás rázkódásaitól megfogyatkozott szolganépek körében tovább működni, míg tisztjei rendet tartottak uradalmaiban.

A régibb biráskodásban a *római* jog rettentő büntetéseket alkalmazott: a kövezést, vízbefojtást, megfojtást, megégetést, kerékbetörést, meghurcolást és széttépést lóval, feldarabolást. Ezen büntetések közül Attila *hunn* fejedelem is alkalmazta a keresztrefeszítést, még pedig fejedelmi származásu hunn szökevényeken, kiket a rómaiak kiszolgáltattak és Attila mindjárt a rómaiak szemeláttára kivégeztetett. Egyik irnokát, Con-

stantiust, ki Galliából származott, a rábizott arany kelyhek elsikkasztása, elzalogosítása miatt karóba húzatta. Attila maga szolgáltatott igazságot népének s mindennapos volt, hogy ki lépett házából főemberével a ház előtt tolongó népsokaság közé, meghallgatta az eléje járulók viszályait s ítéletet mondott. Egy viminaciumi kereskedő, ki városa pusztulásakor Onegis zsákmánya lett, aztán mint harcos zsákmánnyal kiváltotta magát, s elhunnosodott, hunn módra haját köröskörül lenyiratta, hunn nőt vett feleségül, kijelentette Priskos rhetor előtt, hogy a hunnoknál háborgatás nélkül él az ember, míg a rómaiaknál a törvény nem mindenkit sújt, csak a szegényt s a gazdag kikerüli a büntetést. Az *avar* khagánok történetében szintén előfordul a karóbahúzás: egy fiatal khagán büntette így a friauli langobard herceg özvegyét, mert hamar elfeledte férjét s ő reá vetett szemet. Később a *szlávoknál* emlegetik a karóbahúzást, a bűnös testrészek levágását, a megkövezést, lefejezést, felakasztást stb.

A *frankoknál* a visszatörlesztés, vérboszu ősi joga helyébe lassankint a vérdíj-rendszer lépett, melynél fogva a bűntényeket, az élet és vagyon minden megkárosítását pénzzel kellett megváltani, s ha ez nem telt a bűnöstől, akkor mint az adóst, rabszolgául adták el. Ezen büntetőelv mellett a halálbüntetést gazdag ember elkerülhette. Gyilkosság esetén szabad ember megöléseért 200 solidus v. schilling v. tehén volt a vérdíj, szabadosért (lítás), a volt római területen elnyomott helyzetbe került colonusért vagy barbár laetus telepesért s frankoktól meghódított római birtokosért 100 solidus, a többi rómaiért, városiakért, mezei jószágokon élő munkásokért 45 solidus. A királyi szolgálatban élők vérdíja rendes vérdíjuk háromszorosára emelkedett, akár frankok voltak, akár rómaiak. A Meroving korszak vége felé, 600 körül a frank és római származást már nem különböztették meg, mert az egybeolvadás egy század alatt Chlodovech hódítása után jól előrehaladt. Míg a római korban a város, civitas volt a bíraskodás központja s a vidéki villák csak a legközelebbi város tartozékaiként szerepeltek, a frank uralom fölléptével a túlsúly átszállott a vidékre, hol több falu egy hundertschaftot (centena), több ily század

pedig egy gaut tett, melybe a közbeeső városok is beletartoztak. A gau élén garafio (= szolga) volt a király tisztje, a gau birája, kormányzója, hadvezére; alárendeltjei a centenariusok, a hundertschaftok előjárói. Igazságszolgáltatás céljából a nép hundertschaftonkint, járásonkint minden hat hétben összegyűlt a malbergen a gróf elnöklete alatt. A törzsszervezet korából való régi népjog szerint nem a vádló vagy felperes bizonyította panaszát, hanem a vádlott a maga ártatlanságát, ősrégi formák közt, akadozás nélkül. A bizonyítás istenítélettel történt, s. ilyennek tekintették a tüzesvas-, forróviz- stb. próbán kívül az esküt, s az eskütársakkal és bajvívással való igazolást is. Az eskütársak nem arra esküdtek, hogy ők tudják a tényállást, hanem hogy szavatolnak az ő felük szavahihetőségeért. Az istenítélet úgy történt, hogy a vádlottat el kellett itélni, hacsak különös körülmények meg nem óvták kezét a forró üsttől vagy tüzesvastól. Az ítélethozatalra héttagu bizottságot (rachinburgern, schöffen, scabini) választottak a hundertschaft szabad férfiai, s ítéletöket a közönség elvethette. A birságot ingó vagyonban állapította meg a birói testület. A Karoling korszakban már a gróf nevezte ki e testület tagjait többnyire nemesekből. Ahol a római jog még érvényesült, ott egyes birák működtek római módra vicarius, vicecomes, praefectus, iudex néven, s az ily biró idézést küldött a felekhez és kihallgatta őket s tanuikat, míg a germán jogi eljárásban a birák csak mintegy tanui a felek harcának, amelyre végül ráolvassák a jogszabályt és kimondják a büntetést, a birságot vagy a verbosszú váltságát, a vérdíjat. A felek harca azzal indul meg, hogy a gyilkost, a tolvajt stb. az érdekeltek maguk fogják el s vagy maguk gyakorolnak megtorlást, vagy — mint az egyház kívánta, a király és néptörvény szentesítette — a birák elé vitték a bűnöst a birság, vérdíj megállapítása végett. A germán népjogokban gyilkosság az alattomos emberölés, rablás pedig a nyílt kifosztás. A lopás sokkal hitványabb dolog, mint a rablás, mely nyíltan ragadja el a marhát, szerszámot, gyümölcsöt. A szász népjog halállal büntette a marha- és méhtolvajt, betörést, gyujtogatást, nem szabad embernek házasságát szabad nővel, a házasságtörést, leánycsábítást, hamisesküt.

A frankok alkalmazták az ószövetségi megtorló jogot, a „szemet szemért, fogat fogért“ elvet (*ius talionis*), mely már kevésbé adott helyet a halálbüntetésnek, de sokszor adott alkalmat a testcsonkításra s az elfogott bűnös kinzására, hacsak ez meg nem váltotta magát a magánboszútól, vagy egyházba nem menekült. Az egyház vezekléssel büntette azt, aki boszút esküdött, s a *compositio*t, pénzegyességet el nem fogadta. Sőt elegendőnek tartotta elégtételül a lelki büntetést, a vezeklést és Nagy Károly is törvényesítette ezt a felfogást. Lassankint meg kellett szűnnie a vérdíj-rendszernek, mert kevesen bírták fizetni. Akkor aztán felujult a római jog büntetőrendszere, melyet a rómaiak nem szabadokra alkalmaztak, s mely a rablás, csalás, károsítás, gyújtogatás esetén szintén helyt adott a *composition*nak, pénzbeli kárpótlásnak, de nem a gyilkosság s a testi sértések esetén.

A bíráskodás frank földön már a Karoling-korban megszabottabb fejlődött, mint Magyarországon a XI. században. Itt csak Kálmán törvényeiben jelentkezik maga az egyházi büntetés oly formán, mint a frankoknál Nagy Károly korában, s a párbajjal és eskütársakkal, melyek a frank jogban már a magyar honfoglalás előtt megvannak, a magyar bíráskodás csak a XIII. században ismerkedik meg. A Szent István-féle visszatorlást (*ius talionis*) kardrántás eseteiben és a Szent László-féle tolvajakasztást kivéve a magyar büntetőbíráskodás vérdíjrendszert alkalmaz, mely a frankokénál sokkal egyszerűbb. A tizenkétdénáros frank *solidus* a XI. századi magyar törvényekben csak egyszer fordul elő, a gyújtogatásnál, máskülönben harmincdénáros arany *solidusszal* vagy pénzével számítják a vérdíjt, tehát helyett az ökör, tinó árát veszik pénzegységül. A magyar vérdíjrendszer nem ismerte azt a sok fokozatot, amelyet a frank büntetőjog alkalmazott a Meroving-kori törvény szerint. Ebben a vérdíjat négyszeresen számították, ha szabad embert hadjáraton gyilkoltak meg; háromszoros vérdíjat fizettek, akik szabad embert a saját házában vagy királyi ótalon dacára támadtak és öltek meg. A tizenkét éven alul levő fiúnak és szülésre képes asszonynak vérdíja három annyi volt, mint a kis leánynak és korosabb asszonynak (200 *solidus*). Minden testrésznek megvolt a törvényes ára: a kéz, láb, fül,

orr és szem 100 solidust ért, a hüvelykujj 45-öt, a mutatóujj, mellyel a nyíl hurját megfeszítették, 35-öt, minden más ujj 15-öt; ugyanannyit ért a fog, a fülcimpa pedig annyit, mint a hüvelykujj. A ki szabad embert igaz ok nélkül megköttözött, 45 solidust fizetett, míg a rómainak megköttözése csak 15 solidusba került. A róka csúfnév 3, a nyúl 6, a hazug 15 solidus büntetéssel járt. A lopás mindenféle körülményeit számba vették. Így a sali frank törvény tizenkilenc-féle esetet különböztet meg csupán a sertéslopásra s tizenhetet a lólopásra. Egyéb állat, szerszám stb. ingóság lopásának a birságait már a gazdasági részben láttuk. Aki a vérdíjat nem bírta megfizetni, s akit rokonai ki nem váltottak, azt a vérdíjon, birságon osztozkodó károsultak és birák eladhatták. Az értékes szolgát ura iparkodott kiváltani.

A vádlott az ítélet előtt és után rövid ideig ellenségeinek hatalmában volt, kik tömlőcben éhezethették, gyötörhették, de tagjait nem törhették össze, nem ölhették meg, ha nem volt rabszolgá. A király az özvegyeknek, árváknak, rómaiaknak, idegeneknek biztosította azt, hogy kínzás, veszély nélkül vallhassanak. A biráskodásban érvényesülő önjogi eljárással szemben az egyházi menedéken kívül ótalmat nyújtott a királyi ítélőszék, hova nem a vádló vagy felperes vitte, hanem királyi követ idézte meg a vádlottat, s a palota grófjának volt a feladata megtenni mindent, amit az igazság megállapítására szükségesnek tartott. Királyi ítélőszék döntött mint rendes bíróság a királyi tisztviselők ellen beadott panaszok, valamint a szabadok élete és egészsége ellen elkövetett sérelmek dolgában, mint főlebbviteli forum pedig felülbirálta más bíróságok ítéletét.

A hundertschaftok régi időktől fogva felelősek voltak a bennök előforduló vétségekért. A károsult zajt ütött s a szomszédok tartoztak a nyomozásban segíteni. Nyílt rablás és betörés ellen ősi kötelesség volt a népfölkelés, amelyben még a nemszabadok és egyháziak is résztvettek. De mivel így alkalom nyílt lázadásokra a nagyok ellen, azért a királyok megszüntették a nemszabadok fegyverviselését s katonasággal tartották fenn a *közbiztonságot*. A hivatásos vitézek (milités) egy része mint *őrcsapat*, (scara equestris, pedestris és scara in mari

(schar = csapat) lovon, gyalog vezetett ökörfogattal vagy hajón közvetítette a forgalmat a castellumok és curtisok, a várak és uradalmak közt, kivált a határgyepük vidékén. Velök rokon katonai osztály az *erdőóvók* osztálya (caballarii, förster), kik mokány-kis lovaikon (caballi), nem vitézi paripákon (paraveredi), őrizték az erdővidékek közbiztonságát s elfogták, tömlöcbe vitték a kóborlókat, utonállókat.¹ Ugy a scara, mint a caballarius stb. vitézek a castellumok őrtanyáin laktak (contubernium).

A Karoling-kori frank biráskodásnak és közbiztonsági intézményeknek némi maradványa minden valószínűséggel átélte *Pannoniában* a Szent István előtti századot, amennyire ez a várak és curtisok el nem pusztult, el nem menekült népei közt a magyar fejedelmi család és törzsurak türelme, nem-törődése mellett lehetséges volt. Minden földesur elnézhette, hogy uradalmaiban a tisztek, vitézek ősi frank szokások szerint vérdijakkal intézhessék el viszályaikat s még a szolgák is megválthassák a lopásaikért járó testcsonkitásokat néhány tinóval, ha már külön gazdálkodtak s voltak marháik, vagy eleget tehessen érettök a gazdájuk, aki talán maga is helyhezköthött szabados. A frank birodalom keleti széléhez későn csatolt Pannoniában a szabad frank hundertschaftok nem alakulhattak ki, de alakulhattak katonai centurionatusok a graf vagy szlávosan span vezetése, s a centuriok, iudexek, villicusok

¹ Grupp id. m. I. 263—282, II. 20—33. I. Az utolsó lapon a *mílest*, a hivatásos lovas vitéz osztályt, melyhez a nemszabad ministerialisok, örök, erdőóvók is tartoztak, szembeállítja a szabadokkal, *civisekkel*, kiket régebben *exercitales*nek, harcosoknak neveztek, de akik a Karoling-korban már föl voltak mentve a katonai szolgálattól. A hadmentességért vagy hadi-bírságként 60 solidust fizettek a szabadok, vagyis 3 fontot (194/40 kor.), ingóvagyonuk felét. Középbirtokú szabadok félennyit, a szegényebbek negyedrészt adtak váltságul, vagy résztvettek a hadi szolgáltatásokban: 10 harcosra számítva 3 megrakott szekeret. U. o. 31. I. A hivatásos vitézek hűbért kaptak, hogy kellőleg fölfegyverezhessék magukat. A vassallus lovagi fegyverzete legalább tizenkét telek jövedelmét kívánta, hogy loricatus lehessen, s legalább három-négy telek kellett ahhoz, hogy a szabad ember kellőleg fölszerelve mint scutarius, clipeatus mehessen hadba. Ha egynek nem volt ennyi telke, akkor többen összeálltak, hogy egyet maguk közül kellőleg fölszereljenek. U. o. 45. I.

biráskodása alatt. Ezek szűk körben megőrizhettek egy keveset az ősi biráskodó frank, bajor, szláv szokásokból.

„Az ősi magyar biráskodás a család-, nemzetség- és törzsfők természetes patriarchalis hatalmából ered. Mindegyik főnök bírálja a hatalma alatt álló szabad magyaroknak és szolgálóinak. Legrégibb adatunk az ősmagyar biráskodásról Leo császárnak a turk hadifegyelemről szóló tudósítása, mely szerint „ezt a monarchától vezetett népet főnökei szigorú és súlyos büntetéseknek vetik alá, ha vétett, s nem szeretettel, hanem rettegéssel tartják féken.“ Aztán Konstantinos nevezi meg az egész turk nép főbiráit. „Első fejedelmök, — úgymond — az Árpád nemzetségéből sor szerint való uralkodó. Van még két más fejedelmök (archon) is, a gyla és karcha (harka), kik birói tisztet viselnek. Van még fejedelme mindegyik törzsnek is... Termatzu (Termacs, Tormás? Árpád unokája) mostanában eljőve mint szövetségesünk Bultzuval, Turkia harmadik fejedelmével és karchájával együtt . . . a karcha méltóság, valamint a gyla is, mely föllebvaló a karchánál.“¹ Megjegyzendő, hogy az egykorú Gardézi szerint a gyila, „dsila“ — a későbbi gyula — egyszersmind fő végrehajtó közege az uralkodónak, mert „minden magyar a dsila szavára hallgat, támadást és védelmet s más ügyeket érdeklő parancsainak engedelmeskedik.“²

Hogy a magyar krónikáknak a honfoglalás után negyedszáz évvel írásba foglalt hagyománya mennyire megbízható, nehéz eldönteni. Mégis valószínű, hogy ősi visszaemlékezés rejlik Kézai adatában, midőn elmondja, hogy az őshaza száznyolc hunn-magyar nemzetségének első kivándorlója a Torda nembeli Kádárt bíróvá tették, hogy elsimítsa a viszálykodók pereit, irtsa a tolvajokat, rablókat és gonosztevőket, de ha túlzott ítéletet mondana, ezt a község megsemmisíthesse, a hibás bírót és főnököket tetszése szerint letehesse. Ez a törvényes szokás megmaradt Gyécsáig, Taksony fiáig. Aki a hadba hívó szóra nem jelent meg s elmaradását nem tudta megokolni, azt a scytha törvény kétséges, veszedelmes helyzetbe küldte, más-

¹ Magy. honfogl. kútfői 33, 127. l.

² U. o. 167—168. l.

különben irgalmatlanul szolgásba taszította vagy késsel kettévágatta.¹

A magyarok ősi *erkölceiről* nem kell sokat mondanunk. E nép története kezdetén is már többféle elemből vegyült, s tudjuk, hogy egyazon nép tagjai sem egyforma erkölcsűek. Inkább csak azon tulajdonságokat emeljük ki, amelyek az idegenek előtt leginkább felöltöttek.

Keleti, harcos, vándornép, minő a turk-ugor magyarság, vitéz és szabadságszerető, a harcban kitartó, fáradhatatlan, halászni, vadászni is szeret, de annál büszkébb, hogy a szolgai munkára önként ráadja magát. Ha szükségét érez, ha valamit megkíván, ha mulatni vágyik, ha szép fegyvert, ruhát, ékszereket, bort, szép rabot akar, a harci kalandozásokon, mintha csak vadászni menne, megszerzi bőséggel. Elveszi ellenségetől nyiltan. A lopás szabad emberhez mindig méltatlan, ez inkább csak alattomos szolgától telik ki. Legfőlebb a szilaj csikó lopása tűnhetik fel szabad harcos szemében is virtusnak. Leo császár szerint férfiakban bővelkedő, szabad ez a nép és pompázása, gazdagsága mellett főgondja a vitézség. Szigorú katonai fegyelmezettsége folytán munkát, fáradságot, hideget, meleget, nélkülözéseket bámulatosan elvisel. Idegenel szemben e turkok nagyon óvatosak, titkolódzók, szerződésalkotéskor bizalmatlanok önmaguk iránt is, alkudozásban állhatatlanok, s a hol engedékenységet vesznek észre, ott könnyen fölcsigázzák követeléseiket.² Ismert szerződéseiket megtartották. Az ellenség földje, népe bizony megsínylette a magyarok zsákmányoló portyázását; de nehéz volna megmondani, hogy hasonló körülmények közt melyik ősi nép hadai voltak ki méletesebbek. A kedélyesség eleven példái a st. galleni magyar portyázók, kik a hóbortos fráter kérdésére még a borral tele hordókat sem bántották, hanem megvendégelték a frátert, a keresztény papot s jókedvűen ettek, ittak, daloltak, táncoltak, míg előőrseik ellenséget nem jeleztek a közelben. Akkor egyszerre átváltoztak fegyelmezett vitézekké.

¹ U. o. 494. l.

² U. o. 33, 34 l.

Összefoglalás. A művelődéstörténet nemzetre nézve nem kisebb bölcsesség, mint annak a klasszikus bölcs parancsának a végrehajtása: „Ismerd meg magadat!” Az igaz önismeret az igazi bölcsesség kezdete. Önismeret minden belső és külső viszonyainkban, megismerése eredetünknek, megkeresése céljainknak s a mindenkor vagy bizonyos helyzetekben legalkalmasabb méltó eszközöknek, erőinknek és gyöngéinknek a tudata, gyakorlati okulás és a minket érdeklő legnagyobb igazságoknak őszinte, idealis megbecsülése: ez az a bölcsesség és tudomány, mely egyént és nemzetet leg-tökéletesebben vezet boldogulása felé. A mai nemzet tanulmányozása nem elegendő, sokban érthetetlen is volna, ha nem terjesztjük ki a vizsgálódást és inductiot a nemzet és emberiség több ezeréves multjából megmenthető adatokra. A józan okosság követeli a mentől teljesebb inductiot, mikor a legnehezebb önismeret megalkotásáról van szó. A társadalmat, nemzetet nem lehet megismerni a ma látható viszonyok megfigyeléséből és elemzéséből; lehetőleg el kell kerülni azt is, hogy államférfiak és társadalom-boldogítók ötletszerűen kísérletezzenek a nemzet, társadalom nagy értékeivel. Az igazi műveltség és gyakorlati boldogulás követelik a nemzeti, társadalmi mult, történet lehetőleg tökéletes ismeretét; nemcsak az állam hatalmi életét, hanem ennek társadalmi gyökereit és feladatait, a társadalom békés, csendesebb munkásságát, lelke mindenkori megnyilvánulásait és fejlődését is igazán fölemelő, hasznos és bölcs dolog a tudomány megfelelő módszerével és rendszerében közkinccsé tenni.

A magyar társadalom élete egy évezrednél régibb multba nyúlik vissza. Szilárd hittel, mit a józan anthropologia tudománya is megerősít, valljuk az egész emberi nem közös eredetét. Egy helyről kellett minden nép őseinek szétköltözniök. Az ural-altáji népek egykori közös élete iránt szintén nem lehet kétség. E rokonságban legközelebb esik hozzánk a finn-ugor, messzebb vezet a török-tatár és még messzebb a mongol csoport. E legtávolabbi népek közelében, az Orkhon folyó vidékén tűnik fel Kr. e. 200 körül a hiungnu v. hungnu és a tukiu (turk) nép a sinai forrásokban. Amaz ősibb nevén

on-ujgur, ez a tokuz-ujgur. Mindkettőnek még ősiabb neve az uigur. Az uigur név a sokféle történet-földrajzi adat zűrzavarában nagy változatosságot mutat, de az ellenvéleményekkel szemben is valószínű marad, hogy uigurból eredt az ugor, ogor, ugor, ogur, uger és hangtoldással a legkésőbbi jugor név. Az ungri, ungari, vengri az onugor névből eredt. Ezen ugorok Kr. u. 100—450 közt a vogulok délkeleti szomszédságában laknak. Negyedfélszázados szomszédság után az ugor vezető elem, nevét a vogulok, osztjákok nevéül is hátrahagyva, nagyobb vogul-fajta tömeggel költözik a Kubanhoz s lassankint e tömegbe beleolvad Magyer fejedelem népe azon két század alatt, amelynek végén 670 körül erős török-bolgár kulturhatás alá kerül. Három századdal utóbb következik Pannoniában a római-hun-gepid hagyományok némi hatása avar közvetítéssel és az erős frank-szláv kulturhatás, mely megérlelte a kereszténység befogadását.

Befejeződött az első korszak. Időben és térben aránytalan nagy ez az élet. Több mint ezeréves az ugor és ungari név élete már a honfoglalás előtt, a magyaré meg félezeréves a nagy vallásváltoztatáskor és mintha e népnév kezdete éppen a vallásváltoztatás első kísérletével függne össze. Tartalomban kevés e korszak történeti anyaga, s ez a kevés is legkevesébbé egységes. Tulajdonképpen a korszakok egész sora ez, a melyeknek külön kulturáit a magyar nép és végleges hazájának egyesülése fűzi össze szerves egésszé.

Alaptömegében a magyar nép kétségtelenül finn-urali eredetű és nyelvű. Művelődésének legrégebbi anyagát a finn-ugor összehasonlító nyelvészet szolgáltatja. Politikai jellege és nagy kulturális haladása azonban a Feketetenger mellékén való megjelenés óta határozottan török. E tényt a legjobban értesült arab és bizanci egykorú források századokon át (900—1100) minden kétséget kizáróan hirdetik, s e tanúszkodásnak egyetlen történeti forrás sem mond ellen, sőt az összehasonlító magyar nyelvészet is megerősíti őtörök-bolgár jövevényszavaink kimutatásával és csoportosításával. A vogullal legrokonabb magyar nyelv csak azt bizonyítja, a mit a szláv bolgár nyelv, hogy a hódító nép századok alatt teljesen bele-

olvadt alattvalóinak nagy tömegébe, s eredeti török nyelvéből csak kevés kulturszót őrzött meg. A magyar öntudatosság, értelmesség legelőször a keleti turkokéhoz, avarokéhoz és bolgárokéhoz nagyon hasonló hadművészet terén nyilvánult meg s hunn-kazár hatás alatt az örökös fejedelemség megalapításában. Ennek közvetlen és nagyon közeli tanúi a két tudós bizanci császár, a magyar turkok előkelő követeitől nyert, legilletékesebb hírek és tapasztalatok alapján. A magyar nép vonzó, beolvasztó hatása a szlávoknál mindjárt a honfoglalás kezdetén szemünkbe ötlík, noha vádképen említik a bajor püspökök. A magyar népjellem kedélyvilágának eleven megnyilatkozása a st. galleni kaland. Vakmerő bátorságukról tanúskodnak az Északi-tenger, Atlanti-óceán, a Pyrenaei hegység, az otrantói tengerpart és a velencei lagunák. Államférfiúi bölcseségek és erélyök magasan álló megszemélyesítői Árpád, Gyécsa és nagy fia, kik világosan és határozottan vonták le a nagy helyzetek konzekvenciáit.

